

TRIBUNA

posebna izdaja

**VOJISLAV KOŠTUNICA
KOSTA ČAVOŠKI**

STRANAČKI PLURALIZAM ILI MONIZAM

**DRUŠTVENI POKRETI I POLITIČKI SISTEM
U JUGOSLAVIJI 1944—1949.**

»Drugovi i drugarice, i sada pred ove izbore, kao i pred prošle izbore, javili su se glasovi nekih ostataka onog starog, koji još negde životare, koji su pitali da li će možda biti na izborima zastupljeni i neki drugi? Koji drugi? Ko danas treba da učestvuje u ovim izborima? Mogu li u ovim izborima da učestvuju neke partije van Narodnog fronta? U Narodnom frontu okupljeni su svi oni koji žele da se sprovede jedan narodni program, program koji ima za cilj ostvarenje socijalizma. Prema tome, ako se želi ostvariti jedan program, to je program Narodnog fronta. A ako neko hoće da ostvari drugi program, van Narodnog fronta, onda to nije socijalistički program već program neprijateljski socijalizmu, i mi takvog razumije se, nećemo pustiti na izbore. Ne mogu u našoj zemlji, drugovi i drugarice, postojati dva programa, već samo jedan — program Narodnog fronta, program izgradnje socijalizma. Mi živimo u punom jeku revolucionarnog društvenog preobražaja u našoj zemlji, a revolucija ne zna za šalu, revolucija se ne može igrati kojekakvim koncesijama i drugim stvarima. Revolucija je surova stvar. Mi je, doduše, želimo sprovesti sa što manje žrtava, sa što manje teškoća, ali ako bi se nešto ispriječilo pred nama na tom putu, to mora da se pokori, to mora nestati.«

fronta, kada se u najvišim krugovima Partije računalo da će borba sa 'blokom reakcije', naročito u Srbiji, potrajati jedan duži period.³⁸

Naravno, za uspostavljanje i održavanje sistema sa hegemonom strankom neophodno je da ostale stranke prihvate rukovodeću ulogu jedne stranke, kao i da ta rukovodeća, hegemonna stranka jedino toleriše vegetiranje prividnih stranačkih organizacija koje njenu ulogu ne dovode u pitanje. Bilo kako bilo, u Jugoslaviji su posle rata samo neke stranke pristajale na ovakvu podelu ulogu, dok Komunistička partija nije bila spremna da toleriše ni ovakav prividan stranački pluralizam. Držeći se izvornih načela boljševizma, odnosno strategije i taktike Kominterne, Komunistička partija je privremeno ulazila u kompromise i ustupke (dajući izjave o tome da u zemlji ne postoji jednostranački, »komunistički« sistem, odnosno tolerisala je zakratko ograničen stranački pluralizam), ali kada se radilo o likvidaciji opozicije i političkih stranaka nikakve nedoumice nije bilo.

Karakterističan je ovde odnos prema političkim strankama koje su uz manje ili veće unutrašnje ograde i protivljenja pristajale na hegemonu ulogu Komunističke partije i u znatnoj meri se odricale vlastitog stranačkog identiteta. To su Republikanska stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka. Odnos Komunističke partije prema ovakvim lojalnim strankama najbolje pokazuje da ova nije bila spremna da prihvati ni ovakvu vrstu stranačkog pluralizma u nekom trajnijem obliku.

Glavni način na koji su nabrojane stranke stavljale do znanja da ne dovode u pitanje rukovodeću ulogu Komunističke partije bilo je ukazivanje na podudarnost u programima ovih stranaka i Narodnog fronta, preko kojeg je Komunistička partija, prema kazivanju na Petom kongresu, ostvarivala svoj program.³⁹ Republikanska stranka je tako isticala da nema šta da primi od programskih načela Narodnog fronta, niti da odbaci od svojih, jer su osnovna načela Narodnog fronta bila njena načela od 1919. godine: federacija, republika, demokratija; odvajanje crkve od države i laička nastava; ograničenje privatne svojine, nacionalizacija i racionalno korišćenje prirodnih bogatstava; preduzeća i proizvodnja javnog karaktera.⁴⁰ Posle rata je ostvareno tri četvrtine programa Republikanske stranke, pisao je Vladimir Simić, podvlačeći i to da je ovaj program sinteza progresivnog političkog razvoja Srbije, koji je trajao više od jednog stoleća, i našao »sadejstvo« u programskim načelima Narodnog fronta.⁴¹

Republikanci su posebno podvlačili da su jedino oni i komunisti ostali nepomirljivi protivnici monarhije i odani branioci republikanskog uređenja. O jednom pitanju koje je sve više postajalo sporedno republikanci su i dalje govorili sa strašću jednakoj onoj kada su u Srbiji pred prvi svetski rat počele da niču republikanske biblioteke i republikanska štampa.

Pored isticanja dosledne privrženosti Republikanske stranke i Komunističke partije republikanskim idealima, republikanci su podsećali da su oni stranka koja je po proglašenju Obznane osudila ovaj čin demokratsko-radikalne vlade i stala na stranu Komunističke partije. U izjavi koju su ovim povodom u ime stranke potpisali Ljubomir Stojadinović i Mihailo Ilić, glavni sekretar stranke između ostalog je stajalo: »Republikanska stranka, u ime slobode i prava naroda, protestuje najodlučnije protiv ovog poslednjeg nasilja. Ona se ne slaže sa ideologijom komunističke stranke i protiv se svakoj diktaturi bilo pojedinaca bilo klasa. I baš zato ona smatra za svoju dužnost da ovako javno pred narodom ustane protiv diktature koju ne uvodi komunistička stranka nego baš sama vlada.«⁴²

Iz programskih izjave Republikanske stranke objavljenih u prvim posleratnim brojevima *Republike* može se jasno videti lojalan odnos i pristajanje na rukovodeću ulogu Komunističke partije. Samu nedoumicu jedne u osnovi radikalne građanske stranke suočene sa situacijom u kojoj jedna revolucionarna stranka radi na ostvarenju nekih ciljeva kojima su i republikanci privrženi, ali to čini drugim sredstvima, na revolucionaran način, postavio je jasno u prvom posleratnom broju *Republike* Branislav Miljković: »Republikanska stranka, socijalistička po svom programu, proizašla je iz čestitog građanskog liberalizma zabrinutog za prava čoveka, iz demokratskih stremljenja i potreba za moralnom čistotom u vreme političkih korupcija, a iz uverenja da se poštovanom i upornom legalnom borbom mogu spasavati ugrožene ili čak i sličene slobode, i postizavati ekonomska pravda. Međutim, došao je i ovaj rat koji je ubrzao tok rešavanja svih političkih, ekonomskih problema i nametnuo nove metode i novu taktiku. I, istorijski gledano, postavilo se za nas pitanje: ili će naša stranka pristati da učestvuje i pomaže u uređenju novih uslova i odnosa, ili će se povući da posmatra i kritikuje.«⁴³ Suočena sa ovom nedoumicom, Republikanska stranka se odlučila za saradnju u okviru Narodnog fronta, ne odričući u ovakvoj revolucionarnoj situaciji rukovodeću ulogu Komunističkoj partiji. Ovu saradnju je Jaša Prodanović na jednom mestu na pravi način odredio kao lojalnu, iskrenu, prijateljsku, prisnu, nepretencioznu, obazrivu, punu takta.⁴⁴

Ali, ako je ističući podudarnost svojeg programa sa programom Narodnog fronta Republikanska stranka svoj program u znatnoj meri obustavila, ona je ipak jedan stepen svoje samostalnosti zadržala. Ta stranačka samostalnost ispoljavala se prvih godina u stranačkom listu, kada je *Republika*, naročito preko povremenih uvodnika i komentara Jaše Prodanovića, krajnje uzdržano i sa puno obzira ukazivala na pojave ugrožavanja demokratije i stranačkog pluralizma, proizvoljnosti u primeni pravnih propisa, na atmosferu straha i lične sigurnosti, političke isključivosti, pritisaka i zastrašivanja svojstvenih poslerevolucionarnom poretku. U upozoravanju na ovakve pojave list je uvek imao dve odstupnice: takve pojave ne predstavljaju politiku njihovih saradnika iz rukovodstva Komunističke partije već su delo »ulice« i provokatora i, drugo, takve pojave prate sve revolucije. *Republika* je ispoljavala svoju samostalnost utoliko što je u pojedinim situacijama, kada je inače ostala štampa zdušno napadala neke prvake iz opozicionih stranaka, sama u ovim napadima nije učestvovala, ali nije svoje čitaoce o ovim napadima ni obavestavala, kao što ih nije obavestavala ni o suđenjima pojedinim prvcima opozicionih stranaka. Najveći stepen samostalnosti list je pokazivao na području kulture i političke i kulturne istorije. Ta »kulturna autonomija« lista izražavala se pre svega tako što se list bavio političkom i kulturnom istorijom Srbije i jugoslovenskih naroda, a posebno istorijom republikanstva u Srbiji. Ne mogavši da se nesmetano bavi sadašnjosti i budućnosti, list se u velikoj meri okrenuo prošlosti. U vreme kada se od svih stranaka u Narodnom frontu tražilo da se mobilišu u sprovođenju tekuće politike ove organizacije, odnosno politike Komunističke partije, disonantno pisanje *Republike* nije uvek primano sa simpatijama, pa je u jednom izveštaju CK KP Srbije ocenjeno da se oko ovoga lista, koji je 1947. godine izlazio u 62.000 primeraka, okupljaju i među saradnicima i među čitaocima uglavnom nezadovoljni elementi.⁴⁵

Ovakve teškoće nije zadavao drugi list koji je izdavala jedna od stranaka u okviru Narodnog fronta. Reč je o listu *Slobodni dom* Hrvatske republikanske seljačke stranke. Komunistička partija je, podržavajući neke srednje i niže rukovodioce Hrvatske republikanske seljačke stranke, pomagala obnavljanju stranačke organizacije, kako bi pristalice i članove stranke privukla na svoju stranu i neutralizovala staro vođstvo stranke. U ovom pogledu je odgovarajuću ulogu imao i *Slobodni dom*, pa nije otuda neobično što je u podržavanju programa i politike Komunističke partije, kao i u napadima na pojedine vođe iz opozicionih stranaka, ovaj list bio među prvim. Vođstvo ove stranke se i izričito odricalo stranačkog identiteta: »Mi želimo da svima bude jasno da između HRSS-a i Narodnog fronta nema danas razlike. Narodni front je organizacija svih naprednih i demokratskih snaga u našoj zemlji, a kako je i naša HRSS jedna od tih snaga, to smo i mi sastavni dio Narodnog fronta.«⁴⁶ Kao i sve stranke ili grupe koje su stvarane da bi neutralizovale stare stranke, odnosno pojedine njihove prvake koji se nisu mirili sa podređenom ulogom svojih stranaka, tako se i Hrvatska republikanska seljačka stranka pozivala na osnivače stranke braću Radić, a ograđivala od »nadrivoda« Mačeka, Krnjevića, Reberskog, Pernara, Suteja i Subašića (na isti način se grupa »demokrata« u Narodnom frontu na čelu sa Vladom Zečevićem pozivala na svog »prvoborca« Ljuba Davidovića).⁴⁷ U *Slobodnom domu* je ukazivano i na štetnost svakog stvarnijeg stranačkog pluralizma. Svako strančarenje, natezanje, razdori, raspirivanje stranačkih strasti, prema tumačenju u ovome listu, šteti narodu, a od njega jedino imaju koristi razni nenarodni režimi.⁴⁸

Kada govorimo o iščezavanju stranačkog pluralizma, onda je sudbina opozicionih stranaka u Jugoslaviji zanimljiva ne samo

³⁸ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1969, str. 92.

³⁹ Izjava Centralnog komiteta KP Jugoslavije povodom Rezolucije Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u KPJ, *Borba* od 30. juna 1948.

⁴⁰ Staša Milijanović, »Godinu dana 'Republike' u Republici«, *Republika* od 5. novembra 1946.

⁴¹ Vladimir Simić, »Istina o 'republikancima'«, *Republika* od 25. juna 1946. godine.

⁴² »Kako je proglašena 'Obznana'. Izjava Republikanske stranke objavljena u 'Republici' 2. januara 1921, *Republika* od 13. novembra 1945.

⁴³ Branislav Miljković, »Narodni front i republikanci«, *Republika* od 6. novembra 1945.

⁴⁴ Jaša Prodanović, »Između čekića i nakovnja«, *Republika* od 18. decembra 1945.

⁴⁵ Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 162.

⁴⁶ *Hrvatski glas* od 27. februara 1946.

⁴⁷ Izborni proglas HRSS, *Politika* od 21. oktobra 1945. i »Proglas članovima Demokratske stranke«, *Politika* od 7. oktobra 1945.

⁴⁸ Filip Lakuš, »Zašto Narodni front?«, *Slobodni dom* od 20. februara 1946.

zbog toga što su se neke od ovih u znatnoj mjeri ili čak i potpuno odrekle vlastitog identiteta i samostalnosti, već zato što je i većina opozicionih stranaka u svoje programe unosila izvesne elemente socijalističkih shvatanja o preobražanju društva. Drugim rečima, to nisu bile ni antidemokratske, ni stranke desnice, već stranke koje ideološki nisu bile protivne, čak ni suviše udaljene od socijalnog programa i ciljeva Komunističke partije. Od dovođenja komunističkih stranaka koliko se pojavilo na posleratnoj političkoj pozornici, za većinu se može reći da su u svoje programe u međuratnom periodu unele izvesne elemente socijalističkog uređenja društva. Od ovih stranaka tri stranke su bile seljačke (Hrvatska republikanska seljačka stranka, Savez zemljoradnika i Narodna seljačka stranka), pri čemu je posljednja stranka u najrazvijenijem i najdoslednijem obliku zastupala shvatanje o seljačkom socijalizmu. Dve opozicione stranke bile su radničke: Socijalistička partija i Socijaldemokratska stranka.

Republikanska stranka koja je u svom delovanju težište stavljala na pitanje oblika vladavine (republika umesto monarhije), od svoga nastanka posle prvog svetskog rata unosila je u svoj program elemente socijalističkih koncepcija, pa je zato jedan od stranačkih prvaka sa dosta osnova ovu stranku ocenio kao »socijalističku«.⁵⁰ Slično Republikanskoj stranci i u programu grupe »Napred« bilo je elemenata socijalizma. U već navedenom Načelnom stavu ove grupe tako čitamo: »Ne može se primiti sistem po kome bi narod vladao na političkom polju, a robovao na ekonomskom. Ali isto tako ne mogu se primiti ni sistemi i pokušaji koji pružaju narodu tobožnja rešenja ekonomskih i socijalnih nevolja oduzimajući mu slobodu. Ne odvajajući socijalnu pravdu od političke slobode i ne misleći da se one imaju ostvariti jedna na račun druge, demokratija ne može ostati samo politička; ona mora u isti mah biti i ekonomska i socijalna, ili je uopšte neće biti.« U konkretizaciji ovog opšteg stava grupa se zatim zalaže za sledeće: omogućavanje i pomaganje od strane države razvika svih oblika udruženja (posebno zadrugarstva), koja teže ekonomskom podizanju naroda i ostvarenju socijalne pravde; kolektivno ulaganje i otklanjanje svih zloupotreba kapitala i regulisanje odnosa između poslodavaca i radnika; uvođenje širokog sistema socijalnog osiguranja i olakšanje rada uvođenjem povoljnih kredita u svim privrednim granama u kojima su rad i svojina spojeni u istom licu (zemljoradnici, zanatlije, sitni sopstvenici), a tamo gde je reč o prirodnom i faktičkom monopolu ili kapitalističkoj eksploataciji radne snage, pristupanje socijalizaciji u korist celog naroda; sprovođenje pravične raspodele poreskih tereta i oslobađanje od poreza izvesnog minimuma prihoda nužnog za egzistenciju, kao i smanjivanje ekonomskih razlika u društvu progresivnim oporezivanjem i drugim podesnim merama.⁵¹

Držanje političkih stranaka koje su besprekorno priznavale Komunističkoj partiji hegemonu ulogu ili ukazivale na potrebu socijalističkog preuređenja društva nije bilo dovoljno da se u Jugoslaviji održi sistem sa hegemonom strankom. Naprotiv, relativno brzo različiti oblici prividnog stranačkog pluralizma se gase i kao jedini relikti bivših političkih stranaka ostaju dva stranačka lista bez stranaka: *Republika* (koja je izlazila do 1956.) i *Slobodni dom* (do 1963.).

Ovo brzo kretanje od stranačkog pluralizma ka stranačkom monizmu u posleratnoj Jugoslaviji može se uočiti i na različitim odnosu Komunističke partije prema stranačkom pluralizmu na Prvom i Drugom kongresu Narodnog fronta. Na Prvom kongresu (1945.) Edvard Kardelj je pobijao sva mišljenja da je Narodni front hegemon, monolitna politička organizacija u kojoj nema mesta za postojanje i delovanje više političkih stranaka: »Neki misle, da je jedinstvo Narodno-oslobodilačkog fronta nepojivo sa postojanjem čitavih partija u Narodno-oslobodilačkom frontu. Takvo je mišljenje pogrešno. Narodno-oslobodilački front nije po svom klasnom socijalnom sastavu hegemon organizacija. On u tom pogledu predstavlja blok, i to blok radnika, seljaka i srednjih slojeva, pri čemu taj blok ne isključuje i učesće drugih slobodoljubivih elemenata. Sasvim je moguće, prema tome, da u takvom bloku postoje i partije pod uslovom, da su to stvarno partije, koje odražavaju težnje i interese toga bloka, odnosno njegovih sastavnih delova, a ne reakcionarnih snaga naše zemlje.«⁵²

Samo dve godine kasnije (1947.) ova ideja o heterogenom karakteru organizacije Narodnog fronta, o stranačkom pluralizmu kao bitnom obeležju frontovske organizacije odbačena je kao štetna u izlaganju J. B. Tita na Drugom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije: »Novo društveno uređenje u našoj zemlji zahtijeva i novi oblik političkog života. Mnogobrojne i heterogene po svojim shvatanjima političke partije predstavljale bi u našoj zemlji najveću smetnju za brzi i trajni razvitak naše zemlje.«⁵³ Ovaj razvoj stranačkog sistema u Jugoslaviji od sistema sa hegemonom strankom ka jednostranačkom sistemu svoj logični kraj doživeo je na Petom kongresu KPJ 1948. godine na kojem je napašćen do tada važeći stav o Narodnom frontu kao najširoj političkoj organizaciji u ostvarivanju čijeg programa učestvuje i Komunistička

partija i utvrđeno je upravo suprotno — da Narodni front ostvaruje program Komunističke partije.

Pošto je ovde prikazan politički razvoj Jugoslavije od sistema sa hegemonom strankom ka čistom jednostranačkom sistemu, da bi se dobila potpunija predstava o karakteru ovih promena potrebno je zadržati se i na osnovnim tendencijama u razvoju stranačkih sistema drugih istočnoevropskih socijalističkih zemalja, tzv. narodnih demokratija u vremenskom razdoblju u koje je postavljeno naše istraživanje. Pri tome, pre svega treba ukazati na činjenicu da, za razliku od nekoliko drugih socijalističkih zemalja (Poljska, DR Nemačka, Čehoslovačka i Bugarska), Jugoslavija ide u onaj krug socijalističkih zemalja u kojima je došlo do ukidanja i oblika prividnog stranačkog pluralizma. Ali, treba podvući i to da se ovaj proces uspostavljanja čistog jednostranačkog sistema odvijao brže i sa daleko manje otpora nego što je to bio slučaj u pojedinim zemljama Istočne Evrope u kojima je došlo napokon do uspostavljanja sistema stranačkog monizma.

Većina istraživača političkih sistema narodnih demokratija ističe postojanje tri osnovne faze u posleratnom političkom razvoju istočnoevropskih zemalja, odnosno upućuje na tri faze u osvajanju i konsolidaciji vlasti od strane komunističkih stranaka u ovim zemljama. Ne zadržavajući se ovde na drugim bitnim momentima u proučavanju ovih zemalja (odnos prema Nemačkoj pred izbijanje drugog svetskog rata, karakter okupacionih režima u ovim zemljama, glavna obeležja u pokretima otpora, učesće sovjetske armije u završnim operacijama za oslobođenje ovih zemalja, međunarodni sporazumi velikih sila o političkoj budućnosti ovih zemalja), pokušaćemo samo da ukažemo na fenomenologiju osvajanja i učvršćenja vlasti od strane komunističkih stranaka u ovim zemljama.⁵⁴

U prvoj fazi u razvitku stranačkog sistema postojale su prave koalicione vlade. Po svojoj političkoj boji to su bile vlade stranaka leve i levog centra. U svim koalicijama učestvovala su socijalističke i komunističke stranke. U Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj ove koalicije su obuhvatala i zemljoradničke stranke; u Čehoslovačkoj, međutim, nije obnovljena predratna Agrarna stranka (inače najjača predratna čehoslovačka politička stranka) zbog saradnje njenog rukovodstva sa okupacionim vlastima. Mesto ove stranke u posleratnom političkom sistemu Čehoslovačke zauzimale su zato druge nesocijalističke demokratske stranke, koje su imale svoje pristalice i u seljaštvu. Ostale istočnoevropske zemlje (Poljska, Istočna Nemačka, Albanija i, naravno, Jugoslavija) kroz ovu fazu u svom razvoju nisu ni prošle. Ova faza pravih koalicionih vlada u Bugarskoj je trajala sasvim kratko (od jeseni 1944. do proleća 1945.), ali je zato u drugim dvema narodnim demokratijama ova faza bila dugotrajnija (u Mađarskoj do proleća 1947. a u Čehoslovačkoj do februara 1948. godine). Ni u jednoj od zemalja u kojima su obrazovane prave koalicije komunističke stranke nisu uspevale na izborima da osvoje apsolutnu većinu glasova biračkog tela. Od ovih zemalja najveći izborni uspeh postigla je komunistička stranka u Čehoslovačkoj. U Čehoslovačkoj, naime, na izborima za Ustavotvornu skupštinu od 26. maja 1946. komunisti su dobili 37,94% glasova birača, Narodno-socijalistička partija 18,29%, Narodna partija 15,64, Socijaldemokratska 12,05%, Demokratska partija 14,07%, ostale glasove dobile su Partija rada i Partija slobode, obrazovane u Slovačkoj uoči izbora. Zahvaljujući osvojenoj relativnoj većini glasova, prvi put je u istoriji ove zemlje mandat za sastav vlade poveren vođi komunističke stranke.

Za razliku od Čehoslovačke, u Mađarskoj je na parlamentarnim izborima novembra 1945. godine apsolutnu većinu glasova (57%) osvojila jedna zemljoradnička stranka — Stranka malih poselnika, dok su komunisti imali približno isti broj glasova

⁵⁰ Branislav Miljković, »Narodni front i republikanci«, *Republika* od 6. novembra 1945. Blíže o socijalističkim idejama u vreme nastanka Republikanske stranke videti više u Mihailo Ilić, *Ekonomsko-socijalni program Jugoslovenske republikanske stranke*, Beograd, Moderna štamparija »Vuk Karadžić«, 1922.

⁵¹ »Naš načelan stav o političkim, socijalnim i ekonomskim pitanjima«, *Napred* od 3. januara 1940. Današnjem čitaocu može takođe biti zanimljivo da se u svom programu ova grupa zalagala da se »putem zakona omogući ispitivanje porekla bogatstva (naš kurziv) javnih službenika i javnih radnika uopšte«.

⁵² Edvard Kardelj, *Put nove Jugoslavije. Članci i govori iz narodno-oslobodilačke borbe 1941—1945*, Beograd, »Kultura«, 1946, str. 95.

⁵³ J. B. Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*, Beograd, »Kultura«, 1948, tom II, knj. 2, str. 386.

⁵⁴ Uz dalje izaganje videti: Hugh Seton-Watson, *The Pattern of Communist Revolution: A History of World Communism*, London, Methuen, 1960; Andrew Goryunov, »Satellite Parties in Eastern Europe«, *Modern Political Parties*, ed. Sigmund Neumann, Chicago, The University of Chicago Press, 1955; Francois Fejtó, *A History of the People's Democracies*, Harmondsworth, The Penguin Press, 1977; *Radnički i nacionalno-oslobodilački pokreti*, Beograd, Institut za međunarodni radnički pokret, 1970, knj. II.

kao Socijaldemokratska partija (oko 17%). Ova slaba podrška javnog mnjenja i biračkog tela uticala je da komunistička stranka u ovoj zemlji u okviru organizacije narodnog fronta (koja je po različitim nazivima postojala u svim socijalističkim zemljama) obrazuje »levi blok« u koji su pored komunista ušle i Socijaldemokratska i Nacionalna seljačka partija. Drugim rečima, Mađarska komunistička partija pokušala je, formirajući savez više stranaka, da se suprotstavi dominaciji Stranke malih posjednika. Posle oštih sukoba sa ovom strankom u vezi sa agrarnom reformom, nacionalizacijom teške industrije i donošenjem privrednog plana, Mađarska komunistička partija uspela je da izdejstvuje vanredne izbore 31. avgusta 1947. godine, osvojivši i ovoga puta tek nešto veći broj glasova (22%). Tada je komunistička stranka i dobila najveći broj resora u vladi (5), dok su socijaldemokrati i Stranka malih posjednika imali 4 resora, a Nacionalno-seljačka partija 2. Zahvaljujući ovim parlamentarnim i, naravno, daleko važnijim vanparlamentarnim promenama u odnosima snaga, na predlog komunista neke opozicione partije su zabranjene, dok su druge donele odluku o svom samoraspuštanju.

Za razliku od prve faze, u drugoj fazi u razvoju narodnih demokratija postoje prividne koalicije. U ovoj fazi više stranaka je formalno delilo vlast i imalo posebne organizacije, ali su politiku ovih koalicija određivali komunisti, utičući i na izbor vodstva ovih stranaka. Različiti oblici izražavanja nezadovoljstva i opozicije su u ovo vreme tolerisani, ali uz izvestan rizik čije su posledice već počele da pogađaju vodstvo i aktivne članove opozicionih stranaka. Tek u trećoj fazi u razvoju istočnoevropskih socijalističkih zemalja dolazi do pretvaranja prividnih koalicija u monolitne blokove, kada komunističke stranke u potpunosti počinju da kontrolišu organizaciju i disciplinu nekomunističkih grupacija, a opoziciona delovanja u dotadašnjim oblicima više se ne tolerišu.

U svim narodnim demokratijama komunističkim strankama su se na putu ka vlasti suprotstavljale jake zemljoradničke stranke (u Mađarskoj, Bugarskoj, Poljskoj) ili jake socijaldemokratske stranke (u Čehoslovačkoj, Istočnoj Nemačkoj). Formiranje narodnofrontovskih organizacija u ovim zemljama trebalo je zato ne samo da omogući postepenu asimilaciju nekomunističkih grupacija od strane komunističkih stranaka, već i da prikrije slabosti komunističkih stranaka u pokušaju osvajanja vlasti u skladu sa pravilima parlamentarne demokratije. Tako je na izborima od 18. novembra 1945. u Bugarskoj pobedila jedinstvena lista Otečestvenog fronta na kojoj se nalazilo više političkih stranaka pored Bugarske radničke partije (komunista). Na ovim izborima komunisti su imali isti broj poslaničkih mandata kao i zemljoradnici (94), dok je Narodni savez Zveno imao 45 mandata, Radnička socijaldemokratska partija 31 i Radikalna partija 11. Već na sledećim izborima za Veliku narodnu skupštinu 27. oktobra 1946. godine, zahvaljujući daljim merama protiv opozicionih grupacija, broj komunističkih poslanika je porastao: od 465 poslanika 366 su bili predstavnici Otečestvenog fronta, a među ovima 175 bili su komunisti. Ove nagle promene u broju poslaničkih mandata u kratkim vremenskim razdobljima nedvosmisleno upućuju na zaključak da su promene u stavovima i raspoloženju javnog mnjenja zemalja o kojima je ovde reč rezultat delovanja vanparlamentarnih činilaca i metoda obračuna komunističkih stranaka sa opozicionim političkim strankama.

Kao što je formiranje narodnofrontovskih organizacija trebalo da omogući likvidaciju ili pasivizaciju nekomunističkih političkih stranaka, tako su i »scenarij« parlamentarnih izbora određivale komunističke stranke (kada će se izbori održati, da li će parlamentarni izbori prethoditi lokalnim izborima ili obratno, kako će izgledati pojedini izborni blokovi i sl.). Ovde treba podsetiti da je u Poljskoj juna 1945. godine formirana privremena vlada narodnog jedinstva u kojoj je kao predstavnik izbegličke vlade ušao vođa Seljačke partije Stanislaw Mikolajczyk (Stanislaw Mikolajczyk). Na konferenciji u Jalti na temelju čijih odluka je obrazovana ova privremena vlada dogovoreno je da se u Poljskoj moraju sprovesti »slobodni izbori, bez prinude, na osnovu opšteg i tajnog glasanja«. Staljin je tom prilikom obećao da će se izbori sprovesti »u roku od tri ili četiri meseca«, a Ruzvelt (Roosevelt) se zalagao da izbori moraju biti »kao Cezarova žena«, bez ikakvog prigovora, potpuno neporočni. Do izbora je došlo, međutim, dve godine kasnije, januara 1947. godine, uz odlazak iz zemlje vođe glavne opozicione stranke, Mikolajczyka, kao i brojna hapšenja i likvidacije članova Seljačke partije.⁵⁵ U ovakvim uslovima na pomenutim izborima za Sejm vladin blok dobio je 349 poslaničkih mesta, Seljačka partija 28, Katolička partija 12, a ostale stranke 10 poslaničkih mesta. U Poljskoj se tako dešavalo isto ono što i u drugim narodnim demokratijama: opozicione političke stranke prekonoc su ostajale bez svog biračkog tela (Seljačka partija je tako za manje od pola godine izgubila više od polovine glasova svoga biračkog tela). Naravno, pored svega ovoga što je izneto mora se imati na umu da je i na poljskim izborima januara 1947. godine pobedio blok stranaka, a ne jedna stranka: u Sejmu su stranke Demokratskog fronta bile ovako zastup-

ljene: Poljska socijalistička partija 116 poslanika, Poljska radnička partija (komunisti) 114, Seljačka stranka (frakcija Mikolajčikove Seljačke stranke) 109, Demokratska stranka 41.

Suočene sa jakom opozicijom (»jakom« u smislu podrške biračkog tela) socijaldemokratskih i zemljoradničkih stranaka, komunističke partije su, pored pribegavanja formiranju narodnofrontovskih organizacija, ulazile u čvršće saveze, odnosno vršile su fuziju ideološki sebi najbližih političkih stranaka — socijaldemokratskih stranaka. Ova taktika u osnovi je taktika usvojena na Sedmom kongresu Kominterne: s jedne strane ukazivanje na neophodnost stvaranja organizacije narodnog fronta u kojoj bi se okupile sve demokratske i antifašističke snage, a, s druge strane, stvaranje jedinstvenih radničkih stranaka u okviru narodnog fronta. Ovakvog karaktera bili su pokušaji stvaranja Jedinstvene radničke stranke (1935.) i Stranke radnog naroda (1937.) u Jugoslaviji u okviru Narodnog fronta. Kako je tekao ovaj proces primudnog spajanja socijaldemokratskih stranaka sa komunističkim strankama u istočnoevropskim socijalističkim zemljama?

U Istočnoj Nemačkoj Jedinstvena socijalistička partija ujedinjenjem socijaldemokrata i komunista formirana je već 1946. godine. U vreme osnivanja 53% članstva ove stranke činili su socijaldemokrati, a 47% komunisti. Prvi Centralni sekretarijat Predsedništva nove stranke izabran je na principu jednakog učešća i sa dva predsednika. O potrebi za fuzijom sa socijaldemokratima najbolje svedoče rezultati izbora posle ujedinjenja. Jedinstvena socijalistička partija je na opštinskim izborima 1946. godine dobila 57%, a na sreskim i pokrajinskim izborima oktobra iste godine 47%, dok su istovremeno na ovim izborima dve glavne opozicione stranke dobile skoro 50% glasova birača i to Liberalno-demokratska partija 25%, a Hrišćansko-demokratska unija 24,6% glasova birača.

Do teškoća u spajanju socijaldemokratske stranke sa komunističkom došlo je u Mađarskoj 1948. godine tako da je ovom prilikom iz Socijaldemokratske partije isključeno 11 članova Izvršnog komiteta (od 21) i 35 poslanika (od 67), kao i 25.000 članova partije. Već prilikom revizije članstva novostvorene stranke 1949. godine, što je inače predstavljalo uobičajenu praksu u socijalističkim zemljama, isključeno je iz ove stranke, Partije mađarskih radnika, 178.000 članova. Od ostalih socijalističkih zemalja do spajanja komunističkih i socijalističkih stranaka došlo je u Rumuniji 1946. godine, a u Bugarskoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj 1948. godine. U pojedinim zemljama prilikom fuzije isticana je ravnopravnost komunista i socijaldemokrata (u Istočnoj Nemačkoj); u drugim zemljama podvlačilo se da se ovo spajanje vrši »na organizacionim i ideološkim principima Komunističke partije« (Čehoslovačka).

U periodu učvršćenja vlasti komunističkih stranaka, stvaranja monolitnih blokova pod potpunom dominacijom i kontrolom komunista, dakle u trećoj fazi u razvoju stranačkog sistema, dolazilo je i do pojave samoraspuštanja pojedinih opozicionih stranaka. Tako su u Bugarskoj 1948. godine posle ujedinjenja komunista i socijaldemokrata, kao i raspuštanja opozicione grupe u Bugarskom zemljoradničkom narodnom savezu, na čelu sa N. Petkovim, dve preostale političke stranke — Narodni savez Zveno i Radikalna partija — donele odluke o svom raspuštanju i »slivanju« sa Otečestvenim frontom. Do samoraspuštanja nekih opozicionih stranaka došlo je i u Mađarskoj 1947. godine. Pored raspuštanja i samoraspuštanja pojedinih opozicionih stranaka, u trećoj fazi u razvoju stranačkih sistema narodnih demokratija dolazilo je i do obnavljanja pojedinih stranaka koje su prestale da postoje, naravno od strane potpuno pouzdanih i lojalnih elemenata. Tako je u Poljskoj 1950. godine obnovljena Seljačka stranka (odnosno frakcija ove stranke na čijem se čelu nekada nalazio Stanislaw Mikolajczyk), da bi se iste godine ova stranka spojila sa svojom frakcijom koja je još od 1945. godine uživala podršku komunističke stranke.

Najzad, pored toga što su prikazane teškoće koje su pratile osvajanje vlasti od strane komunističkih stranaka u Istočnoj Evropi posle drugog svetskog rata, zaslužuje pažnju činjenica da su u četiri istočnoevropske zemlje relikvi prividnog stranačkog pluralizma ostali ispoljeni do danas.⁵⁶ Pored vladajućih komunističkih stranaka u ovim zemljama postoje još četiri političke stranke (u Istočnoj Nemačkoj i Čehoslovačkoj), odnosno dve političke stranke (u Poljskoj) i jedna u Bugarskoj. Sve ove stranke, ne dovodeći u pitanju hegemoniju komunističkih stranaka, raspolažu prema unapred utvrđenim sporazumima znatnim brojem poslaničkih mandata. Tako u Istočnoj Nemačkoj, prema podacima iz 1971. godine, dok Jedinstvena socijalistička partija ima

⁵⁵ Frano Cetinić, »Prijedlog za jednu kronologiju poljske krize«, *Gledišta* 5—6/1981, str. 169.

⁵⁶ Patrice Gelard, *Les systèmes politiques des états socialistes*, Paris, Cujas, 1975, knj. II, str. 660—663, 676—677.

preko 270 poslaničkih mandata, svaka od preostale četiri stranke (Hrišćansko-demokratska unija, Liberalno-demokratska partija, Nacionaldemokratska partija i Demokratska seljačka partija) ima oko 50 mandata. U Bugarskoj Bugarski zemljoradnički narodni savez ima jednu četvrtinu mesta u parlamentu. U Poljskoj (prema podacima iz 1969.) Poljska ujedinjena radnička partija imala je 255 poslaničkih mesta, Ujedinjena seljačka partija 117, a Demokratska partija 39 mesta. Ni broj članova koji imaju ove stranke često nije zanemarljiv sam po sebi. Tako u Istočnoj Nemačkoj Hrišćansko-demokratska unija ima 150.000 članova, Liberalno-demokratska partija 100.000, Nacionalno-demokratska partija 140.000, Demokratska seljačka partija 75.000 članova (prema podacima iz 1969.). Bugarski zemljoradnici imali su 1971. godine 120.000 članova. U Poljskoj Ujedinjena seljačka partija imala je 1969. godine čak 424.000 članova, a Demokratska Partija 91.000 članova. Od čehoslovačkih nekomunističkih stranaka veći broj članova imale su dve stranke: Narodna partija (85.000) i Socijalistička partija (22.000).

Sa izvesnim širim društveno-političkim promenama u zemljama realnog socijalizma u kojima su uočeni elementi prividnog stranačkog pluralizma dolazilo je do izvesnih promena u položaju i delatnosti nekomunističkih stranaka. Kako je u osnovi položaj ovih stranaka bio podređen u odnosu na komunističke stranke, i ove promene su bile »oktroisane« od strane hegemonne stranke u političkom sistemu. Tako su u Poljskoj, posle Dvadesetog kongresa KP SSSR i nemira u samoj Poljskoj, preispitani odnosi između Poljske ujedinjene radničke partije, s jedne strane, i Ujedinjene seljačke partije i Demokratske partije, s druge strane, pa su ove dve stranke dobile status »najbližeg saveznika« umesto »transmisije« PURP. Obe stranke su potpisale deklaraciju sa PURP u kojoj se i dalje priznaje rukovodeća uloga PURP u socijalističkoj izgradnji, ali se istovremeno najavljuje samostalnije delovanje i veća uloga ovih stranaka u političkom životu. Do stvaranja promena, do vidnije uloge ovih stranaka u političkom životu ipak nije dolazilo. U periodima u kojima je u pojedinim zemljama realnog socijalizma dolazilo do nemira i protesta širokih razmera, u kojima su se opozicioni demokratski pokreti naglo širili i jačali (zbivanja u Poljskoj 1956, 1970. i 1980. godine, »praško proleće« u Čehoslovačkoj 1968.), čak i kada je dolazilo do veće aktivizacije »savezničkih« stranaka, ove nekomunističke stranačke formacije ostajale su izvan žarišta i glavnog toka dominantnih društvenih pokreta.

Sve u svemu, ako se upoređuje razvoj stranačkog sistema u Jugoslaviji i drugim narodnim demokratijama posle drugog svetskog rata mogu se uočiti sličnosti pre svega u pokušaju da se putem organizacije narodnog fronta ukinu ostaci stranačkog pluralizma. Na brzini i obliku tog procesa neutralizovanja i asimilovanja opozicije uticalo je više momenata, spoljnopoličkih i unutrašnjepoličkih. Ako se zadržimo samo na onim drugim momentima, onda svakako od presudnog uticaja na činjenicu da se ovaj proces likvidacije opozicionih stranaka u Jugoslaviji odvijao mnogo brže i potpunije nego što je to bio slučaj u drugim istočnoevropskim narodnim demokratijama, je to što je u Jugoslaviji paralelno sa oslobodilačkim ratom došlo i do revolucionarne smene vlasti koja je stranačkom pluralizmu pretpostavljala stranački monizam i monolitnost jedne, vladajuće stranke. S druge strane, mora se imati na umu da nasuprot Komunističkoj partiji u Jugoslaviji nije stajala jedna jaka socijaldemokratska ili zemljoradnička stranka, dakle stranka koja se obraća istim društvenim slojevima kojima se obraća i komunistička partija, već jedan dosta fragmentizovan stranački sistem, u kojem su stranke istog društvenog i ideološkog profila bile međusobno nacionalno podvojene, odnosno podeljene. Za razliku od drugih socijalističkih zemalja, u Jugoslaviji su glavne zemljoradničke stranke ili stranke koje su okupljale znatan deo seljaštva (Hrvatska seljačka stranka, Savez zemljoradnika, Narodna seljačka stranka, da ne pominjemo Slovensku ljudsku stranku koja svoj rad posle rata nije ni obnovila), bile nacionalno podvojene, a socijaldemokratska stranka sasvim slaba. Zbog svega ovoga Jugoslavija je jedina posleratna socijalistička istočnoevropska zemlja u kojoj u procesu osvajanja vlasti komunistička partija nije imala potrebe da se fuzioniše sa socijaldemokratskim grupacijama — sa izuzetkom Albanije u kojoj nije bilo nikakvih oblika stranačkog pluralizma. Zbog svega ovoga — kao i izuzetne privrženosti rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije ideološkim i organizacionim načelima boljševizma — tragovi stranačkog pluralizma u Jugoslaviji relativno su brzo uklonjeni.

II. PREOBRAZAJ STRANAČKOG SISTEMA

1. STRANAČKI PLURALIZAM TOKOM NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA

Preobražaj posleratnog stranačkog sistema predstavlja jedan od onih predmeta istorijskog i teorijskog istraživanja kojem se po pravilu pristupa sa stanovišta određene »ideološke perspektive«. To se naročito ogleda u tvrdnji da je uspostavljanje jednostranačkog sistema bila jedina legitimna mogućnost, koja po sili istorijske nužnosti nije imala nikakvu alternativu. Najčešće objašnjenje koje se pri tom daje je sledeće: od samog početka narodno-oslobodilačke borbe uopšte se nije postavljalo pitanje obnove višestranaka sistema, pošto su se, uglavnom, sva rukovodstva buržoaskih stranaka kompromitovala saradnjom sa okupatorom, ili su pobegla u inostranstvo i delovala protiv našeg oslobodilačkog pokreta. Da bi se utvrdila istinitost ovog objašnjenja nužno je razotkrivanje prirode stranačkog sistema na samom početku narodno-oslobodilačke borbe.

Najbolji primer svakako predstavljaju pojedine slovenačke političke stranke i grupe koje su svoj stav prema okupatoru izrazile još pre podizanja narodnog ustanka. Tako je 27. aprila 1941. godine — 68 dana pre donošenja odluke o podizanju ustanka — na inicijativu Komunističke partije Slovenije održan sastanak na kojem je došlo do stvaranja jedinstvenog *antiimperialističkog* fronta (dakle: još ne *antifašističkog*), koji je tek krajem juna promenio naziv u »Osvobodilnu frontu«. U trenutku osnivanja ovaj front su činile četiri grupe: Komunistička partija, hrišćanski socijalisti, sokoli i grupa kulturnih radnika. Komunisti su bili politička stranka u uobičajenom smislu te reči. Hrišćanski socijalisti predstavljali su frakciju odnosno političku grupu koja je bila bliska Slovenskoj ljudskoj stranci, ali je još pre rata saradivala sa Komunističkom partijom Slovenije u akciji za osnivanje Društva prijatelja SSSR. U hrišćanske socijaliste ubrajale su se grupe radnika organizovanih u hrišćansko-socijalističkom sindikalnom Jugoslovenskom strukovnom savezu, grupa katoličkih intelektualaca oko časopisa *Dejanje* i grupa iz akademskog društva »Zarja«. Sokoli su bili fiskulturna organizacija sa određenim ideološkim i političkim ciljevima, a jedno njihovo krilo uspostavilo je saradnju sa Komunističkom partijom Slovenije 1940. godine. Grupu kulturnih radnika činili su intelektualci okupljeni oko časopisa *Književnost* i *Sodobnost*, u kojima su i vođi slovenački komunisti (Edvard Kardelj, Boris Kidrič i Boris Zihner) objavljivali svoje radove.²

Međusobni odnosi ovih grupa i sam karakter »Osvobodilne fronte« kao udružene organizacije posebno su značajni za utvrđivanje prirode stranačkih sistema tokom narodno-oslobodilačke borbe. Ovi odnosi su u početku bili potpuno ravnopravni, što se, između ostalog, ogledalo u strukturi Izvršnog odbora Osvobodilne fronte, koji su činili dva predstavnika Komunističke partije Slovenije i po jedan predstavnik hrišćanskih socijalista, sokola i kulturnih radnika. Godine 1975. to je potvrdio i najpoznatiji vođa hrišćanskih socijalista Edvard Kocbek. Po njegovom kazivanju, od samog početka inicijalna struktura Osvobodilne fronte bila je »koalicija tri potpuno nezavisne i jednake osnovne grupe: komunisti, hrišćanskih socijalista i sokola. One su se zvale osnovnim, jer su se smatrale jednakim i zato što je svaka od njih bila hijerarhijski organizovana od vrha do dna.«³ »Znao sam — ističe dalje Kocbek — da je razlika između nas, spontanijih pobu-

¹ Iako do sada nikada nije zvanično objašnjeno zbog čega je prvobitno ovaj front nazvan *antiimperialističkim* umesto *antifašističkim*, pravi razlog ovakvog imenovanja krije se u politici Kominterne i poznatoj zavisnosti Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Komunističke partije Slovenije, od direktiva iz Moskve. Naime, 27. aprila 1941. godine fašistička Nemačka još uvek se smatrala »prijateljem« Sovjetskog Saveza, jer je još uvek bio na snazi »sporazum o prijateljstvu«, koji su sklopili Molotov i Ribentrop. Kako je, dakle, u tom trenutku spoljno-politički interes Sovjetskog Saveza nalagao krajnju obzirnost prema Hitleru i Nemačkoj, Komunistička partija Slovenije, kao disciplinovan izvršilac direktiva iz Moskve, nije mogla nazvati novostvoreni front *antifašističkim* već nedovoljno jasnim atributom »antiimperialističkim«, koji se u dotadašnjoj komunističkoj propagandi uglavnom odnosio na »engleske lordove« i »francuske bankare«. Ovakav zaključak potvrđuje, između ostalog, i činjenica da KPJ sve do 22. juna 1941. nikada nije osudila fašističku Nemačku kao agresora i izazivača drugog svetskog rata, već je tvrdila da su engleski i francuski imperijalisti napali Nemačku, to jest da su oni, a ne Nemačka, izazivači i potpaljivači drugog svetskog rata. O tome svedoči sledeći navod iz prvomajskog proglašenja KPJ: »Engleski i francuski imperijalisti napali su prije sedam meseci drugu imperijalističku silu — Njemačku da je pokore i prisile na kapitulaciju i da na taj način osiguraju svoje gospodstvo i produže bez konicurencije pljačku nad kolonijama i potukolonijskim narodima... Ovaj imperijalistički rat koji su započeli engleski i francuski imperijalisti teško je pogodio i nas i sav radni narod Jugoslavije«. — Josip Broz Tito, »Radnom narodu Jugoslavije«, (pisano u drugoj polovini marta 1940), *Sabrana djela*, Beograd, »Komunisti«, 1978, tom 5, str. 56, 58.

² Metod Mikuž, *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*, Beograd, Vojno-izdavački zavod JNA, str. 102.

³ Edvard Kocbek, »Odgovori« (iz knjige Borisa Pahora i Alojza Rebule »Edvard Kocbek, pričevalac našega časa«, Trieste 1975), *Naši razgledi* br. 9 od 9. maja 1975.

njenika, i njih profesionalnih revolucionara, bila suviše velika. Za mene su tada bili važni noćni razgovori sa Kidričem koji je nastojao da bolje od Kardelja razume nekomuniste. Zeleo sam da razjasnim zamisao oslobođenja i revolucije, definišem odnos između osnovnih grupa, mada smo se mi obavezali da će tri grupe zajedno donositi odluke, sa jednakom težinom i bez prikrivenih manevara.⁴

Doduše sam udeo pojedinih grupa u vođenju borbenih, propagandnih i drugih delatnosti nije bio jednak, ali to u početku nije bio razlog da se na osnovu većeg uдела jedne stranke traže i veća prava. Tako po svedočenju Jože Javoršeka: »U početku su sve 'stranke' bile jednakopravne. Ali odmah se uvidelo da komunisti drže čitavu operativu, naročito vojsku, štampu, radio. Od hrišćanskih socijalista to niko nije ni očekivao, oni nisu imali nikakvog revolucionarnog iskustva. Naročito ne u ilegali i u borbi za nove ideje.«⁵ Ali je zato udeo hrišćanskih socijalista u pridobijanju katoličkog slovenačkog naroda za oslobodilačku borbu bio i te kako veliki: »Hrišćanski socijalisti su odigrali jednu veliku ulogu koja posle rata nije odgovarajuće afirmisana. Doći će vreme koje će hrišćanskim socijalistima mnogo više priznati za njihov posao u ovom ratu. Slovenci su bili vrlo katolički narod, neverovatno. Komunistam je bio strašan pojam za naše seljake. Katolička crkva je učinila sve, otprilike kao u Poljskoj, da komuniste prikaže kao izaslanike Lucifera. Predstavnici crkve, naročito u početku, bili su vrlo uporni i energični protiv komunisti i Partije. A baš su hrišćanski socijalisti uspeali da razbiju tu propagandu i da slovenačke seljake mase uvère u pravednost ovog oslobodilačkog rata pod vođstvom Komunističke partije. Delovanje hrišćanskih socijalista bilo je od istorijskog značaja.«⁶

Po svome karakteru Osvobodilna fronta je pre svega bila stranačka koalicija. Tako France Škerl ističe da je Osvobodilna fronta sve do Dolomitske izjave od 28. februara i Konferencije na Pugledu (Kočevoški Rog) 27. aprila 1947. godine imala prevashodno koalicionne elemente.⁷ Po njemu je Dolomitska izjava upravo dokaz postojanja koalicije u Osvobodilnoj fronti, jer da toga nije bilo Dolomitska izjava ne bi bila potrebna. Škerl takođe navodi sledeću ocenu iz brošure *Strategija in taktika Osvobodilne fronte*, koja je objavljena 1944. godine: »...važno je podvući da je Osvobodilna fronta nastala kao koalicija grupa, među kojima je u vezi s nekim pitanjima u početku postojala nejednakoost.⁸ To potvrđuju i sledeće reči Edvarda Kardelja na Kongresu Osvobodilne fronte u Ljubljani 15. jula 1945. godine: »Snaga Osvobodilne fronte slovenačkog naroda je u tome što je u svom svestranom razvoju često menjala forme borbe i organizacije... Nesumnjivo u početku je bila formirana pre svega (predvsem) kao koalicija. Ta koalicija se u vrhovima maće naslanjala na jedinstvo antifašističkog i narodnooslobodilačkog stremjenja slovenačkih narodnih masa, jer je nesumnjivo značilo da je postavljen osnov svenarodnog oslobodilačkog pokreta, pa ipak činjenica je da je u prvom razdoblju, dakle, ipak bila koalicija...«⁹ A na prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije u Beogradu avgusta 1945. Kardelj je Osvobodilnu frontu u Sloveniji ponovo okarakterisao kao koaliciju: »Razvoj narodnooslobodilačke fronte nije bio jednak u svim pokrajinama. U Sloveniji je organizaciono utemeljen u sporazumu (dogovorom) između Komunističke partije, 'Sokola', hrišćanskih socijalista i kulturnih radnika 1941. godine. Tom sporazumu su se kasnije pridružile još brojne druge grupe, stranke i organizacije. U početku je ta formacija bila ustanovljena kao koalicija tih grupa i stranaka i njeni rukovodeći organi su se izgrađivali na paritetnoj osnovi.«¹⁰ Godine 1945. ovaj izvorni koalicionni karakter Osvobodilne fronte potvrdio je i Marjan Breclj sledećim objašnjenjem: »Taj početni koalicionni karakter OF se pokazao u tome što su u pojedinim organizacijama i odborima OF bili predstavnici osnovnih grupa, što su grupe izdavale svoja glasila i proglase i vodile evidenciju svojih aktivista.«¹¹

Treba ipak reći da se sa ovakvom koalicionom strukturom Osvobodilne fronte nije išlo previše u širinu. To, potvrđuje i primer grupe »Pravda«, koja je avgusta 1941. pristupila Osvobodilnoj fronti. Tom prilikom rukovodilac Komunističke partije Slovenije Boris Kidrič i predstavnik »Pravde« Crtomir Nagode potpisali su dokument kojim je »Pravda« prihvatila statut Osvobodilne fronte, a ova sa svoje strane primila k znanju program »Pravde«. No ubrzo je Izvršni odbor Osvobodilne fronte doneo odluku da ovakve grupe članice ne mogu više da vrbuju nove članove za sebe same već jedino za Osvobodilnu frontu, a potom i odluku da grupe bez znatnijeg članstva ne mogu kao takve da ostanu u okviru Osvobodilne fronte. Stoga je posle izbacivanja »Pravde« iz Osvobodilne fronte jedan broj njenih kolebljivijih članova primljen u Osvobodilnu frontu u pojedinačnom svojstvu. Ovo ograničenje naravno nije važilo za veće, a naročito ne za osnovne grupe.

Ovaj primer Osvobodilne fronte svakako potvrđuje da je sa ondašnjeg stanovišta Komunističke partije stranački pluralizam bio legitim i da su pojedine nekomunističke grupe i stranke dale i te kako značajan doprinos podizanju narodnog ustanka i uspešnom vođenju narodno-oslobodilačke borbe. U vreme kada se narodno-oslobodilačka borba približavala svom uspešnom zavr-

šetku, i kada su stvarne činjenice o učešću pojedinih stranaka i grupa u ovoj borbi još uvek bile neposredno dostupne saznanju velikog broja ljudi, Josip Broz Tito je, recimo, izjavio da su pored Komunističke partije, u ovoj borbi ravnopravno učestvovali i druge političke stranke. Tako je u proleće 1944. na pitanje inostranih novinara: »Koje se političke stranke nalaze u narodno-oslobodilačkom pokretu i koje stranke imaju najveći uticaj?« — izričito odgovorio:

»Budući da se Jugoslavija sastoji od nekoliko narodnosti i budući da se politički život skoro svih jugoslovenskih pokrajina razlikuje, potrebno je odgovoriti po pokrajinama. U Sloveniji Oslobođilački front organizovan je rano, 27. aprila 1941. dvije sedmice nakon pada Jugoslavije. U njega su ušle sledeće stranke: komunistička, kršćanska socijalistička, zatim Soko, socijal-demokratska stranka, delovi slovenačke seljačke stranke, slovenačke katoličke stranke pod doktorom Antonom Brecljem i još nekih deset političkih grupa i organizacija. Značajno je da je velika većina katoličkih sledbenika stare slovenačke katoličke stranke, koju je prije rata vodio dr Korošec (žestoki antikomunista), pristupila Oslobođilačkom frontu. Govoriti o većem ili manjem uticaju ove ili one stranke bilo bi nepravedno (naš kursiv). Od svih pomenutih partija i organizacija obrazovan je nacionalni pokret sa čvrstim organizacionim okvirom. Ovaj pokret predstavlja čitav slovenački narod...«

U Hrvatskoj se oslobodilački pokret sastoji, u svemu, od Komunističke partije, Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke (koja predstavlja uglavnom Srbe iz Hrvatske). U vezi s ovim, trebalo bi da dodam da je Narodno-oslobodilačka vojska sastavljena pretežno od seljštva, koje je uglavnom pristalo Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke. Za Hrvatsku, kao i sa Sloveniju, može se reći da je od pomenutih partija obrazovan nacionalni pokret sa čvrstim organizacionim okvirom, gdje je diktiranje bilo koje stranke isključeno (naš kursiv), jer narodno-oslobodilački pokret ima svoj jedinstveni program, koji su članovi pokreta ne samo usvojili, već se bore s puškama u rukama za njegovo ostvarenje.¹²

Tako je u proleće 1944. J. B. Tito izričito priznao da su u Sloveniji mnoge političke stranke i grupe, uključujući i Komunističku partiju Slovenije, ravnopravno učestvovali u narodno-oslobodilačkoj borbi, te da bi isticanje većeg ili manjeg uticaja ove ili one stranke bilo nepravedno. A za Hrvatsku, u kojoj su prilike bile mnogo složenije, takođe je potvrdio da je u narodno-oslobodilačkom pokretu »diktiranje bilo koje stranke isključeno«. Takođe treba zapaziti da ovom prilikom uopšte nije pomenuta rukovodeća uloga KPJ u narodno-oslobodilačkom pokretu, koja bi joj dala izvesno prvenstvo u odnosu na ostale političke stranke.

Za razliku od Slovenije, u Srbiji je do stvaranja Narodnog fronta kao stranačke koalicije došlo tek po oslobođenju Beograda oktobra 1944. Ali je zato još 1941. u oslobođenim delovima Srbije bilo pojedinih lokalnih sporazuma između komunisti i drugih stranaka o zajedničkom učešću u narodno-oslobodilačkom pokretu. Tako je oktobra 1941. sklopljen sporazum između KPJ i Narodne seljačke stranke, o čemu izveštava sledeći napis u *Borbi*: »Ovih dana sklopljen je u Kragujevačkom okrugu sporazum o najtešnjoj saradnji u borbi protiv okupatora između Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Narodne seljačke stranke (bivše zemljoradničke levice). Ovaj savez počiva na sporazumu koji je između obeju stranaka sklopljen prošle godine. Predstavnici obeju stranaka proširili su ovaj sporazum u duhu današnje oslobodilačke borbe i na taj način učinili jedan veliki korak napred ka potpunom jedinstvu srpskog naroda. To jedinstvo oni nisu ostvarili samo u pozadini, nego, što je najvažnije, ono je ostvareno u borbi, na frontu. Bitne tačke tog sporazuma govore o aktivnom učešću i saradnji u narodno-oslobodilačkom pokretu, o aktivnom učešću u partizanskim odredima, i o stvaranju nacionalnog fonda.«¹³ Takođe treba dodati da se ovo uvažavanje postojećeg stranačkog pluralizma u ustaničkoj Srbiji 1941. ogledalo u karakteru prvih organa narodne vlasti, koji nisu smeli biti organi ni jedne od postojećih stranaka, uključujući naravno i KPJ. To potvrđuje i sledeće uputstvo objavljeno u ustaničkoj *Borbi*: »Narodno-oslo-

⁴ Ibidem.

⁵ »Pozorište u zatvoru«, intervju Bore Krivokapića sa Jože Javoršekom, *Ideje* 5/81, str. 126.

⁶ Ibid., str. 125.

⁷ Navedeno prema: Živković, op. cit., str. 166.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibid., str. 166—167.

¹¹ Ibid., str. 167.

¹² »Odgovori na deset pitanja inostranih novinara«, proleće 1944, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945.* (do 9. maja 1945), Beograd, »Kulturas«, 1947, knj. I, tom I, str. 194—195.

¹³ »Sporazum Komunističke partije Jugoslavije i Narodne seljačke stranke za borbu protiv okupatora«, *Borba* od 28. oktobra 1941, br. 5; navedeno prema: *Istorijski arhiv KPJ, Beograd, Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta KPJ, 1949, tom I, knj. 1, »Borba« 1941, str. 84.*

bodilački odbori ne smeju biti organi pojedinih stranaka. Oni se biraju demokratskim putem. U njih treba da uđu, bez obzira na svoje političko uverenje, svi oni čestiti rodoljubi koji su svojim primerom na delu pokazali da su dobri sinovi svoga naroda, da nikada neće izdati otadžbinu u ovom svetom otadžbinskom ratu.¹⁴

No možda najuverljivije priznanje legitimnosti stranačkog pluralizma predstavljaju javna izjava i obaveza vodstva KPJ da neće uvoditi komunizam. Ova izjava data je u razgovorima Vinstona Čerčila i J. B. Tita u Napulju 12. avgusta 1944. godine. Prema navodu iz britanskog zapisnika: »*Maršal Tito* je rekao da, kao što je više puta javno izjavio, on nema nikakvu želju da u Jugoslaviji uvede komunistički sistem, ako ni zbog čega drugog, onda zato što treba očekivati da će većina evropskih zemalja posle rata živeti pod demokratskim sistemom, od koga Jugoslavija ne može sebi dozvoliti da se razlikuje.¹⁵ Odmah potom 17. avgusta 1944. ova obavezujuća izjava je na sledeći način objavljena u Deklaraciji predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije: »Prema tome, još jedanput podvlačimo da vođstvo narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije ima pred sobom jedini i najvažniji cilj — borbu protiv okupatora i njihovih slugu i stvaranje demokratske federativne Jugoslavije, a ne uspostavljanje komunizma (naš kurziv), kao što nam neprijatelji podmeću.¹⁶

Da bi se shvatili smisao i domašaj ove izjave treba znati stvarnu sadržinu pojma komunizam, kojeg se vođstvo KPJ u ovoj Deklaraciji javno odriče. U tadašnjem političkom žargonu reč komunizam je označavala društveni i politički poredak koji se, pod Staljinovim rukovodstvom, izgrađivao u Sovjetskom Savezu. A izgrađivanje takvog poretka zahtevalo je, po Lenjinovim rečima, diktaturu proletarijata, »tj. organizovanje avangarde ugnjetenih u vladajuću klasu radi ugnjetavanja ugnjetaca.¹⁷ Po načinu na koji se vrši: »Diktatura je vlast koja se oslanja neposredno na nasilje, koja nije vezana nikakvim zakonima.¹⁸

Dalje određenje pojma komunizma i diktature proletarijata izvršio je Staljin. On je pojmu diktature dodao još jedan element. Po njegovom kazivanju, diktatura proletarijata pretpostavlja savez proletarijata i seljaštva. »Taj naročiti oblik saveza sastoji se u tome što je rukovodilac države, rukovodilac u sistemu diktature proletarijata jedna partija, partija proletarijata, partija komunista, koja ne deli niti može deliti rukovodstvo s drugim partijama.¹⁹ »U tom smislu moglo bi se reći da je diktatura proletarijata, u suštini, »diktatura« njegove avangarde, »diktatura« njegove partije kao osnovne rukovodeće snage proletarijata.²⁰ A ta partija, koja vrši diktaturu u ime proletarijata i koja ni sa kim ne deli vlast, ne može biti bilo koja partija već samo boljševička partija. »Jedino partija proletarijata, jedino partija komunista kadra je da izvrši tu ulogu glavnog rukovodioca u sistemu diktature proletarijata.²¹ Stoga, dakle, rukovodeća uloga odnosno diktatura komunističke partije isključuje bilo kakav stranački pluralizam, pa i pluralizam različitih radničkih partija.

Nakon ovog Lenjinovog i dopunskog Staljinovog razjašnjenja značaja reči komunizam, koja se pojavljuje u Deklaraciji predsednika NKOJ, može se s pravom reći da je u ondašnjem političkom žargonu komunizam pretpostavljao diktaturu proletarijata, koja se praktično svodila na diktaturu jedne, i to komunističke partije. Ako bismo sada pokušali da izložimo smisao i domašaj izričitog odricanja od uvođenja komunizma, onda bi ono predstavljalo odricanje od diktature jedne partije u korist stranačkog pluralizma. Možda je ovo odricanje najbolje objasnio Dragoljub Jovanović kada je marta 1945. izrekao sledeću javnu pohvalu J. B. Titu: »Istorijska je zasluga maršala Tita što je razumeo da za Jugoslaviju nije jednopartijski sistem.²² U tom trenutku ovu Jovanovićevu pohvalu niko nije javno porekao niti se, pak, odrekao priznanja koje je njome ukazano. Teškoća je, međutim, u tome što se u stranačkoj politici, posmatranoj u dužem vremenskom periodu, ispoljavaju različiti često protivrečni elementi koji se nikako ne mogu dovesti u sklad ako se poklanja vera, samo javnim rečima. Jer, kako će to kasnije biti pokazano, javne izjave često su bile samo deo trenutne političke taktike koja je, kao privremeno lukavstvo, prikrivala dugoročnu strategiju i krajnje ciljeve političke borbe. No, iako se ova dugoročna strategija služila različitim taktičkim lukavstvima, njeni tragovi mogu se pratiti od samog početka narodno-oslobodilačkog rata.

Prvi pokazatelji ove dugoročne strategije ispoljeni su još 1941. godine u pregovorima između KPJ i Narodne seljačke stranke. Prema poratnom kazivanju Dragoljuba Jovanovića, sa njim se 5. juna 1941. godine sastao J. B. Tito radi sklapanja sporazuma o saradnji između ove dve partije. Tom prilikom J. B. Tito je u ime rukovodioca KPJ rekao: odlučili smo da »od sada radimo samo sa strankama i grupama koje se izjasne za sovjetsku vlast (naš kurziv).²³ A u prvoj polovini septembra 1941. sklopljen je sporazum između Narodne seljačke stranke i KPJ, koji prema Titovom izveštaju Kominterni, ovako glasi: »1) Zajednička borba protiv okupatora. 2) Zajednička borba za sovjetsku vlast (naš kurziv) i savez sa SSSR-om. 3) Zajednička borba protiv engleskih agenata i pokušaja da se povrati stari poredak. 4) Zajednička borba protiv razvratnog nac. opčinje 5) Zajednički odbori saveza radničkih i

seljaka. »Dr Jovanović priznaje i sam nužnost naše hegemonije u borbi i očuvanju izvojevanje vlasti (naš kurziv)... 6) Borba protiv okupatora jeste sastavni deo naše borbe za nac. slobodu i ravnopravnost naroda Jugoslavije...²⁴

Dva su osnovna pokazatelja dugoročne strategije KPJ koja je obelodanjena ovim sporazumima: sovjetska vlast i hegemonija komunističke stranke. Oba uslova, pod kojima je KPJ u tajnim pregovorima pristajala na saradnju, isključuju stranački pluralizam. Naime, sovjetska vlast je, po Staljinovom tumačenju, predstavljala državni oblik diktature proletarijata,²⁵ dok je hegemonija komunista značila da su sve ostale političke grupe u odnosu podređenosti prema njima. A takav neravnopravan odnos, u kojem je jedna stranka hegemon a sve ostale puki sledbenici i izvršio, isključuje bilo kakvu konkurenciju i periodičnu smenu na vlasti, bez kojih se pravi stranački pluralizam uopšte ne može zamisliti, da bi ne zadugo hegemonizam Komunističke partije bio zamenjen njenim monopolizmom, odnosno nestajanjem i prividnog stranačkog pluralizma.

Dalju potvrdu ove dugoročne strategije KPJ, usmerene na osvajanje celokupne vlasti i ukidanje stranačkog pluralizma, nalazimo u tzv. Dolomitskoj izjavi članica Oslobođilne fronte. Rekli smo već da je Oslobođilna fronta osnovana kao stranačka koalicija u kojoj su sve strane učesnice bilo ravnopravne. Ali je Komunistička partija Slovenije neprestano težila da u takvom savezu uspostavi svoju hegemoniju odnosno avangardnu, rukovodeću ulogu, pa je sa tog stanovišta procenivala svoje odnose sa drugim stranama učesnicima. Tako je prema kazivanju Franca Škerla, Komunistička partija imala najbolji savez sa sokolima, jer su oni vrlo rano priznali Partiji rukovodeću ulogu, dok je sa hrišćanskim socijalistima bilo izvesnih nejasnoća, pošto su oni ipak želeli neku svoju samostalnost.²⁶ A ta težnja ka samostalnosti ispoljavala se u borbi za mesto i položaje u odborima Oslobođilne fronte, pokušajima korišćenja odbora Delavske enotnosti za jačanje svoje grupe, kritikovanju Komunističke partije što ne ume da vodi pravilnu politiku prema seljaštvu nego se prvenstveno oslanja na proletarijat i pokušaju pridobijanja seljaštva za svoje posebne stranačke stavove. Uz to su se krajem 1942. među pojedinim hrišćanskim socijalistima počele ispoljavati težnje za osnivanje vlastite stranke.²⁷ No izgleda da je najveći »greh« hrišćanskih socijalista bio u »konkurisanju« Komunističkoj partiji u borbi za uticaj i pristalice. »I najednom, — veli Jože Javoršek — čitava Dolenjska postala je hrišćansko-socijalistička. Svi su krenuli s nama, sela i s njima popovi, sve je krenulo... Najednput je hrišćanskih socijalista bilo i previše. Komunistička partija se zaprepastila: šta je to?! Tada je u Dolomitima, gde je bio Izvršni odbor OF, došlo do velikih konfrontacija: šta ćemo sada? Da li je moguće ili nije da su hrišćanski socijalisti toliko jakli, da su dobili prevagu, naročito kod seljaka. Dešavalo se nešto što je protivno bitnosti marksizma: kako jedna revolucija može da se izvede na bazi seljačkog pokreta?«²⁸

Ove nesuglasice između komunista i hrišćanskih socijalista prevaziđene su Dolomitskom izjavom, koja je, nakon svestrane rasprave na sastancima Izvršnog odbora Oslobođilne fronte, konačno prihvaćena i 1. maja 1943. godine upućena svim organizacijama Oslobođilne fronte.²⁹ Tom izjavom bitno je narušen dotadašnji jednak status svih članica Oslobođilne fronte, pošto je Komunističkoj partiji Slovenije priznata avangardna odnosno ruko-

¹⁴ »Narodnooslobodilački odbori organi narodne vlasti«, *Borba* od 18. novembra 1941, br. 15; navedeno prema: *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, knj. 1, »Borba« 1941, str. 296.

¹⁵ »Britanski zapisnik napuljskog susreta«, *NIN* od 18. maja 1980.

¹⁶ *Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije* 21—28. jula 1948. *Stenografske beleške*, Beograd, »Kultura«, 1949, str. 102.

¹⁷ V. I. Lenjin, »Država i revolucija«, *Izabrana dela*, Beograd, »Kultura«, 1960, tom II, str. 248.

¹⁸ V. I. Lenjin, »Proleterska revolucija i renegat Kaucski«, *Izabrana dela*, tom 12, str. 362.

¹⁹ J. Staljin, »K pitanjima lenjinizma«, *Pitanja lenjinizma*, str. 123.

²⁰ *Ibid.*, str. 129.

²¹ *Ibid.*, str. 128.

²² Dragoljub Jovanović, »Privremena vlada izlazi pred svet«, *Glas Jendstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Srbije* br. 24 od 13. marta 1945, str. 1.

²³ Dragoljub Jovanović, *Memoari*, rukopis u arhivu SFRJ, knj. VI, str. 142; navedeno prema: Zivković, op. cit., str. 116.

²⁴ Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji* 1941, Beograd, 1963, str. 209.

²⁵ J. Staljin, »Osnove lenjinizma«, *Pitanja lenjinizma*, str. 41.

²⁶ Navedeno prema: Zivković, op. cit., str. 217.

²⁷ Metod Mikuz, *Pregled zgodovine narodnooslobodilne borbe v Sloveniji*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1961, str. 232.

²⁸ »Pozorište u zatvoru«, *Ideje* 5/81, str. 126.

²⁹ Ovu izjavu potpisali su za KPS Edvard Kardelj, Boris Kidrič i Franc Leskošek, za Sokole Jože Rus i France Lubej, a za hrišćanske socijaliste Edvard Kocbek, Tone Fajfar i Marjan Breclj. — *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom VI, Beograd, 1980, str. 120.

vodeća uloga. Posebno su zanimljivi sledeći razlozi zbog kojih je to učinjeno: »Avangardna uloga u slovenačkom oslobodilačkom pokretu pripada, obzirom na njen program, organizacionu strukturu, Komunističkoj partiji Slovenije kao avangardi najnaprednije slovenačke društvene klase — slovenačkog proletarijata. Sve tri grupe konstatuju da su KPS i njeno rukovodstvo i stvarno pokazali avangardnu ulogu Partije pravilnom političkom linijom i organizacijom oslobodilačke borbe slovenačkog naroda. Nužna posledica svega toga jeste da se komunistička partija Slovenije (koja je izgrađena i rukovođena organizacionom i političkim načelima) bolje vizima i koja predstavlja, kao celina i sa svakom svojom organizacionom jedinicom, avangardni centar političke borbe, širi, razvija i učvršćuje svuda na slovenačkoj teritoriji i na svim područjima slovenačkog javnog života... Ostale osnivačke grupe OF ne organizuju samostalno partije ili političke organizacije. Time su se praktično hrišćanski socijalisti i sokoli odrekli svojih vlastitih organizacija, dok je Komunistička partija Slovenije, kao avangarda, jedina zadržala svoju posebnu stranačku organizaciju. A to je u krajnjoj liniji dovelo do poricanja koalicionog karaktera Osvobodilne fronte i bitnog sužavanja, pa i ukidanja, stranačkog pluralizma.

Postavlja se naravno pitanje zbog čega su hrišćanski socijalisti, kao najuticajnija grupa posle komunista, prihvatili Dolomitsku izjavu. Okolnosti pod kojima je to učinjeno nisu dovoljno razjašnjene, a nešto više svetla unose u njih potonja objašnjenja koja je 1975. godine dao Edvard Kocbek. Po njegovim rečima, Dolomitska izjava je, s jedne strane, imala pozitivno dejstvo, jer je unosila u spontan oslobodilački pokret čvršće unutrašnje ustrojstvo. S druge strane, njeno negativno dejstvo bilo je posledica težnje Komunističke partije Slovenije da izmeni dotadašnji karakter Osvobodilne fronte. »Najgora je bila činjenica da se partija služila nasiljem u svojim nastojanjima. Našim grupama zadat je fatalni udarac... Partija je ukinula oslobodilačku jednakost i počela je da izgrađuje svoju isključivu vlast. Počeo je na delu tih teror.«²⁰ Kocbek navodi da se lično suprotstavljao ovakvim postupcima partije u vojsci i na terenu i da u tome nije bio usamljen, pošto su se i njegovi prijatelji tome opirali, jer su smatrali da je svakvo ponašanje partije bilo neloyalno.

U takvim okolnostima Kocbek je, po vlastitom priznanju, potpisao Dolomitsku izjavu da bi sprečio neprijateljstvo između grupa i raspre u vlastitoj grupi, a pre svega da bi onemogućio psihičko i fizičko nasilje protiv svojih istomišljenika. Ali je to učinio u uverenju da će njegova grupa moći da očuva svoj ideološki identitet. On je, naime, odlučno odbijao shvatanje da skupina hrišćanskih socijalista treba da bude magloviti izraz »prelaženja slovenačkih katoličkih masa na napredne pozicije«. Uz to je branio gledište da se političko jedinstvo ne sme postići lišavanjem grupe hrišćanskih socijalista njenog ideološkog karaktera i delatnosti koja tom karakteru odgovara, pošto ona nije stvorena kao *ad hoc* grupa na početku ustanka već kao tvorevina koja će nadživeti i samo oslobodjenje. Kocbek čak navodi da je o tome postignut sporazum, mada se Kidrič i Kardelj nisu saglasili da se ovaj zaključak unese u Dolomitsku izjavu, već su zahtevali da se on uključi u poseban dokument, što na žalost nikada nije bilo učinjeno. »Potpisao sam izjavu — veli Kocbek — tek kada sam postigao sporazum da će naša grupa očuvati svoju kulturnu prirodu i svoje osobene posleratne zadatke.«²¹ O tome unekoliko svedoči i činjenica da je već oktobra 1943. u petom broju hrišćansko-socijalističkog glasila Kocbek napisao: »Prvo iskustvo današnje narodne i društvene revolucije nam, naime, kaže da društvo i političko jedinstvo ne smemo krunisati ispovedanjem verske i filozofske jednoobraznosti. Ljude će društvena i politička materija povezivati ili razdvajati sama po sebi, bez idejnih predrasuda.

U svetlosti ovog Kocbekovog tumačenja domašaja Dolomitske izjave, posebno je zanimljivo pismo Centralnog komiteta KP Slovenije od 1. marta 1943. godine povereništvima CK i okružnim komitetima KPS za primeru i tumačenje Dolomitske izjave,²² pošto se u njemu vrlo jasno uočava razlika između javnih izjava i tajnih sporazuma, odnosno između trenutne taktike i dugoročne strategije. Tvorac ovog pisma, Boris Kidrič, izričito upozorava da neke tačke sporazuma u Dolomitskoj izjavi »nužno prelaze sadašnju etapu Narodnooslobodilačke borbe«, pa stoga Izjava mora biti strogo internog karaktera i ne sme pasti neprijatelju u ruke. A to su upravo one tačke kojima se ukida stranački pluralizam u okviru Osvobodilne fronte, što je u Narodnom frontu Jugoslavije javno potvrđeno tek na njegovom drugom kongresu septembra 1947. godine. Jer, kako će to kasnije biti pokazano, nakon Dolomitske izjave čuvane u tajnosti, KPJ je tokom tri potonje godine javno isticala da nema ništa protiv stranačkog pluralizma i samostalne organizacije svake stranke ponaosob.

Slične pokazatelje ove dugoročne strategije možemo naći i u odnosu KPJ prema drugim strankama. Naravno je karakterističan primer Hrvatske seljačke stranke, odnosno nastojanje KPJ da jedan deo njenog vođstva i članstva pridobije za narodno-oslobodilačku borbu, pa da ih kao takve suprotstavi Vlatku Mačeku.

U tom cilju KPJ je dopustila uspostavljanje političkog predstavljanja HSS-a u okviru Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) i konstituisanje novog Izvršnog odbora stranke, ali je sprečavala osnivanje njenih podružnih organizacija. O tome svedoči i Kardeljevo pismo od 14. avgusta 1943. godine u kojem se navodi da sporazum sa HSS-om predviđa da se ne stvaraju samostalne organizacije HSS-a nego jedinstveni opštenarodni oslobodilački pokret pod rukovodstvom narodno-oslobodilačkih odbora, u kojima bi i ova stranka imala svoje predstavnike. Prema ovom sporazumu, Izvršni odbor HSS-a na slobodnoj teritoriji trebalo je da politički predstavlja ovu stranku, ali uz uslov da se samo članstvo organizaciono ne povezuje.²³ Drugim rečima, Izvršni odbor HSS-a na slobodnoj teritoriji bio je jedini organizacioni oblik koji je Komunistička partija dopuštala. Izuzetak su bili poverenici Slobodnog doma, glasila HSS-a preko kojih je ova stranka ostvarivala dodir sa pojedinim »radičevcima« u zemlji.²⁴ To isto ograničenje pominje se osam meseci kasnije u pismu Centralnog komiteta KPH od 13. aprila 1944. Izvršnom odboru HSS-a u kojem se predlaže stvaranje Glavnog odbora Narodno-oslobodilačkog fronta Hrvatske. Centralni komitet KPH je tom prilikom upozorio »da bi osnivanje organizacija HSS-a prije ostvarenja ovog našeg prijedloga moglo izazvati stranačka trvenja, što bi samo oslabilo jedinstvo i štetilo oslobodilačkoj borbi.«²⁵ A to je bila ona ista strategija koja je u Dolomitskoj izjavi ispoljena prema slovenačkim hrišćanskim socijalistima.

Dalju potvrdu ove dugoročne strategije usmerene na ukidanje stranačkog pluralizma susrećemo i u Bosni i Hercegovini u pismu Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 31. avgusta 1944. godine, u kojem se daje sledeće uputstvo za organizovanje Narodno-oslobodilačkog fronta: »Potrebna je takva forma političke organizacije koja će okupiti sve grupe, i mase oko linije NO borbe a da ne ožive političke stranke (naš kurziv)... Prema tome, NOF je u suštini jedinstven pokret a ne koalicija stranaka i zato se u fronti ne uzdižu ljudi po partijskoj pripadnosti, nego po odanosti i vjernosti NO borbi. Međutim, u odbore trebaju da ulaze i ljudi iz bivših stranaka i vanstranački ljudi, ali ne kao pristalice tih i tih stranaka već kao ljudi odani borbi.«²⁶ Smisao ovog uputstva bio je veoma jasan: političkim strankama kao takvim ne treba dozvoliti nikakvo samostalno postojanje i delovanje, već njihovo članstvo treba uključiti u Narodni front u kojem rukovodeću ulogu ima Komunistička partija. Jer, kako je to upozoreno u sličnom cirkularnom pismu CK KP Hrvatske: »Ovakvo široko shvaćena i postavljena NOF-a ne smije dovesti do razvodnjavanja partijske linije i labavljenja njene rukovodeće uloge.«²⁷

Zahvaljujući ovakvim i sličnim uputstvima, koja su se, baš kao i Dolomitska izjava, sprovodila u najdubljoj tajnosti, Narodni front je organizovan kao istinski antipod stranačkom pluralizmu. KPJ je zapravo zahtevala za sebe ulogu hegmona u Narodnom frontu, pa stoga nije bila spremna da dopusti stvarnu obnovu i samostalnu delatnost drugih političkih stranaka. Jedino u onim pokrajinama u kojima su koreni stranačkog života bili dublji, a naročito tradicija političke opozicije, kao u Srbiji i Hrvatskoj, KPJ je bila spremna, kako ćemo to kasnije pokazati, da privremeno toleriše samostalno organizovanje i iskazivanje pojedinih stranaka. Ali je istovremeno nastojala da preko Narodnog fronta veže za sebe pojedine frakcije (tzv. progresivna jezgra) ovih stranaka i da tako izazove u njima unutrašnji raskol odnosno »diferencijaciju«.

Bilo je naravno stranačkih vođa koji su se od samog početka zalagali da Narodni front bude uistinu koalicija stranaka, čime bi izborili za svoju stranku ravnopravan status u odnosu na vodeću stranku koja je prisvojila za sebe ulogu hegmona. Takav je, recimo, bio Dragoljub Jovanović, koji je, posle mnogih pokušaja da osamostali svoju Narodnu seljačku stranku, ipak ušao u Narodni front 18. februara 1945. godine. Drugi su, pak, odmah shvatili beznadežnost ovakvog zalaganja, pa su bili protiv ulaska svoje stranke u Narodni front. Tako je postupio Duda Bošković, koji je osudio ulazak Samostalne demokratske stranke u Narodni front, pošto to nije »međustranačka organizacija stvorena na bazi

²⁰ Kocbek, op. cit.

²¹ Ibidem.

²² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom VI, knj. 5, str. 190—194.

²³ Izveštaj E. Kardelja Vrhovnom komandantu NOV i POJ Titu o stavu prema predstavnicima HSS-a od 14. avgusta 1943, Zbornik VII, str. 206—207; navedeno prema: Petranović, »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)«, Istraživanja VIII, str. 313.

²⁴ ZAVNOH, Zbornik dokumenata 1943, Zagreb, 1964, str. 501—503; navedeno prema: Petranović, op. cit., str. 313.

²⁵ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, fond KP — 34/2215; navedeno prema: Živković, op. cit., str. 318.

²⁶ Arhiv Instituta za radnički pokret Bosne i Hercegovine, fond PK, br. 860; navedeno prema: Živković, op. cit., str. 343—344.

²⁷ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, fond KP — 26/215; navedeno prema: Živković, op. cit., str. 390.

ravnopravnosti stranača učesnica, već samo umetni okvir za isključivu vladavinu manjine okupljene u Komunističkoj stranci.³⁶

Ne treba naravno sumnjati da u ovom periodu stvaranja Narodnog fronta tokom 1944. godine nije bilo izvesnih taktičkih, uglavnom verbalnih, ustupaka stranačkom pluralizmu. Dovoljno je samo navesti činjenicu da su Saopštenje Zemaljske konferencije Jedinštenog narodno-oslobodilačkog fronta Hrvatske, održane 18. marta 1944. godine, ponaosob potpisali predstavnici stranaka i grupa koje su učestvovala u radu ove Konferencije. Time je stvoren utisak da je Narodni front neka vrsta koalicije različitih stranaka i grupa. Taj utisak nije, međutim, odgovarao stvarnim odnosima između Komunističke partije i ostalih grupa, ali je i te kako odgovarao trenutnim propagandnim potrebama. »Ta koaliciona forma koja je izražena u dokumentima ove Konferencije imala je prevashodno propagandno-politički karakter i cilj joj je bio da pred domaćom i svetskom javnošću pokaže, a što je bila potpuna istina, da NOP ne predstavlja samo komunisti nego da se uz komuniste i s komunistima bore i sve one demokratske, antifašističke i rodoljubive snage, kao i to da komunisti dozvoljavaju rad i aktivnost svim strankama, organizacijama i pojedincima (naš kurziv) koji prihvataju platformu NOP-a.«³⁷ Taj isti propagandni cilj imalo je i potonje pismo Centralnog komiteta KPH od 10. juna 1944. u kojem se nalaze područnim komitetima da treba »razbiti sve klevete raznih nenarodnih neprijatelja, počev od okupatora preko Mačeka do Draže Mihailovića, da se narodnooslobodilački pokret bori za komunizam i sovjetizaciju.«³⁸ A osam meseci kasnije Sreten Zujović-Crni je na sličan način opovrgao zlonamerne tvrdnje da se u novoj Jugoslaviji uvodi jednostranački sistem: »Sasvim je zlonamerno izvrtnje činjenica kad se živa i široka aktivnost naših naroda kroz Jedinšteni narodno-oslobodilački front identifikuje sa jednopartijskim sistemom. Ne postoji kod nas nikakav jednopartijski sistem (naš kurziv)... Snaga Jedinštenog narodno-oslobodilačkog fronta jeste baš u tome što može da obuhvati sve narodne slojeve, i što se u njemu nalaze i pojedinci i grupe i političke stranke raznih političkih uverenja (naš kurziv), svi na zajedničkom velikom delu oslobođenja i izgradnje naše domovine.«³⁹

2. OPOZICIJA IZVAN NARODNOG FRONTA

Javno priznanje legitimnosti postojanja nekolicine različitih političkih stranaka tokom narodno-oslobodilačke borbe još nije predstavljalo dovoljno jasno određenje prirode dopuštenog stranačkog pluralizma. Za ovo određenje je bio presudan odnos prema opoziciji, pošto njeno postojanje odnosno nepostojanje bitnije utiče na prirodu datog stranačkog sistema od samog broja stranaka.

Pitanje odnosa prema opoziciji ubrzo se postavilo nakon oslobođenja Beograda i uspostavljanja privremene jugoslovenske vlade. Tada je oslobođenje cele zemlje postalo stvar bliske i izvesne budućnosti, pa su skoro sve postojeće političke stranke, naročito one u Srbiji, proširile polje svoje delatnosti. Posebno su nastojale da obнове svoju organizaciju i da, pored manjeg ili većeg učešća u ratnim naporima i tekućim pripremama za konačno oslobođenje, odmah pristupe širokoj političkoj agitaciji i vrbovanju pristalica kao uobičajenom sredstvu u borbi za vlast u sistemu stranačkog pluralizma. U takvim okolnostima vođstvo KPJ je bilo prinuđeno da se javno opredeli i da svoj odgovor na tri ključna pitanja: 1) da li priznaje legitimnost stranačkog pluralizma; 2) da li dopuštenu stranački pluralizam uključuje i delovanje opozicije odnosno stranaka izvan Narodnog fronta; i 3) da li u vreme dok traju borbe za oslobođenje treba odmah dopustiti svim strankama tzv. odlaženje u narod i pridobijanje pristalica? Odgovor na prvo i treće pitanje nalazimo u govoru J. B. Tita od 28. januara 1945. godine:

»Sličnih dobrotvora ima, nažalost, i u Londonu, i u Americi. I oni se boje za slobodu srpskog i za slobodu ostalih naroda Jugoslavije. Borite li se vi da nećemo imati demokratiju? Oni kažu: treba dati demokratiju, — jedna partija, to je diktatura. Nikako jedna partija! Dajte slobodu svima partijama — kažu. A ako narod neće nekakve razne partije, nego hoće jedan narodni pokret? Ja u principu nisam protiv partija, jer demokratija predviđa i slobodu ispovijedanja svojih načela i svojih ideja (naš kurziv). Ali stvarati partije radi partija, sada kada treba svi kao jedan da sve snage usmerimo u pravcu istjerivanja okupatora iz naše zemlje, kad je domovina razorena do tla, kad nemamo ništa do svoje svijesti i svojih ruku, — i dajte sad da se razmle agitatori po svim selima i gradovima: udarite, stari korce! Ja, od svoje strane, ne bih imao ništa protiv toga da idu i da govore, jer znam da bi se brzo vratili u Beograd. Ali mi sada nemamo vremena za to. A ovdje je narodni pokret. Tu mogu biti svi — i komunisti, i oni koji su bili demokrati i radikali itd. — ma kako se ranije zvali.

Taj pokret je ona snaga, jedina snaga koja danas može da izvede našu zemlju iz ove strahote i bijede i da joj donese potpunu slobodu. A kad budemo oslobođeni — izvolite! Izvolite onda da se ogledamo, da vidimo i tamo, na megdanu, koja će partija postojati!« (naš kurziv).⁴⁰

U ovom zanimljivom izlaganju dat je odgovor na prvo i treće postavljeno pitanje. J. B. Tito je najpre sasvim izričito priznao legitimnost višestranačkog sistema kada je rekao: »Ja u principu nisam protiv partija, jer demokratija predviđa ispovijedanje svojih načela i svojih ideja.« Drugim rečima, time se priznaje da demokratija pretpostavlja slobodu mišljenja i javnog istupanja i da će ljudi ako misle slobodno misliti različito. A to će u krajnjem ishodu dovesti i do njihovog organizovanja u različite političke stranke, koje se bore za uticaj na javno mnjenje i što veće učešće u vlasti. Jedino što se u tom trenutku (januara 1945) nije prihvatilo, to je da se odmah pristupi stvaranju stranaka izvan narodnog pokreta (Narodnog fronta), pošto još uvek traju borbe za konačno oslobođenje zemlje. Stoga dakle, dok još traje stanje rata sloboda političkog organizovanja mora da bude privremeno ograničena. Ali čim se rat završi, partije mogu izaći na megdan, tj. mogu se slobodno nadmetati za glasove i uticaj, što je osnovna odlika pluralističkog sistema.

Izričit odgovor na drugo pitanje o dopuštenosti delovanja opozicije, odnosno stranaka izvan Narodnog fronta, javno je dat tek nakon oslobođenja čitave zemlje. Kako tada više nisu bila moguća neka privremena rešenja, koja bi se pravdala vanrednim prilikama i ratnim stanjem, odgovor u prilog slobodnog delovanja opozicije ubrzo je usledio. Početkom juna 1945. J. B. Tito je izjavio: »Nama se prebacuje da nismo dovoljno ekspeditivni kada se radi o dozvoli da partije otvore svoje dućane. Ja sam već više puta rekao da nismo protiv partija (naš kurziv), tim više što neke već korisno sarađuju u Narodnom frontu, a onima van Fronta treba dati i formalnu dozvolu da rade, jer one i onako rade. Ko su te partije? Grupe ljudi koji su bili ranije vođe. Oni misle da narod, koji je nekad išao za njima, i sada čeka da se oni samo pojave, — ali zaboravljaju da mogu ostati generali bez vojske! Ja mislim da će doći vrijeme kad će se u to ubijediti. Biće to vrijeme i nemamo ništa protiv toga da oni rade, — neka rade, pa ćemo vidjeti ko će ći s njima (naš kurziv). Oni se sastaju, drže konferencije, ali pred međunarodnom javnošću prikazuju stvar kao da smo mi zabranili partije. A zašto ne zatraže da otvore dućane, pa da im damo dozvolu da ih otvore? (naš kurziv). Nećemo mi da nam nikog prebaci kako to ne damo.«⁴¹ A odmah posle ovih uveravanja da je dopušteno delovanje opozicionih stranaka izvan Narodnog fronta, J. B. Tito je čak pozivao opozicione vođe da stvaraju takve stranke: »A onome ko neće u Front, ko hoće svoju partiju, poručujemo neka ide, neka je stvara (naš kurziv). Mi mu nećemo smetati, i ja mislim da nećemo teško prebrojati njegove pristalice.«⁴² U ovoj poruci valja zapaziti da se ni jednoj partiji ne osporava pravo da postoji i slobodno deluje, već se štaviše poručuje onima koji neće u Front da sami stvore svoju partiju. A to je, na rečima, bio očigledan primer minimuma trpeljivosti prema političkim protivnicima bez koje pravi višestranački sistem uopšte nije mogućan.

Ovu spremnost da prihvati delovanje organizovane političke opozicije zapažamo i u potonjim istupanjima J. B. Tita tokom 1945. godine. On je, doduše, nastojao da omalovaži tadašnju opoziciju i da joj pripíše loše namere i kratkovidu reakcionarnu politiku. Ali je zato još uvek tvrdio da opozicija uživa sve političke slobode, počev od slobode štampe pa do slobode udruživanja, i da je, štaviše, imala mogućnost da istakne svoje kandidate na izborima za Ustavotvornu skupštinu: »Pojavila se i opozicija. Mi nismo imali ništa protiv toga da ona izide na izbore (naš kurziv), ali ona nije htjela. U početku se za to pripremala, ali je kasnije odustala, jer je svjesna kako bi na tim izborima prošla.«⁴³ A odmah posle ovih prvih izbora J. B. Tito je još jednom izjavio da će se i dalje trpeti delatnost opozicije: »Ja rado ovdje izjavljujem

³⁶ Arhiva FNRJ, fond Save Kosanovića, Proglas frakcije Duda Boškovića članovima i prijateljima SDS; navedeno prema: Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1964, str. 176.

³⁷ Zivković, op. cit., str. 322.

³⁸ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb, fond KP — 35/2337 (44); navedeno prema: Zivković, op. cit., str. 324.

³⁹ Sreten Zujović-Crni, »Jedinšteni narodno-oslobodilački front politička snaga naroda i zemlje«, Glas JNOFS od 27. februara 1945.

⁴⁰ »Govor na mitingu žena Srbije«, 28. januara 1945. *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945* (do 9. maja 1945), Beograd, »Kultura«, 1947, knj. I, tom 1, str. 264—265.

⁴¹ »O Srbiji u Narodno-oslobodilačkoj borbi i o rezultatima te borbe« govor na Kosmaj 7. jula 1945, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. I, tom 2, str. 74—75.

⁴² »Govor u Beloj Crkvi 7. jula 1945«, *ibid.*, knj. I, tom 2, str. 86.

⁴³ »Makedonija u Jugoslaviji i perspektive njenog razvoja«, govor na proslavi dana ustanka makedonskog naroda, u Skoplju, 11. oktobra 1945, *ibid.*, knj. I, tom 2, str. 162.

da nikakvog zaoštravanja kursa prema opoziciji neće biti ukoliko njeno djelovanje ostane u granicama zakonitosti... Svaka opozicija može nesmetano da djeluje ako se služi zakonskim i časnim sredstvima.⁴⁶

Ovo naravno nisu bile i jedine javne izjave u prilog slobodnog postojanja i delovanja opozicije. Tako je, recimo, Moša Pijade, u svojstvu predsednika Zakonodavnog odbora Privremene narodne skupštine, 22. avgusta 1945. godine rekao: »Ja mogu da kažem u svoje ime da sam zadovoljan što imamo opoziciju.«⁴⁷

Paljivije proučavanje tadašnjih političkih zbivanja navodi nas, međutim, na zaključak da delovanje opozicije, ipak nije bilo stvar zadovoljstva tadašnjih vodećih ljudi KPJ već činjenica sa kojom se silom prilika računalo. Naime, onog trenutka kada je sklopljen sporazum Tito-Subašić i kada se na osnovu preporuke Krimskе konferencije velikih sila pristupilo proširenju AVNOJ-a pojedinim poslanicima Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije izabrane 1938. godine, delovanje opozicije predstavljalo je sračunat rizik. Ministarstvo za konstituantu, na čijem je čelu bio Edvard Kardelj, predložilo je da u AVNOJ uđu 53 bivša poslanika. Prema dostupnim izvorima, ovih 53 poslanika podeljeni su u tri kategorije: 1) »sigurni«, tj. ljudi koji su vezani za liniju koju je stvorila KPJ i nova vlast; 2) »kolebljivi«, tj. pripadnici Narodnog fronta ili oni koji su ga pomagali, ali za koje se ipak moglo pretpostaviti da se mogu povezati i sa »reakcionarnim elementima«; i 3) »protivnici«, tj. oni koji su bili kompromitovani za vreme okupacije.⁴⁸ Uz to je na osnovu sporazuma sa pojedinim strankama i političkim grupama kooptirano oko sedamdesetak lica, tako da se na ovaj način AVNOJ povećao sa 118 novih poslanika. U takvoj Privremenoj narodnoj skupštini računalo se da »neprijateljska« odnosno opoziciona grupa poslanika neće biti veća od 50–60 poslanika. Ukoliko bi se, pak, ovoj grupi pridružili i »nesigurni elementi«, njen broj ne bi prelazio 80–100 poslanika.⁴⁹ Time je KPJ, kao vodeća snaga u AVNOJ-u, praktično pristala da toleriše delovanje opozicionih stranaka izvan Narodnog fronta. Dalji razlog ovakve trpeljivosti KPJ prema nekomunističkim strankama usko je povezan sa njenom ratnom politikom i nastojanjem da se pred zapadnim saveznicima u što povoljnijem svetlu predstavi protekla narodno-oslobodilačka borba. Radi međunarodnog priznanja ove borbe i njenih tekovina bilo je, naime, potrebno da se ona pred svetom predstavi kao *isključivo antifašistička*, u kojoj su elementi unutrašnjeg građanskog rata praktično zanemarljivi. A da bi se to postiglo, trebalo je uveriti svet da ova borba nije bila stvar samo jedne stranke već celog naroda odnosno svih ostalih stranaka i političkih grupa. U tome, dakle, nalazimo dalji razlog trpeljivog stava KPJ prema stranačkom pluralizmu i delovanju opozicionih stranaka. No po tome vreme je tek trebalo da potvrdi da li se sa ovom trpeljivošću prema delovanju opozicije računalo na duži rok.

Pravi domašaj ove trpeljivosti svojstvene liberalnim sistemima političkog pluralizma ubrzo je obelodanjen u slučaju dveju opozicionih grupa: jedne frakcije Hrvatske seljačke stranke i Demokratske stranke Milana Grola, koje su delovale izvan Narodnog fronta. Krajem rata Hrvatska seljačka stranka raspala se na nekoliko frakcija. Jedna od njih prišla je narodno-oslobodilačkom pokretu, pa je kao takva uživala potporu KPJ i stekla pravo da u okviru Narodnog fronta predstavlja celu stranku. Izvan Narodnog fronta našlo se, međutim, nekoliko drugih frakcija i skoro sve poznatije vođe stranke. Pojedini od njih bili su spremni da javno deluju kao politička opozicija. Do takvog pokušaja došlo je 20. oktobra 1945. kada je u Zagrebu pokrenut prvi opozicioni hrvatski list »*Narodni glas* čovječnosti, pravice i slobode» kao »glasilo hrvatske seljačke politike«. Izdavač ovog lista bila je Marija udova Radić, a glavni i odgovorni urednik Ivan Bernadić. U tom prvom broju *Narodni glas* je doneo članke »Zašto ne idemo na izbore«, »Naš prvi broj« od Marije Radić, »Za nepatvorenu demokraciju i suverenitet hrvatskog naroda«, članak o Mačeku i vernosti hrvatskog naroda Mačeku kao predsedniku HSS i druge. Nakon dva dana izašlo je i drugo izdanje *Narodnog glasa*, pošto je prvo odmah bilo rastureno.⁵⁰

Tadašnje vlasti nisu, međutim, bile spremne da tolerišu ovakav opozicioni list, pa je odmah bio zabranjen odlukom javnog tužilaštva u Zagrebu. Istovremeno je Narodna štamparija, s pozivom na odluku tipografskog sindikata, odrekla dalje štampanje ovog lista.⁵¹ Tako je došlo do prividnog paradoksa. Pripadnici zvanično dozvoljene frakcije HSS u okviru Narodnog fronta, koji su se smatrali »starim radićevcima« i »iskrenim sledbenicima nauke neumrle braće Radić«, uživali su sve pogodnosti slobodnog javnog delovanja. Samoju udovi Stjepana Radića vlasti su, pak, uskratili pravo da izdaje glasilo u ime »starih radićevaca«.

Za razliku od ove brzo osujećene frakcije HSS, opoziciono delovanje Demokratske stranke Milana Grola ostavilo je mnogo dublji trag. Do prvih, ozbiljnih javnih razlika između ove stranke i vladajuće većine došlo je ubrzo po pretvaranju AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu. Kako su poslanici ove stranke (njih trinaest) često glasali protiv vladinih predloga i pri tom znali da okupe i do sedamnaest glasova, vladajuća većina je brzo izgubila

strpljenje. Stoga nije bilo čudno što im je Moša Pijade uputio 13. avgusta 1945. godine na sednici Zakonodavnog odbora sledeće upozorenje: »Ako ovi naši novi saputnici, sarađujući sa nama sa toliko dobre volje, počnu da se tako često izdvajaju svojim mišljenjima, da se uzdržavaju od glasanja, — ja uostalom nemam ništa protiv, — *jednog dana možemo doći u otvorenu borbu, u borbu koja bi možda bila lakša nego ovakva saradnja* (naš kurziv).«⁵²

To su odista bile proročke reči, jer se veoma brzo na delu pokazalo u čemu je razlika između liberalnog parlamentarizma i onog tipa političkog poretka u kojem se načelo trpeljivosti prema političkim protivnicima zamenjuje otvorenom borbom do njihove likvidacije. Da su kojim slučajem Moša Pijade i njegovi istomišljenici istrajavali u trpeljivom odnosu prema opoziciji, i to slaboj opoziciji, oni bi nesumnjivo ostali veliki pobornici očuvanja najvrednijih tekovina liberalne demokratske tradicije, koje je i novo socijalističko društvo s valjanim razlogom moglo da preuzme. Jer, kako je to već pokazano, liberalizam je političko-pravni princip po kojem se javna vlast, iako nadmoćna, ograničava i stavlja na probu, makar na svoju štetu, time što ostavlja slobodnim jedno mesto u državi, kojom vlada, da bi tu mogli da žive i deluju oni koji ne misle i ne osećaju kao ona. To bi, dakle, bilo *pravo* koje vladajuća sila odnosno većina daje manjini sa kojom se ne slaže i koju, štaviše, smatra svojim suparnikom. I kako je 1945. godine ovaj politički protivnik bio relativno slab i razjedinjen, to je bilo utoliko lakše da ovo pravo opozicije prizna i poštuje.

No takva trpeljivost nije bila svojstvena militantnim duhovima, prožetim doktrinarnom tvrdokornošću, koji više veruju u tuđu nego u vlastitu pogrešivost. To je osetio i Milan Grol kada je u ime manjine upozoravao: »Prvi je uslov za držanje jedne male grupe u ovome domu da ona može govoriti ovde na način kako se govori u parlamentu i da ona ne mora kroz celo vreme od protivnika slušati takve stvari koje mora sa indignacijom da odbije... Ja ne mogu bežati od istine zato što će neko da mi baci u lice da ja tu istinu kazujem kao nečiji agent.«⁵³

Do ovakvog nezavidnog položaja govornika opozicije Milan Grol je došao nakon ostavke od 19. avgusta 1945. godine na položaj potpredsednika vlade. Glavni razlog koji ga je na to naveo bilo je »zastranjivanje u sprovođenju jednog isključivog partijskog programa«,⁵⁴ koji, po njemu, nije bio u skladu sa uverenjima datim prilikom obrazovanja privremene vlade i sporazumom Tito-Subašić. Grol je, naime, smatrao da su proširenje AVNOJ-a, politički zakoni i poredak slobode međusobno povezani i da se ne mogu rešavati jedan bez drugoga. A za to je bio nužan sporazum »o duhu tih zakona i o opštem poretku koji te zakone treba da primeni u predizbornom vremenu i na izborima.«⁵⁵ Stoga je Grol stalno upozoravao »da je sporazum naprednih političkih partija moguć ukoliko je vodećoj komunističkoj partiji stalo do sporazuma, što će reći, ukoliko bi ona bila rešena da postavi meru svome programu i da deli vlast sa ostalim političkim partijama, koje danas dele s njom samo odgovornost.«⁵⁶ Takvo upozorenje Grol je, po sopstvenom svedočenju, preneo maršalu Titu, ali nije naišao na razumevanje.⁵⁷ Štaviše, Grol je u ovoj nesklonosti da se uvažavaju i druga mišljenja u zajedničkoj vladi otkrio »jedno poslovnog gledanje na osnovna politička pitanja, koje je skoro istovetno sa tehničkim sprovođenjem jedne politike, kao već oveštane i neprikosnovene, koje isključuje svako podvajanje mišljenja.«⁵⁸

U stvari, zahtevi koje je Demokratska stranka Milana Grola u svojoj javnoj delatnosti postavljala bili su relativno odmereni i uglavnom su se svodili na osnovne tekovine *liberalne demo-*

⁴⁶ »Izjava o rezultatima izbora od 11. novembra 1945. data 16. novembra iste godine«, *ibid.*, knj. I, tom 2, str. 222.

⁴⁷ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945), str. 473.

⁴⁸ Arhiv FNRJ, fond Prezidijuma, fasc. V, Primedbe na spisku poslanika koji mogu da uđu u AVNOJ, polisp. Bc, verovatno skraćena od Bevc — Edvard Kardelj; navedeno prema: Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, str. 140.

⁴⁹ Arhiva FNRJ, fond Prezidijuma, fasc. V, Predlog za proširenje AVNOJ-a sa predstavnicima političkih partija i grupa, potpisan sa BC, verovatno Bevc — Edvard Kardelj; navedeno prema: Petranović, *op. cit.*, str. 142.

⁵⁰ *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

⁵¹ *Demokratija* od 1. novembra 1945.

⁵² Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945), str. 295.

⁵³ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7–26. avgust 1945, Beograd, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, s.a., str. 194.

⁵⁴ Ostavka Milana Grola od 19. avgusta 1945. na položaj potpredsednika vlade, Jugoslavija danas (novembar 1945), *Jugoslavenski dokumenti* br. 7, privatno izdanje, štampano kod John Beelows Ltd., Gloucester.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Demokratija* od 27. septembra 1945.

⁵⁸ Ostavka Milana Grola od 19. avgusta 1945. na položaj potpredsednika vlade, *Jugoslavenski dokumenti* br. 7.

kratije. Ti zahtevi bili su sadržani u programu stranke koji je polazio od demokratskog načela da narod treba da bude »izvor sve vlasti: zakonodavne koja rešava, upravne koja izvršuje i sudske koja na osnovu zakona deli pravdu.«⁵⁹ No da bi narod bio izvor sve vlasti, njegovo odlučivanje mora biti slobodno od svakog i svačijeg diktata. Za to su, pak, potrebne sve političke slobode: sloboda štampe, zbora i dogovora i udruživanja. Program demokrata takođe je sadržavao načelo ravnopravnosti narodnosti, vere, državnopravnih okvira u kojima su narodi Jugoslavije živeli, mišljenja i osećanja, a potom i načelo socijalne pravde koje nalaže pravednu raspodelu dobara, uz jednovremeno obezbeđenje slobode, lične bezbednosti, svojine i slobodne inicijative. Uz to su, po tvrdnji demokrata, bile neodložne sledeće mere: nacionalizacija velikih prirodnih izvora dobara i velikih sredstava za proizvodnju, uz pravičnu naknadu; obezbeđenje zemlje zemljoradniku; razvijanje zadrugnih ustanova i slobodnih sindikalnih organizacija; osobena socijalna briga o slabima, o narodnom zdravlju, ponašanje majci i detetu. U pogledu državnog uređenja Demokratska stranka se još 1932. godine izjasnila za »federalizam velikih jedinica i autonomiju pokrajina, samoupravu oblasti«, podvlačeći »samo potrebu da se u definitivno razrađenom uređenju odnosa federalnih jedinica i autonomnih oblasti očuva organska celina jedne državne zajednice neophodne prirodnom razvoju ekonomskom i kulturnom.«⁶⁰ A u oblasti međunarodnih odnosa demokrate su težili bliskim odnosima sa Bugarskom, proširenju susedske saradnje naroda na Balkanu do ostvarenja i konfederacije balkanskih naroda, vezivanju sa Sovjetskim Savezom, a u ekonomskim i kulturnim odnosima sa zemljama Podunavlja, naročito sa bratskom Čehoslovačkom i sa velikim demokratskim zemljama Zapada.

Glavni kamen spoticanja u programu Demokratske stranke bilo je liberalno poimanje slobode. Naime, pored socijalne i nacionalne slobode, demokrate su posebno isticali ličnu, građansku, političku i moralnu slobodu. Sa stanovišta odnosa demokrata prema ondašnjim vlastima, to su umnogome bile sporne slobode, jer su utvrđivale neprikosnovenost pojedinca, a javnoj vlasti postavljale određene granice. Tako je za demokrate lična sloboda značila odsustvo svakog zastrašivanja, prinude, arbitarnog hapšenja i uhođenja, dok je politička sloboda, kao sloboda misli, govora, udruživanja i javnog ispovedanja svojih načela, bila nespojiva sa apsolutističkim i diktatorskim političkim tvorevinama.⁶¹ No pravi domaćaj ovakvog poimanja slobode najbolje se može uočiti u kritičkom odnosu Demokratske stranke prema ondašnjim političkim prilikama i ustanovama, a naročito prema ondašnjem stranačkom sistemu.

Najvažnija razlika između opozicione Demokratske stranke, s jedne, i pojedinih nekomunističkih stranaka okupljenih u Narodnom frontu, s druge strane, upravo se i ogleda u poimanju prirode i budućnosti tadašnjeg stranačkog sistema. Demokrate su već tada (u drugom polovini 1945.) tvrdili da se postojeći stranački pluralizam preobraća u jednostranački sistem, što su u tom trenutku zvanični krugovi ocenili kao očiglednu neistinu. Tako je, prema navođenju *Demokratije*, Milovan Đilas odlučno odbijao »klevete« o jednopartijskom karakteru Narodnog fronta, i o tome da u njemu vlada vlast jedne partije, a Milan Grol mu ovako odgovarao: »Mi koji smo se našli na drugoj strani, nasuprot Frontu, ne buniemo se na taj položaj komunista u Frontu, nego na kamuflažu u Frontu, koja nikog ne zavarava a kamuniste drži u iluziji da ti šljunci ojačavaju građevinu na pesku, i zavodi ih sa zdravog puta i zdravog terena na kome oni mogu, da budu konstruktivni na korist javnu i svoje partije.«⁶²

Milan Grol je pri tom i te kako bio svestan uloge Komunističke partije u narodno-oslobodilačkom ratu i nije propuštao da to i javno prizna: »Pošto je — veli Grol — Komunistička partija u toj borbi sjedinjavala u isto vreme opšti slobodarski i nacionalno oslobodilački interes, ona je uspela da okupi u njoj i druge napredne elemente, i što je u ovoj prilici bilo značajno, da okupi nacionalno i pokrajinski podvojene građane Jugoslavije — u tim vremenima izložene opasnostima cepanja. Iz tog zalaganja za državno jedinstvo Komunistička partija kao vodeća u oslobodilačkoj akciji za vreme rata, crpe svoju bitnu moralno-političku snagu.«⁶³ Do prvih podozrenja prema Komunističkoj partiji došlo je, po Grolu, onog trenutka, kada su tekovine oslobodilačke borbe počele da se prikazuju kao zasluga samo jedne stranke. »Gde je i kad nastala razlika između mene i mojih prijatelja od kojih se nadam da će još neko ostati sa one strane? Onda kad su te tekovine shvaćene ne kao tekovine narodne nego kao tekovine jedne grupe. Od toga momenta kad su se u štampi i u govorima počele pojavljivati reči koje su nagoveštavale da su to tekovine jedne grupe, — nastalo je razmimoilaženje.«⁶⁴

U ovim rečima prekora nalazimo predviđanje da će se uskoro sva dostignuća narodno-oslobodilačke borbe pripisati samo jednoj stranci, koja će, pak, na osnovu toga zaključiti da ona jedino i treba da postoji. Milan Grol je, međutim, bio sklon da u ovakvom zaključku otkrije totalitarnu tendenciju: »Komunistička stranka pokazuje se neobično osetljiva kada se u diskusiji direktno ona apostrofira a ne Narodni front, a još osetljivija na tvrdnju o to-

talitarnim tendencijama režima, to jest tendencijama jednopartijskog sistema i jednoobraznog ukalupljivanja javnog mišljenja (naš kurziv). I ako se na jednoj strani i samim partijama u Narodnom frontu otežava i uskraćuje pravo posebnih partijskih izbornih akcija, na drugoj strani, kad treba da se odbiju tvrdnje o totalitarnom režimu — ističe se partijska složenost i očuvani individualitet partija u Narodnom frontu.«⁶⁵ To je, dakle, bila tvrdnja da se ondašnji režim preobražava u jednopartijski sistem, koji, po Grolu, smeru totalitarizmu. Mada je danas ovakvo poistovećivanje jednopartijskog sistema i totalitarizma za mnoge sporno, izgleda da je u ono doba, a naročito uoči rata, takvo poistovećivanje bilo manje-više uobičajeno. Tako ovu tvrdnju da je jednostranački sistem *totalitarni* sistem, u kojem ne može biti reči o bilo kakvoj demokratizaciji, nalazimo i u sledećem opisu situacije u Jugoslaviji jula 1940. godine: »O nekoj demokratizaciji ne može biti ni riječi. Naprotiv, reakcija je svakog dana sve gora. Sadašnji vlastodršci izjašnjavaju se otvoreno za jedan totalitarni korporativni sistem po uzoru na Italiju i Njemačku, pri čemu im pomaže gotovo cijela štampa. Naročito se za to zalaže vođstvo Hrvatske seljačke stranke, pored predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića i ozloglašenog popa Korošca, koji je sada u cilju fašizacije omladine imenovan za ministra narodne prosvjete. Međutim, do sporazuma će teško doći, pošto Hrvati neće pristati na novi centralizam, koji je predušav za *totalitarni jednopartijski sistem* (naš kurziv), kakav je u Italiji i Njemačkoj.«⁶⁶

Doduše, oktobra 1945. Grol nije poistovećivao tadašnji stranački sistem sa totalitarizmom, već je samo govorio o totalitarnoj tendenciji ka jednostranačkom sistemu, koja lako može da bude predupređena. Za to je, pak, potrebno jednostavno umeće — *trpeljivost* prema opoziciji. Ili kako je to preporučio Grol, »bio bi jedan mnogo prostiji način da se odbiju tvrdnje o totalitarnom sistemu i manifestuje sloboda diferenciranja mišljenja i partija, a taj je način *tolerancija prema strankama izvan fronta i njihovim organima* (naš kurziv). Po gotovu kada se oni svode — kako je to danas slučaj — na jedan jedini list u celoj zemlji, prema 130 listova Narodnog fronta.«⁶⁷ A da bi na primeru pokazao u čemu je razlika između netrpeljivosti i trpeljivosti, Grol je naveo tadašnji stav prema listu »Demokratija«, koji je sam uređivao, i opozicionoj štampi u Grčkoj: »Hajka povedena protiv 'Demokratije', hajka ni argumentima ni rečima u opšte, i najgorim ali rečima, nego hajka fizička — otimanjem brojeva iz ruku prodavaca, cepanjem, polivanjem benzinom, i paljenjem i lista i odeće i ruku onih koji 'Demokratiju' prodaju, demantuju sve izjave i sve zakone o političkim slobodama. Sta ta netrpeljivost sve kazuje, razumeće se kada se stanje uporedi sa onim u Grčkoj, u kojoj pod jednim reakcionarnim režimom, o kome mi od početka imamo samo rđavu reč, izlazi više opozicionih i među njima i komunističkih listova, nego što ih ima vladinih!«⁶⁸

Posebno je zanimljivo Grolovo viđenje budućeg stanja duhova koje je on označio kao »jednoobrazno ukalupljivanje javnog mišljenja«. To je, naime, stanje sa kojim smo se u ovom veku već više puta suočili i do kojeg se može doći samo po cenu zapostavljanja, pa i odbacivanja vrednosti slobode misli, javne reči i rasprave. Potpuna jednoglasnost je, dakle, samo naličje duhovne neslobode. Jer, ako ljudi misle slobodno misleće i različito, što Grol označava »slobodom diferenciranja mišljenja i partija«. Ukoliko, pak, u javnosti vlada jednoobraznost, to samo znači da su mnoga različita mišljenja prigušena i suzbijena. A takva duhovna jednoglasnost je stanje koje se svakako treba kloniti. »Razumnog čoveka obuzima jeza od skupština u kojima svi predlozi prolaze jednoglasno i sa aklamacijom. Tu obično na oko sve ide čudesno dobro, svi su složni, svi jednodušni, da bi se u jednom momentu sve moglo dovesti u pitanje i pokazati kao nerearno.«⁶⁹

Konačno, ostaje još da se kaže u čemu je Grol nalazio osnovni podsticaj ovoj tendenciji ka jednoobraznom ukalupljivanju javnog mišljenja. To su, po njemu, tvrdokorni dogmatizam i vera u vlastitu nepogrešivost. »Takva politika očigledno ne bi bila politika današnje vodeće stranke, kada ona ne bi smatrala da je ona sama sebi dovoljna, sama sebi i zemlji, i kada ne bi verovala da su u dogmama njenog programa sadržana rešenja svim problemima

⁵⁹ »Program Demokratske stranke. Neposredni i osnovni programi, *Demokratija* od 27. septembra 1945.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ »O slobodi«, *Demokratija* od 18. oktobra 1945.

⁶² »O apstinenciji opozicije«, *Demokratija* od 27. septembra 1945.

⁶³ Milan Grol, »Silom ili razlogom?«, *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

⁶⁴ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26 avgust 1945, str. 302.

⁶⁵ »Silom ili razlogom?«, *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

⁶⁶ J. B. Tito, »Situacija u Jugoslaviji«, napisano sredinom 1940, *Sabrana djela*, tom 5, str. 129.

⁶⁷ »Silom ili razlogom?«, *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ »Rđavi metod«, *Demokratija* od 8. novembra 1945.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Svrha ove rasprave iz naše novije političke istorije nije bila u tome da se potkrepi i opravda jedno od stanovišta u sporu oko prirode i uloge posleratnog stranačkog sistema, već da se u ne- koliko obnovi sećanje na ovo tako blisko a već zaboravljeno doba. Pokazalo se, naime, da je povesno sećanje naroda i strana- naka relativno kratko, posebno u vremenima velikih prevrata, kada potonji događaji istisnu iz sećanja ljudi zbivanja prethodnih godina. Za masu današnjih čitalaca, čak i onih starijih, period od 1944. do 1949. je doba konačne pobeđe nad Hitlerom, obnove ratom opustošene zemlje i raskida sa Staljinom. Danas jedva da neko pouzdano zna da je Jugoslavija izašla iz rata sa svojevrsnim stranačkim pluralizmom i da je takav pluralizam u ono vreme, bio legitim. Staviše, još manje je poznato da ovaj pluralizam, odnosno mogućnost udruživanja u različite političke stranke, ni- kada nije *formalno* ukinut, tj. da nisu donete ustavne i zakonske odredbe koje bi tu mogućnost izričito zabranjivale. A ovakva ne- obaveštenost nije samo posledica svesnog prećutkivanja već i uvrežene sklonosti da se slika sadašnjeg stanja stvari projektuje u bližu prošlost, koja tom stanju prethodi, pa da se minulo doba zamišlja i prikazuje samo iz perspektive današnjih ideoloških potreba i vladajućih interesa.

Minula stvarnost bila je, međutim, bitno drugačija. Čak bi se moglo reći da je stav prema stranačkom sistemu predstavljao jedno od onih uverenja vladajućih snaga u zemlji koje je za re- lativno kratko vreme doživelo radikalan obrt — od izričitog pri- hvatanja stranačkog pluralizma i opravdanosti postojanja opo- zicionih stranaka do njegovog potpunog odbijanja. Tako su uoči rata vođe KPJ poistovetile jednostranački sistem sa totalitariz- mom. U jeku narodno-oslobodilačke borbe protiv okupatora KPJ je ne samo prihvatila legitimnost stranačkog pluralizma, već je umnogome priznala, naročito u slučaju Slovenije, ravnoopravno učešće drugih stranaka u narodno-oslobodilačkoj borbi. Vrhunac ovakve trpeljivosti prema stranačkom pluralizmu predstavljala je svečano preuzeta obaveza da se po okončanju rata neće uvoditi komunizam, koji je u ondašnjem političkom žargonu značio sov- jetski sistem, odnosno diktaturu proletarijata koja se praktično svodi na diktaturu njegove avangarde — komunističke partije boljševičkog tipa. Tog trenutka izgledalo je po sebi razumljivim da će u okviru političkog sistema Demokratske Federativne Ju- goslavije i dalje postojati neprestano suparništvo stranaka, te da vladajuća stranka ne može imati isključivo pravo da oblikuje javno mišljenje.

Kako se, međutim, rat bližio kraju i sve više postavljalo pi- tanje udelu u vlasti, vođe KPJ su, po ugledu na odgovarajuće uč- vršćenje boljševičke vlasti posle oktobarske revolucije, postepeno ograničavale i ukidale višestranački sistem. Pri tome su se ko- ristila različita sredstva, kako sila tako i lukavstvo. Tako je i na rečima javno priznavana legitimnost višestranačkog sistema i slobodnog delovanja opozicije, dok je na delu KPJ prihvatila opo- zicione političke stranke samo kao privremene «most» za pre- laženje masa na stranu proleterske avangarde. U isto vreme pre- duziman je preko osvojenog aparata vlasti, uključujući i sudstvo, čitav niz praktičnih mera kojima se osujećavala obnova stranač- kih organizacija i vrbovanje pristalica i sprečavalo delovanje ne- komunističkih stranaka u pojedinim zemljama (Bosni i Hercego- vini, Crnoj Gori, Makedoniji), štampanje opozicionih glasila i is- ticanje samostalnih izbornih lista. Nisu naravno izostala ni poli- tička suđenja pojedinim opozicionim političarima.

A kada su posećena krila posleratnog stranačkog pluraliz- mu, nastao je trenutak da se javne reči dovedu u sklad sa postig- nutim delom. Tako je počev od 1947. uporno isticao kako nema socijalizma bez jednostranačkog sistema, što se praktično svodi na uverenje da u društvu koje gradi socijalizam mora postojati samo jedan program društvenog razvoja koji zastupa vladajuća komunistička partija, i da će taj program po prirodi stvari biti socijalistički. Drugim rečima preuzeto je potonje boljševičko uve- renje da socijalizam ne može da se gradi ako se dopusti postoja-

ne političke činjenice koje smo naveli potvrđujući, međutim, po- drzivost ovog stanovišta. A to je zapravo ono isto uverenje ko- jem su se po završetku rata priklonili i ruski boljševici. Godine 1921. oni su, kao stranka na vlasti, konačno zabranili delovanje svake organizovane opozicije unutar sovjeta. Među zabranjenim strankama nisu bile samo tzv. buržoaske stranke, koje su već pre toga fizički likvidirane, već i raniji saborci i saveznici boljševika — menjševici i eseri (socijalrevolucionari). Po svome osnovnom opredeljenju, to su nesumnjivo bile *socijalističke* stranke, koje su, uz anarhiste, takođe imale na umu socijalistički preo- bražaj ruskog društva. Još tokom građanskog rata boljševici su ih često izbacivali iz sovjeta ili su njihovo učešće smanjivali silom ili lukavstvom. Ali su u tom trenutku Lenin i Trocki još uvek stajali do znanja da će po okončanju građanskog rata biti u stanju da poštuju pravila konstitucionalizma i tako dopuste delovanje opozicije. Kad im se međutim, učinilo da su postali dovoljno snažni za uspostavljanje monopola svoje vlasti, rešili su da uklone sve moguće suparnike, uključujući i one — menjše- vike i esere — koji su im po krajnjim ciljevima borbe, bili ve- oma bliski. Stoga, dakle, ukidanje stranačkog pluralizma u posle- revolucionarnoj Rusiji nije učinjeno zbog očuvanja socijalistič- kog karaktera novog društva već zbog ovekovćenja boljševičkog monopola vlasti.

Uz to je potonja istorija staljinizma pokazala da ovaj trajni mo- nopol vlasti u rukama jedne stranke nije dovoljno jemstvo za očuvanje socijalističkog kartakera tog novog društva. Staviše, takav monopol je zapravo ugrozio i izopao tek začete socijalis- tičke tekovine oktobarske revolucije i uveo poslerevolucionarnu Rusiju u totalitarizam. Stoga sovjetsko iskustvo potvrđuje da se u ime socijalizma i njegove odbrane ne može pravdati ukidanje višestranačkog sistema.

Ovim boljševičkim putem krenule su posle drugog svetskog rata i sve istočnovevropske zemlje tzv. narodne demokratije. Za- ključno sa 1948. u njima je konačno uspostavljena potpuna hege- monija vladajućih komunističkih partija. No za razliku od Sov- jetskog Saveza, u njima se zadržao izvestan *privid* stranačkog pluralizma, koji se ogledao u nominalnom postojanju pojedinih nekomunističkih stranaka. Mnoge od ovih nekomunističkih stra- naka i danas postoje, mada je njihova uloga uglavnom svedena na puki privresak vladajuće partije.

Stranački sistem u Jugoslaviji imao je u nekoliko drukčiju sudbinu. U prvom periodu on se najvećma približio boljševičkom modelu, pošto ni jednoj opozicionoj stranci ili grupi nije bilo dopušteno da preživi. Ali je potonji razvoj, a naročito od 1950. godine, predstavljao bitno odstupanje od tog modela. Najpre je tolerisan pluralizam u književnosti i umetnosti, a potom se po- javio i svojevrsni pluralizam u političkom mišljenju. Doduše, ovaj drugi pluralizam nije nikada *izričito* legalizovan, već je do- brim delom razvijan pod vidom *različitih* tumačenja marksizma kao vladajuće ideologije. Tako je *prećutno* dopuštena različitost u političkim mišljenjima, ali pod uslovom da njihovi nosioci os- tanu raspršeni i da se ne organizuju u čvršće saveze i posebne frakcije ili stranke. To je i bio razlog što ovaj osobeni idejni i kulturni pluralizam nije na odgovarajući način institucional- izovan.

Počev od 1970. započeo je novi proces dubljeg unutrašnjeg umnožavanja različitosti interesa i pogleda zasnovanih na više- nacionalnoj strukturi jugoslovenske državne zajednice. Staviše, čvršće oblikovanje ovih različitih, a ponekad i suprotstavljenih političkih entiteta dalje je podstaknuto i odgovarajućim ustavnim izmenama koje su dovele do promene karaktera jugoslovenske fe- deracije. A kada je jednom priznat pluralizam u pogledu poimanja i zastupanja vlastitog nacionalnog interesa (tj. vlastite federalne jedinice) u okviru jedne državne zajednice, onda se teško mogla izbeći mogućnost legitimnog izražavanja različitih pogleda i u svim drugim pitanjima, kao što su, recimo, odnos između tekuće politike i činjenične istine, mogućnost različitih prikaza spornih

događaja iz novije istorije, odnos prema političkim nestomišlje- nicima, ostrakizam ili trpeljivost prema različitim političkim sta- novištim a i njihovim nosiocima, odnos između politike i kulture, granice slobode stvaralaštva, trpeljivost prema tzv. političkom pozorištu, a naročito pitanje merila u krivičnom progono tzv. političkih prestupa i njima primerenoj kaznenoj politici.

Konačno, došlo je do priznanja legitimnosti samog izraza *pluralizam*, koji je dugo vremena, kao sinonim za višestranački sistem, bio proganjan iz tekućeg političkog žargona. To priznanje učinio je Edvard Kardelj u svojoj poslednjoj knjizi¹, doduše, ne pod vidom političkog ili stranačkog pluralizma već pod vidom *pluralizma samoupravnih interesa*. Ali je time sam pojam plu- ralizma, bar na rečima, stekao zvaničnu legitimnost. Tako je zat- voren krug koji je započeo 1941. stvaranjem Osvobodilne fronte kao osobene koalicije *bitno različitih* političkih stranaka. U stva- ranju takve *pluralističke* Osvobodilne fronte Kardelj je nesum- njivo imao veliki udeo, a i njegova poslednja značajnija reč bila je pluralizam.

Treba ipak podsetiti da je reč pluralizam, koju je Kardelj, premda u jednom užem i ograničenom značenju, vratio u zvanični politički rečnik, bila dugo vremena nepoželjna, te da je svako po- minjanje pluralizma izazivalo protivljenje i kritiku. Pluralizam je po tom prvobitnom shvatanju pripadao jednoj drugoj ideo- loškoj tradiciji i nije mogao da posluži u objašnjenju i opravda- nju savremenog političkog sistema Jugoslavije. Doduše, popu- štanje pred drugim idejnim uticajima u oblasti izgradnje novog političkog sistema, odnosno odstupanje od boljševičke tradicije i sovjetskog uzora započelo je u Jugoslaviji znatno ranije tako da je u sistem vlasti uvedeno više ustanova svojstvenih pravnoj dr- žavi (upravni spor, kodifikovan upravni postupak, sudska kontro- la ustavnosti). Kada je, međutim, reč o ideji pluralizma nikakvi ustupci nisu bili dopustivi.

Tako je, primera radi, na jednom naučnom skupu januara 1966. godine zalaganje jednog od učesnika da se govori o plura- lizmu u socijalističkoj demokratiji odbačeno kao politički nepri- hvatljivo i naučno nevažno. Na naučnom skupu »Socijalistički sa- vez i radni čovek« Stevan Vračar, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu je u svom pismenom saopštenju izneo shvatanje da je suprotstavljanje pluralizma kao jednog od osnovnih obeležja demokratije u kapitalizmu i monizmu kao jednog od osnovnih obeležja demokratije u socijalizmu, svodenje pluralizma u prvom slučaju na višestranački sistem, a u drugom slučaju na jednostra- nački sistem — suviše pojednostavljeno.² Naprotiv, prema piscu pomenutog saopštenja, pluralizam se ne može razumeti neza- visno od monizma, jer se uvek sa njim zajedno pojavljuje i po- stoji. Pri tome, u modernom društvu monizam uvek preovlađuje, a pluralizam je sekundaran. »Svaki društveni poredak, pa i nje- gov politički sistem, zasnovan je na monizmu i sledstveno tome utvrđuju se uslovi njegovog opstanka. Uvek preovlađuje dej- stvo određenih činilaca ili snaga, a pre svega načina proizvodnje i njegovih nosilaca. Klasno-političke snage i sistem u kome je fiksirana državna vlast obezbeđuju dominaciju preko niza fak- tora i u nizu oblika, koji imaju isti pravac delovanja, a suprotne snage postaju nosioci pluralizma. Monizam kao bitna činjenica, a pluralizam kao sporedna ne pokazuje se u prosto opoziciji država — društvo, pa ni u posebnom modeliranju političkih si- stema (na primer, demokratski — autokratski), ili pak još uže, partijskih sistema (na primer, jednopartijski — dvopartijski).«³ U buržoaskoj demokratiji zato pluralizam ne predstavlja preo- vladujuću činjenicu, jer se u prividno slobodnoj igri različitih snaga samo utvrđuje vladajući položaj buržoazije, a kod grada- na stvara privid da svi podjednako učestvuju u vršenju vlasti. Drugim rečima, jednoj izrazito razvijenog pluralističkoj formi od- govora monističko faktičko stanje. U socijalizmu, naročito u fazi uobličavanja i nastajanja socijalističkog društvenog poretka, više

monističko faktičko stanje, a pluralizam kao sporedna ne pokazuje se u prosto opoziciji država — društvo, pa ni u posebnom modeliranju političkih si- stema (na primer, demokratski — autokratski), ili pak još uže, partijskih sistema (na primer, jednopartijski — dvopartijski).«³ U buržoaskoj demokratiji zato pluralizam ne predstavlja preo- vladujuću činjenicu, jer se u prividno slobodnoj igri različitih snaga samo utvrđuje vladajući položaj buržoazije, a kod grada- na stvara privid da svi podjednako učestvuju u vršenju vlasti. Drugim rečima, jednoj izrazito razvijenog pluralističkoj formi od- govora monističko faktičko stanje. U socijalizmu, naročito u fazi uobličavanja i nastajanja socijalističkog društvenog poretka, više

Na prvi pogled, ne bi se moglo očekivati da se ovakvi stav- vovi protumače kao osporavanje zvaničnog stanovišta. Jer, sama tvrdnja da u razvijenijem socijalističkom društvu može biti više pluralizma nego u poslerevolucionarnom društvu nije nespojiva sa vladajućim tumačenjem političkog razvika u socijalizmu. Do- duše, na jednom mestu pisac pomenutog saopštenja govori o tome kako ne treba isključiti ni stranački pluralizam u neakvim budućim i hipotetičkim socijalističkim društvima, pa piše: »Možda će u budućnosti neka koalicija komunističke i socijalističke par- tije osvojiti vlast, i u opisi socijalizma ostati organizaciono-po- litička samostalnost partija, i čak rivalstvo, po obrascu vlada- juća — opoziciona partija. Ili, da u nekoj socijalističkoj zemlji ra- nije specifični jednopartijski sistem preraste u dvopartijski ili višepartijski sistem, ali na tlu snažnog i stabilizovanog socija- lizma. Jer, ako dvopartijski ili višepartijski sistem sam po sebi nije ugrožavao nego upravo učvršćivao egzistenciju kapitalizma, zašto to isto ne bi bilo moguće u socijalizmu?«⁴ Ovakvo iznet hipotetički stav nije bio nespojiv sa javnim stavovima i politikom pojedinih zapadnoevropskih komunističkih partija u ovo vreme, pored toga što, kada je reč o jugoslovenskom društvu, autor nije dovodio u pitanje uobičajene razloge protiv stranačkog plura- lizma.

Ovakvo izlaganje o pluralizmu u socijalističkoj demokratiji doživelo je, ipak, ideološku kritiku i osporavanje i to samo zato što je autor u svojem apstraktnom i hipotetičkom razmatranju upotrebio pojam pluralizma koji pripada liberalnoj političkoj tra- diciji. Kritikujući ovu »pozajmicu« Najdan Pašić je naglasio da »prihvatanje orijentacije da naš politički sistem tumačimo poj- movnim aparatom pozajmljenim sa Zapada ili sa neke druge strane znači, u stvari, kapituliranje pred teškoćama da se su- ština novih društvenih odnosa na političkom planu objasni, ka- pituliranje pred ideološkim barijerama koje neminovno postoje, s obzirom da je reč o odnosima i shvatanjima koja niču na tlu jedne drukčije društvene realnosti i izražavaju prema tome i drukčije društvene interese.«⁵ Samo deset godina kasnije, počev od Kardeljevog spisa *Pravci razvoja političkog sistema socija- lističkog samoupravljanja*, pluralizam samoupravnih interesa po- stao je ne samo legitiman već jedan od ključnih pojmova u obja- šnjenju političkog sistema, a Pašić će postati jedan od najrev- nosnijih tumača ovoga pojma.

Ali, ako je ideja o pluralizmu u jednom osobenom i krnjem obliku, kao ideja o »samoupravnom političkom pluralizmu« ko- jim se prevazilazi »politički pluralizam buržoaske države«, pri- hvaćena u jugoslovenskoj društvenoj nauci i zvaničnom ideo- loškom mišljenju, ideja o stranačkom pluralizmu daleko je ređe pominjana u kontekstu razvoja savremenog jugoslovenskog dru- štva. Valja, ipak, zabeležiti da je na jednom drugom naučnom skupu, na Savetovanju o opštim problemima odgovornosti maja 1968. godine jedan od učesnika u razgovoru, Andrija Gams, pro- fesor Pravnog fakulteta u Beogradu, istakao da se politička od- govornost u našem društvu može uspostaviti »dovoljavanjem mogućnosti da se organizuje legalna socijalistička politička opo- zicija.«⁶ Pri tome je on problem legalne opozicije vezivao za pitanje političke odgovornosti, odnosno za stvaranje mogućnosti »da onaj koji poziva na odgovornost ne bude istovetan sa onim koji treba da odgovara.« U prilog ovakve *socijalističke* ali ne i buržoaske opozicije, govorio je i razvoj Sovjetskog Saveza ne- posredno posle oktobarske revolucije kada je delovalo više so- cijalističkih stranaka, kao i stavovi i proglašeni neklih zapadno- evropskih komunističkih stranaka. Gams se, međutim, ograđivao

utoliko što je govorio da su u nas društveni i istorijski uslovi osobeni tako da se pitanje opozicije ne može postaviti na način na koji su to »predložili teoretičari klasične buržoaske ustav- nosti a činile i čine buržoaske demokratije«. Takva socijalistička opozicija zato ne bi morala biti »nikakva partija u klasičnom smislu.«⁷

Ako je nedoumica o izboru između stranačkog pluralizma i stranačkog monizma ostala na periferiji interesovanja u našoj društvenoj nauci, ona je u jednom delu komunističkog pokreta ostala veoma prisutna. Prema istaknutom, bivšem članu Komu- nističke partije Čehoslovačke, Jirži Pelikanu (Jiri Pelikan) — koji je bio na brojnim političkim funkcijama počev od predsednika Međunarodnog saveza studenata do direktora televizije u vreme »praškog proleća« 1968, a 1970. godine je napustio Čehoslovačku i opredelio se za sudbinu političkog izgnanika — problem de- mokratskog socijalizma bez socijalističkog stranačkog pluralizma je teško rešiv. Pelikan, naime, u svojoj, u nas prevedenoj poli- tičkoj autobiografiji piše: »Ukratko, da li je moguće da komu- nisti prihvate poraz na izborima unutar jednog socijalističkog društva, ili društva na putu u socijalizam kao što je to bio slučaj u Čehoslovačkoj? Pretpostavimo li da je to moguće, pitamo se da li bi komunisti bili spremni prihvatiti da sudjeluju u vladi iako su u manjini, ili se, pak, povući u opoziciju. U svakom slučaju, smatram da je unutar Čehoslovačke mogla postojati takva alternativa, jer su i ostale političke stranke bile naklonjene Ko- šičkom programu socijalizacije i nijedna od njih, izuzev neko- licine manjinskih frakcija, nije željela da obnovi predratnu ka- pitalističku republiku. Budući da problem pluralizma političkih stranaka i opozicije unutar socijalističkog društva nije bio rije- šen 1948, postavio se ponovo 1968, što je bio dokaz da se bez rešenja tog problema ne može stići u doista demokratski socija- lizam, te da ćemo uvijek biti izloženi istim degradacijama vlasti: centralizaciji, birokratizaciji, policijskom režimu, depolitizaciji rad- ničke klase, etatizaciji privrede, kao što je bio i ostao slučaj u Sovjetskom Savezu i ostalim zemljama Istočne Evrope.«⁸

Ako se ponovo vratimo razmatranjima o problemu stranačkog pluralizma u nas, onda je prihvatanje termina pluralizam u naj- novije vreme, bez obzira na način na koji se to čini, samo dokaz više da postoje neke opštije legitimisjuće ideje i ustanove koje su i merilo demokratskosti svakog političkog sistema. Korak dalje od Kardelja u ovom pravcu ide Franc Setine koji doslovce kaže da »kod nas, Socijalistički savez znači ono što u drugim zemljama znači višepartijski sistem koji je upravo smišljen kao brana monopolu odlučivanja. Mi nemamo takav prilaz, mi ne- mamo ni dve ni više partija, mi smo Socijalističkom savezu na- menili u sistemu upravo tu ulogu, a ako Socijalistički savez tako ne radi, ako on nije mesto gde se izražavaju mnogobrojni plu- ralistički interesi, onda to mora, naravno, da dovede do defekta u funkcionisanju političkog sistema u celini.«⁹ Drugim rečima, prema Setincu, stranački pluralizam je prepreka političkom mo- nopolizmu, a Socijalistički savez kao naslednik Narodnog fronta iz »poratnih godina, trebalo bi da ima sličnu ulogu onoj koju ima više političkih stranaka u nekim drugim sistemima.

Slično Setincu istupio je Aleksandar Grlićkov, ističući potre- bu »dijaloga između Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga.«¹⁰ »Mi smo se na Jedanaestom kongresu obavezali — tvrdio je Grlićkov da ćemo otvoriti dijalog između komunista i ne- komunista, to jest, sa drugim socijalističkim i samoupravno orien- tisanim snagama, pa smo mislili da ćemo to ostvariti u Socia- lističkom savezu, kao frontu svih socijalističkih snaga.«¹¹ Nije po- trebno mnogo truda da se u svim ovim javnim izjavama o plura- lizmu, o Socijalističkom savezu koji treba da obavlja ulogu koju u drugim sistemima vrši višepartijski sistem, o dijalogu između komunista i nekomunista — nazre izvesna sličnost sa prvobitnim proglasima i tumačenjima Narodnog fronta posle rata. Sa nastaj- anjem *trajnog stranačkog pluralizma* u *socijalističkom društvu* —

ovo prvobitno objašnjenje prirode Narodnog fronta postepeno je iščilo iz stvarnosti i svesti ljudi. Neke od ovde navedenih sko- rašnjih izjava o pluralizmu i dijalogu utoliko više podsećaju na neostvarenost javnih izjava i obećanja u periodu koji je činio predmet našeg istraživanja.

Prihvatanje »pluralizma samoupravnih interesa« uz istovre- meno odbacivanje »političkog pluralizma« govori, međutim, da još uvek nije sasvim napuštena boljševička tradicija u rešavanju problema političke demokratije i stranačkog pluralizma. Uz neke druge, tradicionalne demokratske uticaje, udeo ovog boljševičkog nasleđa u društvenom razvoju i političkom sistemu još uvek je višestruko očigledan. Stoga bi tek potpuno odbacivanje ovog boljševičkog nasleđa moglo da nas ponovo suoči sa onom istom dilemom koja se otvorila 1945, dilemom: pluralizam ili monizam. A istinsko razrešenje ove dileme jedino može proizaći iz praktičnog korišćenja ustavne slobode udruživanja kao *opšteg i jednakog* prava, kojim raspolazu svi građani bez ikakve razlike.

¹ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog sa- moupravljanja*, Beograd, »Komuniste«, 1977.

² Stevan Vračar, »Pluralizam u socijalističkoj demokratiji«, *Socija- listički savez i radni čovek*, Beograd, »Socijalizam«, 1966, str. 87—99.

³ *Ibid.*, str. 98.

⁴ *Ibid.*, str. 97.

⁵ *Ibid.*, str. 168.

⁶ »Savetovanje o opštim problemima odgovornosti«, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1—2/1969, str. 143—147.

⁷ *Ibid.*, str. 146.

⁸ Jiri Pelikan, *Praško proleće*, Zagreb, »Globus«, 1982, str. 75—76.

⁹ Franc Setine, »Slovenija i zajedništvo«, *NIN* od 24. oktobra 1982.

¹⁰ Aleksandar Grlićkov, »Dijalog i društvena kritika danas«, *Politika* od 14. februara 1981.

Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški

ma svih zemalja i za sva vremena. To jest, kada vodeća stranka ne bi ostajala (što nije slučaj sa komunističkim strankama na drugim stranama) na totalitarnom programu u svima oblastima narodnog života, i kada ne bi pribegavala i metodima kojima se narodni život sabija u kalupe. Takav program i takve metode isključuju svako ispitivanje celishodnosti, svaku kritiku i izmenu mišljenja.⁷⁰ A takav dogmatizam jedino je kadar da ljude i njihova različita mišljenja svrstava samo u dve suprotstavljene kategorije: prijatelje i neprijatelje, pravoverne i jeretike, progresivne i reakcionarne, lučonoše i mračnjake. Jer svako ko nije s nama, taj je protiv nas. »Svaka sumnja u bezgrešnost dogmi kao onih u crkvi, svaki zahtev ne odbacivanja nego samo prilagođavanja ideje stvarnosti, to je odmah jeres: svaka je kritika onoga što se u život uvodi i načina kako se uvodi — fašizam. Ljudi zaslepljeni dogmama i više još zaslepljeni vlašću, nešto treće izvan komunizma i fašizma ne priznaju, i neće, i ne podnose ni u razgovoru ni u pisanom slovu.«⁷¹

Ovakvo poimanje ondašnjeg stranačkog sistema i pravca u kojem je on, po mišljenju demokrata, smerao, imalo je za posledicu odlučno odbijanje opozicije da učestvuje u izborima za Ustavotvornu skupštinu. Takav stav opozicije mogao se naslutiti još prilikom pretresa zakona o biračkim spiskovima i izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu. Još tada je Milan Grol u svojstvu potpredsednika vlade upozorio da sprovođenje izbora zahteva odgovarajuće političke zakone koji obezbeđuju ličnu slobodu, slobodu štampe, zbora, udruživanja i partija i koji uz to sadrže garantije da će se u praksi odista primenjivati. »Jer mi znamo iz iskustva kroz decenije koliko znače same odredbe na papiru bez punih garantija za njihovo izvršenje.«⁷²

U konačnoj odluci o neučestvovanju na izborima udruženih opozicionih stranaka, koja je objavljena 20. septembra 1945. godine, kao razlog za neučestvovanje isticano je »ograničenje slobode u samim zakonima, koji brišu stotine hiljada birača na način čija se proizvoljnost dokumentovala od prvog dana, prvo brisanjem iz biračkih spiskova i odmah pri ulasku u izbornu kampanju, pritiskom. Ton te divlje kampanje plakatiran je i ispisan mešovitim širom Jugoslavije.«⁷³ U tome su demokrati videli smešljenu hajku protiv opozicije: »Na zidovima kuća i trotoara kolone pisaca parola uz hvale Frontu i njegovim vođama, ispisuju uvrede i pretnje opoziciji. 'Dole Grol', 'Dole Grol fašista', 'Smrt Grolu' itd. Horovi dece pevaju pesme 'Grola i Peru o banderu' i druge. U Vojvodini, u subotičkom okrugu, u horovima dece ulicom skandirana je parola 'kuršum Grolu!'«⁷⁴

Po sudu demokrata, valjanost izbora bila je sporna i zbog odsustva lične sigurnosti i slobode javne rasprave. »Da bi izbori bili slobodni, potrebno je da birači slobodno biraju između više gledišta. Oni to ne mogu učiniti ako je pred njih izneto samo jedno gledište.«⁷⁵ A to je bila posledica činjenice da se celokupna štampa u zemlji, izuzev kratkotrajnog nedeljnika *Demokratija*, nalazila u rukama vladine političke organizacije. Osećanje lične nesigurnosti bilo je, pak, izazvano strahom koji je vladao među pristalicama opozicije. »Taj strah — isticali su demokrati — stvran je. Dok on traje nemoguće su slobodne kandidacije, slobodno potpisivanje kandidatskih lista, slobodna agitacija.«⁷⁶

Ovakvi sudovi opozicije o valjanosti izbora nailazili su na najoštriju osudu u ondašnjim vladajućim krugovima. Tako je Andrija Hebrang objašnjavao da opozicija odustaje od učešća u izborima zato što »hoće da nam napakosti«,⁷⁷ a Moša Pijade, je tvrdio da opozicija, koja poziva narod na apstinenciju »plaši narod terorom.«⁷⁸ Čak je i Miloš Moskovljević, jedan od »sapatnika« u okviru Narodnog fronta, našao za potrebno da izjavi da će uvođenje kutije bez liste obezbediti slobodu izbora, kako opozicija ne bi mogla da »kaže«... da su mnogi od birača glasali ne po slobodnoj volji nego zbog ovog ili onog, zbog pritiska — jer su, tobože, morali glasati.«⁷⁹ Uz to su »sapatnici« koji su u ime Hrvatske seljačke stranke izdavali *Slobodni dom*, tvrdili da osnovni problem tzv. šaptača odnosno opozicije nije u tome što im je uskraćena sloboda mišljenja, udruživanja i izbora već u tome što je njihovo mišljenje pogubno. »Mogu se udruživati u stranke, mogu izražavati svoje misli putem štampe, mogu se sastajati i dogovarati, ali im se to baš ne da. Zašto? Jer ono što bi kazali bilo bi njihova smrtna osuda. Morali bi priznati da nisu ni za onakvu narodnu slobodu i onakvu socijalnu pravdu, kakvu narod traži... To naravno nisu hteli učiniti, ostali su dosledni sami sebi i nastavili političkom šaputanja: 'Nema slobode, nema slobodnih izbora, jer postoji samo jedna lista, pa prema tome nema biranja' — tako su govorili zagovornici apstinencije.«⁸⁰ Čak je i Dragoljub Jovanović sve one koji su ostali izvan Narodnog fronta nazvao »unutrašnjim emigrantima«,⁸¹ što će se i mnogo kasnije kao način žigosanja neistomišljenika, koristiti u pojedinim zemljama realnog socijalizma.

Posle ovakvih žestokih osuda opozicije ubrzo se pokazalo da je tpeljivost ondašnje vlade prema opoziciji bila kratkog veka. Tako se vrlo brzo obistinilo predviđanje Moše Pijade da će za vladajuću stranku borba protiv opozicije, i to borba do istrage, biti lakša od bilo kakve saradnje. Ili kako je to Branko Petranović

opisao ovu borbu: »KPJ nije dozvoljavala da se ova kampanja opozicionih struja razgrana, dobija svoje tribine i listove, jer se zemlja nalazila u revolucionarnom procesu menjanja, tek izašla iz rata.«⁸² Pri tom su korišćena dva osnovna načina borbe.

Prvi se ogledao u pokušaju da se preko pojedinih »sapatnika« iznutra razbije opozicione stranke. No kako ovaj prvi način nije bio dovoljno uspešan, moralo se pribeci drugim, delotvornijim sredstvima. Ona su se svodila na blaćenje vođa Demokratske stranke i vršenje uličnog nasilja da bi se sprečilo njeno javno delovanje. U tome je prednjačio Milovan Đilas, koji je sa velikim žarom razobličavao dvoličnost opozicije. Za njega je Milan Grol kao »krupna figura« iz »emigrantskog brloga spleta, izdaje, špijunaže, zločina, karijerizma i korupcije«⁸³ bio »konzervativni intelektualac, po poreklu Nemač, po kulturi Francuz, po politici Velikosrbine.«⁸⁴ Đilas, doduše, napominje da su opoziciji date mogućnosti da se čak i bori na legalan demokratski način protiv jednog stanja,⁸⁵ ali odmah upozorava sve moguće pobornike Demokratske stranke da će biti žigosani i kažnjeni kao zločinci ako pođu putem Milana Grola: »Iza 'opozicije' kriju se čudovišta izdaje i zločina. Iza intelektualne glave Milana Grola vire Draža Mihailović, vire Ljotićević i Nedićević ideolozi koji čekaju spas od grolovske 'demokratije'. Iza 'opozicije' kriju se razbijene Pavelićeve ustaše i Pavelić—Mačekovi 'domobranci'. Iza nje stoji stramna Rupnikova bijela garda.«⁸⁶ Na kraju ovih svojih optužbi protiv Milana Grola i demokratske opozicije Đilas izriče pretnju da »narod ne može prema tome ostati ravnodušan i skrštenih ruku.«⁸⁷

I odista, »narod« sa ulice je ubrzo uzeo stvar u svoje ruke. O samom karakteru ovog poduhvata protiv opozicije najbolje svedoči sledeće saopštenje objavljeno u *Politici* od 19. oktobra 1945. u kojem se kaže da su »juče 18. ov. m. ujutru neke grupe građana većinom omladinaca, na raznim mestima Beograda, podstaknute, a na nekim mestima izazvane od elemenata koji rade na unošenju zabune i izazivanju nereda izvršile paljenje i cepanje lista 'Demokratija'... Upozoravamo građane da ubuduće ne nasledaju raznim provokacijama, jer ovakvi postupci samo mogu da štete ugledu naše zemlje i da poremete mirne i zakonite predizborne pripreme.«⁸⁸ U tom trenutku nije obelodanjeno koje su to grupe omladinaca spaljivale list *Demokratija*. Tek su potomja proučavanja arhivske građe iz ovog perioda pokazala da su to bili pripadnici SKOJ-a. Po kazivanju Branka Petranovića: »Na sastanku Mesnog komiteta od 22. oktobra 1945. ocenjeno je da je SKOJ grešio u pitanju *Demokratije*. Mesni komitet Beograda se izjašnjavao za bojkot Grolovog lista, ali ne i za izazivanje incidenta. U zapisniku MK stoji, tim povodom, da Partija ne sme da 'naseda' stariim snagama. Članovi Narodnog fronta morali su da budu čuvari reda i zakonitosti u predizbornoj kampanji. To nije smelo, međutim, da se shvati kao miroljubivost prema opoziciji i prekid političke borbe, nego samo kao suzbijanje samovolje pojedinih 'reakcionara'.«⁸⁹

Iako u trenutku spaljivanja *Demokratije* ove okolnosti nisu bile poznate, uredništvo *Demokratije* osudilo je ovaj čin kao gaženje slobode štampe. »Mi smo za slobodu štampe — ali cela zemlja ima samo jedan nedeljnik opozicioni list, iako ne bismo mogli reći

⁷⁰ »Šilom ili razlogom?«, *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 136.

⁷³ »Događaji i komentari«, *Demokratija* od 1. novembra 1945.

⁷⁴ »Događaji i komentari«, *Demokratija* od 18. oktobra 1945. — Ovo je posvedočio i Dragoljub Jovanović: »Kako je tupeš došlo do reči 'izdajnik' kad je reč o Milanu Grolu? U toku Drugog rata i nekoliko godina posle oslobođenja, taj naziv se olako prišivao. Svojim očima sam video, na čeonom zidu novosadske željezničke stanice krupnim slovima ispisanu parolu: 'Smrt izdajniku Milanu Grolu!' Bila je stavljena kad je Grol izlazio iz vlade, pošto je uputio vrlo pristojno pismo maršalu Titu, pismo pohvalno za predsednika vlade, ali ne i za njegove saradnike, pre svega za Milovana Đilasa. (Sa njim su se, uostalom, stalno koškali i on i Jaša Prodanović, poglavito zbog crnogorske nacije). Još je ta parola stajala u februaru 1947, kad sam putovao u Sivas. — Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi, li knj.*, Beograd, 1975, str. 34.

⁷⁵ Izborni zakon i izborna stvarnost, *Demokratija* od 27. septembra 1945.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, Beograd, Prezidium Narodne skupštine FNRJ, 1951, str. 627.

⁷⁸ *Ibid.*, str. 629.

⁷⁹ *Ibid.*, str. 628.

⁸⁰ »Kutija bez liste«, *Slobodni dom* od 31. oktobra 1945.

⁸¹ Videti Glas od 11. septembra i 6. oktobra 1945.

⁸² »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)«, *Istrazivanja VIII*, str. 359.

⁸³ Milovan Đilas, *Clanci 1941—1946*, Beograd, »Kultura«, 1947, str. 233.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 242.

⁸⁶ *Ibid.*, str. 243.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Navedeno prema *Demokratiji* od 25. oktobra 1945.

⁸⁹ »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)«, *Istrazivanja VIII*, str. 359.

⁹⁰ »Rđavi metodi«, *Demokratija* od 8. novembra 1945.

⁹¹ »Šilom ili razlogom?«, *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

da interesovanje ne postoji, — pa i njega spaljuju na lovači, čast ukazivana od Svete Inkvizicije pa do Jozefa Gebelsa, svima dokumentima istine». ⁹⁰ A Milan Grol je još jednom javno izrazio nadu u pobjedu razuma nad bezumljem, u pobjedu razloga čija su slova u 'Demokratiji' spaljivana prošle nedelje. Slova mogu biti spaljivana, ideje i ljudi proganjani, ali će život teći samo po zakonima koje postavlja stvarnost kod nas i u svetu. Nju ne savlađuju lovači nego svest o njoj. ⁹¹

No uskoro je ova Grolova nada izneverena. Posle svog sedmog broja list *Demokratija* je prestao da izlazi, jer je sindikat sluga odbio da ga i dalje štampa. Podrobnije službeno objašnjenje ove odluke sindikata nalazimo u razgovoru J. B. Tita sa predstavnicima strane i domaće štampe 16. novembra 1945. kada mu je postavljeno sledeće pitanje:

»Čuli smo da je sindikat sluga odbio da štampa opozicioni list 'Demokratiju'. Da li vlada misli da bi trebalo da sugerira Sindikatu grafičkih radnika da bi bilo u interesu dobro organizovanog političkog života da štampaju opozicione listove, ukoliko oni pišu u okviru zakona?

Odgovor: Koliko je meni poznato, radnici su stupili u štrajk. Kod nas je sloboda štrajka. Radnici su stupili u štrajk zbog toga što je taj list napao i uvrijedio sindikate. Bilo je dosta protivzakonitosti u tom listu. Radnici su smatrali da ne treba da štampaju taj list. Oni imaju pravo štrajka i mi nemamo ništa u to da se miješamo. Mislim da vlada nema nikakvog moralnog prava da im sugerira da oni moraju taj list da štampaju.

Osim toga, to dokazuje da su radnici kod nas subjekti a ne objekti. Oni sami mogu da utiču na izvjesne stvari.

Tu se ništa više ne može izmijeniti. ⁹²

Tako je »Demokratija« kao jedini opozicioni list prestala da izlazi zbog odluke grafičkih radnika da iskoriste svoje nepriko-snoveno pravo na štrajk. ⁹³ Tu čak ni vlada nije imala moralno pravo da se umeša, pošto je slobodi opozicije suprotstavljena izvornija sloboda radnika da po vlastitom nahođenju štrajkuju kad god za to imaju valjanih razloga.

Ovakav način ukidanja jedinog opozicionog lista u zemlji postaje umeskoliko razumljiviji ako se imaju na umu prethodne izjave o dobroj volji vlade da obezbedi opoziciji sve uslove za izdavanje lista, uključujući i hartiju. Tada je opozicija tvrdila da nema slobode štampe, a kada je donet Zakon o štampi, onda se izgovarala da nema papira, što je naveo J. B. Tito da izjavi: »A koja zemlja u Evropi pa i u Americi ima dužnost da osigura opoziciji papir za štampu? Pa ipak u Jugoslaviji se i u tome pruža mogućnost opoziciji. ⁹⁴ Ili kako je to Milovan Đilas odmah ponovio: »Govorilo se da u Jugoslaviji nema slobodne štampe, ali zakoni su dozvolili slobodnu štampu i grupama izvan fronta, a Milanu Grolu je stavljena na raspoloženje od strane vlade i hartija, da izdaje svoje novine, koje treba da se zovu — da se Vlasi ne sjetu — 'Demokratija'. ⁹⁵ Svi uslovi za nesmetano izlaženje *Demokratije* bili su, dakle, obezbeđeni, sem spremnosti grafičkih radnika da je štampaju. Znatno kasnije, kao svedok tog vremena, Dragoljub Jovanović je ovako objasnio ukidanje *Demokratije*: »*Demokratija* je imala velikog uspeha kao nedeljni list, ali je urašena posle sedmog broja, sa objašnjenjem da radnici nisu hteli da je slažu i štampaju. ⁹⁶

Prestanak izlaženja *Demokratije* predstavljao je kraj delovanja opozicije izvan Narodnog fronta. Rekli smo već da je 1945. godine ova opozicija bila relativno slaba i razjedinjena, pa je vladajućoj spranci utoliko bilo lakše da je prizna i toleriše. No izeleđa da je ovakva velikodušnost prema političkom suparniku bila i suviše teško breme da bi ga Milovan Đilas, Moša Pijade i dr. mogli podneti. Ili su možda i oni sami imali veoma malo sklonosti da takvu blagost prihvate i zastupaju, jer su pre toga mnoge godine proživeli u dobu netrpeljivosti i mržnje ne samo prema tzv. klasnom neprijatelju, već i prema suparnicima u vlastitoj partiji. I zato nije bilo čudno što se nikada nisu držali iznetog obećanja da će kao ljudi na vlasti živeti u miru sa onima koji u političkim stvarima ne misle kao i oni.

Do izvesne promene stava prema opoziciji izvan Narodnog fronta došlo je i u najodgovornijim javnim istupanjima. Tako je već 14. oktobra 1946. godine, na pitanje šta misli o opoziciji, J. B. Tito dao sledeći odgovor:

»Moje je mišljenje o poziciji da ona ne predstavlja nikakav faktor koji bi nešto naročito mogao da smeta razviku Jugoslavije u pravcu koji je utvrđen programom Narodnog fronta. Da postoji — znam, da radi — i to često načinom koji kod nas nije zakonit — i to znam, kao što znam i da ta opozicija nikad neće biti jača, nego će stalno slabiti. Nikakav drugi kurs nećemo uzeti prema opoziciji, jer je sam njen način rada dovoljan da je diskreditira u širokim masama. To ne znači da smo mi a priori protiv opozicije, to jest — protiv opozicije koja želi da pomogne da se brže i lakše ostvaruje program Narodnog fronta, da se brže izgradi zemlja, da se isprave izvjesne greške. Ja i sam često ponavljam da ima nedostataka i pojedinih grešaka. Protiv takve, konstruktivne opozicije — ništa ni ja, niti iko od nas. Opozi-

cija koja pomaže u ispravljanju grešaka — potrebna je, ali ne i ona koja se koristi izvjesnim nedostacima da bi u točak naše izgradnje turila štap i okrenula ga natrag. ⁹⁷

Mada je i ovom prilikom naglašeno da se neće preduzimati neke oštrije mere protiv ondašnje opozicije, više nije bilo sumnje da se javni stav prema opoziciji bitno promenio. Jer, u ovoj izjavi je rečeno da se nema ništa protiv konstruktivne opozicije, tj. samo protiv one »opozicije koja želi da pomogne da se brže i lakše ostvaruje program Narodnog fronta«. A to zapravo i nije prava opozicija koja kritikuje sa stanovišta alternativnog političkog programa, već tzv. drugarska kritika u okviru jedne te iste stranke, koja se upućuje stranačkim istomišljenicima koji praktički sprovede zajednički usvojen program. Pa čak i ukoliko ova »konstruktivna opozicija« otkrije izvesne nedostatke i greške, ona ne sme dovesti u pitanje valjanost celokupnog programa Narodnog fronta, što bi, po ovom shvatanju, već predstavljalo stavljanje štapa u točak naše društvene izgradnje, nego jedino može da doprinese njihovom ispravljanju.

Ubrzo se, međutim, pokazalo da će se ne samo protiv stvarne već i protiv potencijalne opozicije preduzimati znatno oštrije mere. To je nagovešteno čitavim nizom političkih suđenja većem broju negdašnjih stranačkih vođa i njihovih sledbenika. ⁹⁸ Tako su januara 1947. izvedeni pred Vrhovni sud Srbije Miša Trifunović, negdašnji vođa Radikalne partije i bivši ministar, zatim Milutin Stefanović, Branko Jovanović, Željko Sušić, Aleksandar-Aca Ivić, Grgur Kostić, Siniša Stanković i Konstantan Stanković. Glavni predmet optužbe bilo je stvaranje špijunske mreže u cilju prikupljanja vojnih i drugih podataka i njihovog predavanja stranim obavestajnim službama. Tom prilikom Milutin Stefanović, Željko Sušić i Branko Jovanović osuđeni su na smrt, a ostalima su izrečene kazne lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od četiri do osam godina.

Za izmenjen odnos prema potencijalnoj opoziciji posebno je karakteristično suđenje četrnaestorici slovenačkih intelektualaca krajem jula 1947. godine. Tada je podignuta optužnica protiv Črtomira Nagode, vođe grupe »Pravda« koja je avgusta 1941. na osnovu sporazuma sa Kidričem, primljena u Osvobodilnu frontu; Borisa Furlana, redovnog profesora Univerziteta u Ljubljani, koji je 1930. zbog fašističkog progona napustio svoj rodni Trst i koga su u Italiji 1942. u odsustvu osudili na smrt, da bi se 1944. godine pridružio jugoslovenskim partizanima; Ljube Sirca koji je 1942. pobeo iz italijanskog logora i pridružio se partizanima; Franca Snoja koji je bio ministar u vladi Slovenije i narodni poslanik; zatim Lea Kavčnika, Zorana Hrabara, Angela Vode, Metoda Kumeleja, Pavla Hočevara, Svetopluka Zupana, Bogdana Stare, Metoda Pirca, Vida Lajovića, Franje Sirca i Elizabete Hribar. Njima je takođe stavljeno na teret organizovanje špijunske delatnosti i povezivanje sa špijunskim centrom br. 101 u Austriji, kao i vrbovanje pristalica iz redova iskvarjenih i potkupljivih intelektualaca. Črtomir Nagode, Boris Furlan i Ljubo Sirc osuđeni su na smrt, a ostali su kažnjeni lišenjem slobode sa prinudnim radom u trajanju od jedne do dvadeset godina.

Potpuno javno razuveravanje da je delovanje izvan Narodnog fronta na bilo koji način dozvoljeno usledilo je uoči drugih posleratnih izbora 1950. godine. Tada je J. B. Tito na predizbornom zboru u Titovom Užicu izjavio:

»Drugovi i drugarice, i sada pred ove izbore, kao i pred prošle izbore, javili su se glasovi nekih ostataka onog starog, koji još negde životare, koji su pitali da li će možda biti na izborima zastupljeni i neki drugi? Koji drugi? Ko danas treba da učestvuje u ovim izborima? Mogu li u ovim izborima da učestvuju neke partije van Narodnog fronta? U Narodnom frontu okupljeni su svi oni koji žele da se sprovede jedan narodni program, program koji ima za cilj ostvarenje socijalizma. Prema tome, ako se želi ostvariti jedan program, to je program Narodnog fronta. A ako neko hoće da ostvari drugi program, van Narodnog fronta, onda to nije socijalistički program već program neprijateljski socijalizmu, i mi takvog razumije se, nećemo pustiti na izbore. Ne mogu u našoj zemlji, drugovi i drugarice, postojati dva programa, već samo jedan — program Narodnog fronta, program izgradnje

⁹⁰ »Odgovori na pitanja novinara na Konferenciji s predstavnicima strane i domaće štampe«, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. I, tom 2, str. 223.

⁹¹ Unekoliko različito mišljenje o opravdanosti postojanja prava na štrajk izložili su Gligorije Mandić i Nikola Jakšić, poslanici Ustavotvorne skupštine, prilikom rasprave o nacrtu Ustava FNRJ 19. januara 1946. o čemu će kasnije biti reči. — *Zasedanje Ustavotvorne skupštine*, 29. novembar 1945 — 1. februar 1946. godine, Beograd, Prezidium Narodne skupštine FNRJ, s.a., str. 236.

⁹² »Izbori za Konstituantu« — »Borba« od 13. septembra 1945, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. I, tom 2, str. 223.

⁹³ *Ibid.*, str. 240.

⁹⁴ *Ljudi, ljudi*, II knj., str. 37.

⁹⁵ »Odgovori na pitanja američkih novinara«, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. II, Beograd, »Kultura«, 1948, str. 198.

⁹⁶ Informativni priručnik o Jugoslaviji, 1949, str. 163—164.

socijalizma. Mi živimo u punom jeku revolucionarnog društvenog preobražaja u našoj zemlji, a revolucija ne zna za šalu, revolucija se ne može igrati koječim koncesijama i drugim stvarima. Revolucija je surova stvar. Mi je, doduše, želimo sprovesti sa što manje žrtava, sa što manje teškoća, ali ako bi se nešto ispriječilo pred nama na tom putu, to mora da se pokori, to mora nestati.⁹⁹

I opozicija je odista nestala. Uzalud je uredništvo *Demokratije*, u posljednjem broju ovog opozicionog lista, upozoravalo da u raspravama o opštim stvarima treba da učestvuju i neprijatelji pojedinci: "... odstranjivanje neprijateljih pojedinaca iz raspravljavanja, brutalnim sredstvima, ne služi tom cilju, već samo trenutno i prividno olakšava položaj onima na vlasti. Brutalno odstranjivanje komunističke stranke iz prve ustavotvorne skupštine i davanje razloga HRSS za apstinenciju, nisu mogli da spreče da ideje ovih političkih grupacija kasnije opet prodru u javni život i dovedu u pitanje bez njih doneti Ustav."¹⁰⁰ Novembra 1945. to je bio glas bez odjeka.

3. OPOZICIJA UNUTAR NARODNOG FRONTA

Uklanjanje opozicije izvan Narodnog fronta bitno je promijenilo prirodu posleratnog stranačkog pluralizma. No time, ovaško ublažen i osiromašen, pluralizam još nije bio sveden na ogoljeni stranački monizam. Do takvog ishoda došlo je tok posle konačnog suzbijanja i uklanjanja opozicije unutar Narodnog fronta.

Rekli smo već da je Narodni front započeo kao *stranačka koalicija*, čija je unutrašnja struktura bar delimično odgovarala njegovim spoljašnjim koalicionim obeležjima. Ovaj koalicioni karakter Narodnog fronta, koji je naročito bio svojstven Osvobodilnoj fronti, dalje je potvrđen i proširen ulaskom u ovaj front nekekoliko drugih stranaka i političkih grupa. Tako su posle oslobođenja Beograda Narodnooslobodilačkom frontu prišle: Jugoslovenska republikanska stranka, Samostalna demokratska stranka, Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka), Socijalistička stranka, Socijaldemokratska stranka, grupa »Napred«, a februara 1945. i Narodna seljačka stranka. Uz to je i sa stanovita formalne strukture, Narodni front predstavljao osobenu koaliciju, jer je sam Statut dopuštao postojanje stranaka koje su zadržale svoju političku individualnost. Članom 3. Statuta bilo je predviđeno postojanje organizovanih stranaka i grupa u okviru Narodnog fronta, pod uslovom da prihvate njegov Program i Statut i da njihovi članovi istovremeno budu i članovi odbora Narodnog fronta.

Ove stranke bile su preko svojih predstavnika zastupljene u odgovarajućim telima i komisijama Narodnog fronta, donosile su svoje proglase i izdavale svoje listove. Tako je, recimo, Hrvatska republikanska seljačka stranka izdavala *Slobodni dom*, a kraće vreme i *Hrvatski glas* kao svoj organ u Bosni i Hercegovini, dok je Jugoslovenska republikanska stranka izdavala *Republiku*. Na prvom kongresu Narodnog fronta sve stranke i grupe i antifasističke organizacije dale su odgovarajuću izjavu o prihvatanju osnovnih odluka ovog kongresa. U ime Komunističke partije Jugoslavije to je učinio Milovan Đilas, u ime Hrvatske republikanske seljačke stranke Frane Frol, u ime Narodne seljačke stranke Radomir Todorović, u ime Zemljoradničke stranke Milan Popović, u ime Jugoslovenske republikanske stranke Vladimir Simić, u ime Samostalne demokratske stranke Sava Kosanović, u ime Socijaldemokratske stranke Veljko Kovačević, u ime grupe »Napred« Milivoje Marković, u ime »radikal« Mihailo Đurović, a u ime »demokrata« Vlada Zečević. Takođe su i svi poznatiji prvaci nekomunističkih stranaka izabrani u savezne organe Narodnog fronta.

Posebno je zanimljivo poimanje ovog koalicionog karaktera Narodnog fronta kako u shvatanjima i očekivanjima nekomunističkih stranačkih prvaka tako i u politici i pogledima rukovodilaca KPJ. Praktično jedina dozvoljena nekomunistička stranka u Hrvatskoj bila je tzv. Hrvatska republikanska seljačka stranka, koju su, počev od skupa pristalica ove stranke u selu Taborištu na Korunu 29. aprila 1944. godine, predvodile ličnosti koje su između dva rata imale u ovoj stranci manje-više drugorazrednu ulogu. Sa stanovita interesa KPJ, osnovni zadatak ove obnovljene stranke bilo je suzbijanje Mačekovog uticaja u Hrvatskoj, pa je otuda podsticano vraćanje na izvornu nauku braće Radić, koju je Maček, prema tadašnjem kazivanju, izneverio i napustio. Naročito je isticana neprotivrecnost, a kasnije i velika bliskost, između nauke braće Radić i komunizma. »Mi stari Radićevci i republikanci, iskreni sledbenici nauke neumrle braće Radića znamo dobro šta je komunizam, a znamo i to, da nismo komunisti. ali da se ne bojimo s komunistima boriti za pravdu i poštenje. O tome je naš blagopokojni učitelj Stjepan Radić tako lijepo govorio: 'Mi nismo komunisti, ali se ne bojimo surađivati s komunistima.'¹⁰¹ Mi smo danas u iskrenom savezu s braćom komunistima.¹⁰²

No kako Stjepan Radić ipak nije stupio sa komunistima u jedinstveni front niti je sa njima pravio saveze i zajedničke liste na izborima, postavilo se neizbežno pitanje zbog čega to sada čine stari Radićevci. »Imade kod nas neupućenih ili čak nepoštenih ljudi, kojima nikako ne ide u glavu naš Narodni front. Zašto — kažu ti ljudi — ne ide za vrijeme izbora svaka stranka za sebe u izbornu borbu? Nakon izbora vidjelo bi se, tko je na izborima pobijedio. Ako slučajno ne pobijedi jedna stranka, nego izade nekoliko stranaka približno jakih, znalo bi se koliko je za svaku tačno palo glasova i koliko je u narodu jaka, pa bi joj prema tome imalo pripasti vlasti. To bi, kažu, bilo demokratski i to bi omogućilo da se opet oživi stari stranački život, dakle, značilo bi povratak na staro.«¹⁰³ Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, navođene su pojedine narodne poslovice o slozi i neslozi: »Složna braća i u petak meso jedu«; »Nesložna braća — propala kuća«; »Kad se bratska srca slože i olovo plivat može, a nesloga kad zavlada samo perje na dno pada«. A time se zapravo htelo da kaže da stranke uzete same za sebe vode u neslogu, dok združene u Narodnom frontu obezbeđuju slogu i blagostanje naroda. Stoga je i u državi potrebna ona ista sloga koja treba da postoji u kući ili zadrugi. Ukoliko je, pak, nema zbog stranaka i strančarenja, onda narod strada i gladuje. »Uzmimo život u zapadnim evropskim državama, pa i onima najvećim koje nisu poše našim primjerom sloge i jedinstva. Sirotinju izrabljuju veliki bogataši, a narod upravo gladuje... Tako svaka stranka i svaka grupa vuče na svoju stranu, jer je onima velikima, onima koji narod izrabljuju i tlače u interesu da se narod međusobno nateže i razdire.«¹⁰⁴ Kako se, dakle, blagostanje naroda jedino može postići u Narodnom frontu, u punoj slozi, izvan fronta ostaju samo neprijatelji. »Tko je protiv Narodnog fronta naš je neprijatelj, što znači neprijatelj je vlastitog naroda.«¹⁰⁵

Uz to se postavilo i pitanje kakva je uloga pojedinih stranaka u okviru jedinstvenog Narodnog fronta. U odgovoru na ovo pitanje propagandisti HRSS takođe su se poslužili sledećim slikovitim poređenjem: »Narodni front je kao jedan skup kopača, koji hoće da okopaju jednu veliku njivu. Svaki kopač uzima sebi po jedan ili dva reda i tako svi idu ka istom cilju. Kad svaki kopač izvrši svoj zadatak, odnosno istera svoje redove do kraja, time je i njiva obrađena. Jedan od tih kopača je i naša stranka, a oni redovi su naš narod.«¹⁰⁶ Od ovakve idilične slike Narodnog fronta, koji umnogome podseća na porodičnu zadrugu, nije bilo daleko do uverenja da je potreban predvodnik (da ne upotrebimo tuđicu »avangarda«) koji će, poput starešine u porodičnoj zadrugi, sve kopače odnosno stranke držati u redu i poretku. Ili kako je to *Slobodni dom* preneo zaključak drugog kongresa Narodnog fronta Hrvatske, koji je održan 23. i 24. januara 1949. godine, narodnim masama treba objašnjavati »Narodni front kao glavnu snagu koja pod rukovodstvom KP izgrađuje socijalizam u našoj zemlji.«¹⁰⁷

Unekoliko različito poimanje prirode Narodnog fronta kao stranačke koalicije nalazimo u napisima prvaka Jugoslovenske republikanske stranke. To je zapravo bio stav lojalne saradnje u okviru Narodnog fronta, ali sa pokušajem da se koliko-toliko očuva stranačka individualnost i samostalnost kritičkog suda i mišljenja. Prema zaključku ove stranke uoči izbora: »Narodni front nije slučajna tvorevina, ni partijska ni vladavinska kombinacija jednog trenutka ili jednog istorijskog razdoblja. On je jedna istorijska nužnost, na koju je narod Jugoslavije upućivala reakcija mnogo pre neprijateljske najezde... Ali ovo zalaganje za održavanje Narodnog fronta ne pomućuje naše poglede i ne isključuje razumnju kritiku, koja se podiže i čuje sa mnogo strana, protiv pogrešaka neuputnog rada, čak i samovolje, — kako je to u skupštini pomenuo i ministar Kardelj, — izvesnih organa vlasti.«¹⁰⁸ Posle izbora Jaša Prodanović je uveravao strane čitaoce da Narodni front »nije monolitna institucija, nego sporazum grupa i stranaka.«¹⁰⁹ Ali se istovremeno požalio da je Republikanskoj stranci ograničena mogućnost delovanja izvan Srbije. »Ipak je za žaljenje što Republikanskoj stranci koja je Narodnom frontu pristupila iskreno i lojalno, nije pružena mogućnost da proširi

⁹⁹ »Ostvarimo socijalizam u našoj zemlji«, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. IV, Beograd, »Kultura«, 1952, str. 279–280.

¹⁰⁰ »Rđavi metodi«, *Demokratija* od 8. novembra 1945.

¹⁰¹ Treba samo podsetiti da je za života Stjepana Radića KPJ, sledeći direktive iz Moskve, propovedala razbijanje Jugoslavije kao versnake tvorevine na nezavisne nacionalne države, uključujući pre svega nezavisnu Hrvatsku.

¹⁰² Lovro Kranjec, »Naš najvažniji zadatak«, *Slobodni dom* 7. novembra 1945.

¹⁰³ Filip Lakuš, »Zašto Narodni front?«, *Slobodni dom* od 20. februara 1946.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ Mile Glavaš, »Najvažniji zadaci naših mjesnih i kotarskih organizacija«, *Hrvatski glas* od 8. maja 1946.

¹⁰⁷ *Slobodni dom* od 28. januara 1949.

bazu svoje akcije. Iako postala u Srbiji, ona nije isključivo srbijska ili srpska stranka i njene političke ambicije idu daleko preko uskih okvira u kojima se začela.¹⁰⁸ Time je nagovestio da Narodni front nije koalicija ravnopravnih, pošto jedna stranka ima mogućnost da deluje na teritoriji cele Jugoslavije, dok sve ostale mogu da deluju samo u okviru ograničenja koja im prva, vodeća stranka određuje i nameće.

U stvari, Jaša Prodanović je, po svojoj prilici, od samog početka uvideo da u okviru Narodnog fronta neće biti ravnopravne saradnje i jednakog udela svih stranaka učesnica ne samo u odgovornosti već i u vršenju vlasti. Ali je, za razliku od Dragoljuba Jovanovića, više bio sklon da ističe načelna upozorenja nego da vladajućoj stranci upućuje otvorene izazove. Ukoliko je to, pak, i činio, u pitanju su bili samo konkretni povodi i pojedini niži rukovodioci. Tako je, recimo, navodio da u okviru Narodnog fronta republikanci sarađuju lojalno, te da stoga nije umereno kad pojedini pripadnici (pre svega komunisti) Narodnog fronta po selima i gradovima, srezovima i okruzima kažu republikancima: »Vi vučete našu saku uz brdo. A kada je izvučete, nećete dobiti ni kama vode!« Da li je potrebno frontovcima da uzvikuju »dole republikanci!« i upućuju još teže pretnje?¹⁰⁹ No izgleda da su se njegovi najbliži saradnici mitali i sa takvom drugorazrednom ulogom. Tako se, prema svedočenju Dragoljuba Jovanovića, Vladimir Simić osvrnuo na Jovanovićeve reči da su frontovci-nekomunisti samo sakažije, pa je izjavio: »I mi smo sakažije, ali ćemo gurati saku, makar se kapi vode ne napili.«¹¹⁰

Ostaje, međutim, kao nepobitna činjenica da su se za života Jaše Prodanovića republikanci trudili ne samo da očuvaju svoju stranačku individualnost već i stranački pluralizam kao takav, bar u onom krnjem obliku u kojem je on izvorno otelovljen u okviru Narodnog fronta. O tome svedoče pojedini napisi u listu *Republika* i istupanja republikanaca u Ustavotvornoj skupštini. Tako su se republikanci odlučno zalagali ne samo za stranački pluralizam nego i za slobodu delovanja političke opozicije. Uz to, oni su javno istakli razloge koji dovode u pitanje valjanost ovekočeneći vlasti jedne stranke. Reč je o dobro poznatoj i vekovima proveravanoj ideji da vlast kvari ljude koji je vrše, pogotovo ako ta vlast nije ničim ograničena. I u tom pogledu, tvrdili su republikanci, ni nova, narodna vlast ne predstavlja nikakav izuzetak.

Do ovakvog zaključka došao je Jaša Prodanović u raspravi sa Radovanom Zogovićem povodom predloga ustavne odredbe o vršenju pretrisa stana. Tom prilikom Jaša Prodanović je upozorio da se i narodna vlast kvari, jer vreme kvari ljude, što je za Radovana Zogovića bio povod da izloži načelan stav svoje stranke prema mogućnostima smene na vlasti. »Gospodin Prodanović — rekao je tada Zogović — pretpostavlja mogućnost smjene vlasti. Ja vjerujem da se ova vlast nikada neće smijeniti, nego će se samo razvijati. Ja imam i moralno i političko pravo da u to vjerujem i mislim da bi diskusija o Ustavu, diskusija sa stanovništvom nevjerojatna u trajnost ove vlasti, u njeno postojanost, u njen razvoj, u njeno usavršavanje, bila nepravilna.«¹¹¹ Iako Zogović ničim nije potkrepio ovu svoju veru da se vlast njegove stranke nikada neće smeniti, niti je objasnio na koji će način ona obavljati svoj mandat ako pri tom ne bude izložena konkurenciji drugih stranaka, Jaša Prodanović je podrobno obrazložio suprotno stanovništvo koje opravdava neophodnost povremene smene na vlasti. »Ja stojim na opštem gledištu, a g. Zogović na užem, partijskom. On veli da se ovaj režim mora da brani i da se taj režim ne sme da sruši... Ja stojim na principijelnom gledištu da jedan režim treba da ima takve principe da je njemu svejedno bio na vlasti ili van vlasti... Može jedna stranka da počne sa idealizmom, ali da to izmeni kada ostane duže vremena na vlasti... Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u opoziciji radilo.«¹¹²

U vreme kada je Jaša Prodanović na ovakav način opravdavao stranački pluralizam i neophodnost povremene smene na vlasti, politički život u okviru Narodnog fronta još uvek je bio daleko od potpune homogenosti i monolitnosti. Čak su i vodeći ljudi u KPJ javno priznavali da su u Narodnom frontu okupljene različite političke stranke. Tako je Edvard Kardelj avgusta 1945. (nekoliko meseci pre ovog Prodanovićevog istupanja) na osnivačkom kongresu Narodnog fronta odbacio shvatanje da je političko jedinstvo u Narodnom frontu nespojivo sa postojanjem različitih stranaka i političkih grupa u okviru ove organizacije. Pri tom je naročito podsticao učesće seljačkih stranaka, u kojima je video branu uticaju konzervativnih snaga i važnu transmisiju između avangardnih demokratskih snaga i seljačkih masa.¹¹³ A J. B. Tito je ovu činjenicu javno priznao uoči izbora. »Na izbore izlaze ljudi iz Narodnog fronta, na jedinstvenoj listi, iako u Narodnom frontu ima raznih partija.«¹¹⁴ U osnovi isto poimanje višestranačke koalicione strukture Narodnog fronta imao je na umu i 6. januara 1946. kada je u Narodnoj skupštini, prilikom obrazlaganja sastava nove vlade, napomenuo da je pri tom uzimao u obzir: 1) nacionalne momente; 2) političko-stranačke i 3) kvalitet ljudi u vladi. Uz to je rekao da se konsultovao i sporazumeo s pred-

stavnicima svih stranaka, koje su se nalazile u Narodnom frontu.¹¹⁵ Najvažnije je ipak javno priznanje da se računa sa opozicijom u okviru Narodnog fronta. »U frontu, kao što je poznato, ima više partija, pa će se u parlamentu, unutar Fronta, vjerovatno, iskristalisati jedna opozicija. Ja sam uveren da će biti opozicije, i to dosta jakе opozicije, ali ne ovakve kao što je bila.«¹¹⁶

Nije trebalo dugo čekati pa da se ovo predviđanje o pojavi opozicije unutar Narodnog fronta i obistini. Već posle mesec dana Dragoljub Jovanović se kao »opozicionar« oglasio u Ustavotvornoj skupštini, a ubrzo potom i nekolicinu drugih poslanika pratio je zao glas »reakcionara« i »neprijatelja«. To su, recimo, bili Miloš Popović, Imro Filaković, don Ante Salacan i Radomir Todorović.

Tako je, recimo, Milošu Popoviću, zbog njegovog odbijanja da glasa za vladin predlog Zakona o državnim službenicima, Miloš Carević odmah prebacio da se time »otkrio u tom zavereničkom poslu«.¹¹⁷ A Rodoljub Čolaković je javno potvrdio »da je njegov govor sastavni deo one podmukle rabote koja se počinje praktikovati i u Saveznom veću.«¹¹⁸ A kada je povodom ovakvih reči Carevića i Čolakovića don Ante Salacan pokušao da odbrani slobodu govora u Skupštini i pravo poslanika da govori ono što misli, dočekan je iz poslaničkih klupa sa uzvicima da su to »fašizam« i »reakcija«. Posle ponovljenih dobacivanja iz poslaničkih klupa upitao je: »Drugovi poslanici, je li slobodno govoriti?« Odgovoreno mu je: »Nije!« Na to je don Ante Salacan uzvratilo: »Kad nije, onda hvala lijepo, ja neću više da govorim.«¹¹⁹

Ova istupanja Popovića i Salacana bila su za Mata Petrovića povod da kaže »ko su im i gde gospodari u zemlji i van zemlje. Konkretno za gospodina Salacana — Stepinac u zemlji i Papa, upravo crna internacionala, a ovome drugome svi oni koji su podržavali Dražu Mihailovića i čitavu njegovu bandu. (Dr Miloš Popović: Nisam imao nikakve veze sa Dražom Mihailovićem). Ako niste imali stvarne veze, imali ste duhovne veze. I baš zbog toga mi moramo da udarimo čvršće po saboterima ovog visokog doma, po saboterima njegove homogenosti kod donošenja zakona.«¹²⁰ Pre samo osam meseci Milan Grol je upozoravao da »razumnog čoveka obuzima jeza od skupština u kojima svi predlozi prolaze jednoglasno i sa aklamacijom.«¹²¹ Sada je jednoglasnost odnosno »homogenost kod donošenja zakona« postala prvorazredna vrлина koju odbacuju samo neprijatelji.

Korak dalje u kritici ovakve homogenosti učinio je Imro Filaković. On je zamerio što sve važnije položaje u upravi drže članovi Komunističke partije, dok se politički individualitet nekomunističkih stranaka u Narodnom frontu uopšte ne oseća. »Ne mislim time reći da Komunistička partija ne bi trebalo da ima u tim odjelima svoje činovništvo. Nel... Ona ima pravo na to, ali mi je čudno da su svi ti službenici regrutovani samo iz jedne partije, iako mi u Narodnom frontu imamo više partija.«¹²² Postoji, doduše, jedan način da neko iz nekomunističkih stranaka dobije položaj u upravi. »Na sjednici Izvršnog odbora naše HRSS — obavestio je poslanike Imro Filaković — naš predsjednik, potpredsjednik i drugi tajnik rekli su da član Izvršnog odbora može biti i član Komunističke stranke i tako bi se moglo dogoditi da budu namješteni ljudi koji će biti i jedno i drugo i opet da bude sve. Ali drugovi, vidite to je ono što sam kazao da se meni ne dopada.«¹²³ Time je Filaković otkrio skriveni način »pridobijanja« vođa nekomunističkih stranaka za stvar vladajuće stranke. Neki od njih su u potaji, bez znanja javnosti, primani u članstvo Komunističke partije, a potom su u vlastitoj nekomunističkoj stranci »izvršavali« komunističke partijske zadatke. Za uzvrat su obično dobijali ministarske i druge visoke položaje.

¹⁰⁸ »Našim prijateljima«, *Republika* od 6. novembra 1945.

¹⁰⁹ Izjava Jaše Prodanovića — za inostranu štampu, *Republika* od 27. novembra 1945.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ Jaša Prodanović, »Između čekića i nakovnja«, *Republika* od 18. decembra 1945.

¹¹² *Ljudi, ljudi*, II knj., str. 240.

¹¹³ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945 — 4. januar 1946, str. 632.

¹¹⁴ *Ibid.*, str. 632—633.

¹¹⁵ Edvard Kardelj, »Karakter, politika i zadaci Narodnog fronta Jugoslavije«, *Put nove Jugoslavije*, str. 79—112.

¹¹⁶ »Makedonija u Jugoslaviji i uslovi i perspektiva njenog razvoja«, 11. oktobra 1945, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. I, tom 2, str. 162.

¹¹⁷ *Slobodni dom* od 6. januara 1946.

¹¹⁸ »Razgovor J. B. Tita s članovima Britanskog parlamenta i engleskim novinarima 12. novembra 1945«, *Izgradnja nove Jugoslavije*, knj. I, tom 2, str. 214.

¹¹⁹ *Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda*, 15. maj — 20. juli 1946, Beograd, Narodna skupština FNRJ, s.a., str. 547.

¹²⁰ *Ibid.*, str. 549.

¹²¹ *Ibid.*, str. 552.

¹²² *Ibid.*, str. 552—553.

¹²³ »Rđavi metodi«, *Demokratija* od 8. novembra 1945.

¹²⁴ *Prvo redovno zasjedanje Saveznog Veća i Veća naroda*, 15. maj — 20. juli 1946, str. 577.

¹²⁵ *Ibidem*.

Po Filakovićevom sudu, ovakve položaje trebalo bi podeliti i drugima, što se praktično svodilo na zahtev da svaka stranka koja ulazi u Narodni front treba da zadrži svoj individualitet. No kako ovakav zahtev nije bio lišen rizika i velikih neugodnosti, Filaković se spremno izložio mogućoj opasnosti. "Drugovi i drugarice, govorili su mi neki od mojih prijatelja: 'Nemoj govoriti, zato što bi ludo mogao izgubiti glavu, a ništa se neće promijeniti.' A ja vam kažem ovo. Ja sam jedanput žrtvovao svoj život u narodno-oslobodilačkom pokretu i ako je potrebno žrtvovaću ga još jedanput za istinu."¹²⁸ Uz to je u jednoj potonjoj raspravi Filaković zatražio da se govori poslanika koji se ne slažu sa stavom i odlukom većine štampaju. "Pošto mi nemamo opozicione štampe, tražim da se naši govori štampaju kako bi narod mogao o njima izreći svoj sud."¹²⁹

Jedva da treba reći da ovakvi "jerečki" zahtevi nisu mogli proći bez osude i izopštenja. I u tim osudama najžešći su bili upravo oni koji su Filakoviću bili najbliži — njegovi stranački prijatelji iz Izvršnog odbora Hrvatske republikanske seljačke stranke. 30. jula 1946. godine oni su Filakovića jednoglasno isključili iz stranke zbog unošenja razdora u stranku, razbijanja Narodnog fronta i raspirivanja mržnje između Hrvata i Srba.¹³⁰

Najodlučniji pobornik višestranačke strukture Narodnog fronta bio je Dragoljub Jovanović. On se zapravo od samog početka zalagao za stranački pluralizam, ali je proglašen za neprijatelja tek posle suzbijanja opozicije izvan Narodnog fronta. Tako je 25. avgusta 1945. godine, neposredno posle Grolovo istupanja iz vlade i prelaska u opoziciju, odlučno isticao velike prednosti višestranačkog sistema. "Stranke znače kritiku, kritika znači diskusiju, a diskusija znači kontrolu, ili stranka znači diskusiju i kontrolu. Nova narodna vlast može i dopustiti da bude diskusije i može dopustiti da bude kritike. I pristaje na kontrolu javnosti."¹³¹ Stavio, u tom trenutku Dragoljub Jovanović je iznosio ovakvo uverenje u ime celog Narodnog fronta. "U tome pravcu, ja hoću da podvučem pred javnošću, i to želim da se čuje i u plenumu, da mi u Narodnom frontu ne stojimo na gladištu jednopartijskog sistema i da oni koji se boje diktature ili nekakvog 'levičarskog fašizma', svi oni koji sumnjaju maršala Tita ili ma koga od nas da želimo da stvaramo jednopartijski sistem, mogu da budu uvereni da do toga neće doći, ne zato što mi nemamo dovoljno snage da to sprovedemo ili zato što postoji pritisak, koji kaže da to nije pametno tako činiti i da ne treba tako činiti, nego samo zato što poznajemo naš narod. Naš narod po svojoj strukturi i mentalitetu nije za jednopartijski sistem. Pre svega, zato što postoji jedna jaka, dugogodišnja tradicija u Srbiji, manje u Hrvatskoj, a još manje u drugim krajevima. Ta jaka tradicija znači tradiciju diskusije, savetovanja a ne zapovedanja."¹³²

Zanimljivo je da u tom trenutku (avgusta 1945) niko nije javno osporio ovu Jovanovićevu odbranu stranačkog pluralizma i izričitu tvrdnju da našem narodu ne odgovara jednostranački sistem. Da li to znači da se tada u vrhovima vladajuće stranke još nije pomišljalo na uvođenje jednostranačkog sistema? Ili je, pak, u tom trenutku raskorak između dugoročne strategije, koja je, po ugledu na boljševičku tradiciju, imala za cilj uvođenje jednostranačkog sistema, i tekuće taktike, koja se ogledala u tolerisanju stranačkog pluralizma, bio tako dubok i nepremostiv? Ako se ima na umu sudbina Dragoljuba Jovanovića posle izbora za Ustavotvornu skupštinu, objašnjenje ovog prethodnog nespo razuma je vrlo jednostavno. Avgusta 1945. vladajuća stranka je već započela borbu protiv vanfrontovske opozicije Milana Grola. Stoga u tom trenutku nije bilo razborito da se otvara sukob sa novim protivnikom unutar Narodnog fronta dok postojeći suparnik izvan ovog fronta nije suzbijen i uništen. Uz to, izbori su bili na, pragu, a u takvoj prilici Dragoljub Jovanović bio je bolji kao nepouzdan saveznik nego odlučni protivnik.

Stoga je ova Jovanovićeva pohvala stranačkom pluralizmu na ovom našem tlu ostala bez pravog odgovora. Jedino je Dušan Kveder, poslanik iz Slovenije, stavio jednu ogradu u pogledu teritorijalnog važenja Jovanovićevih zaključaka. "Po našem mišljenju — rekao je tada Kveder — Dragoljub Jovanović dobro je primenio princip istorijskog materijalizma u pogledu objašnjavanja izvora političkih partija u društvenom životu, ali istovremeno smatra da je on na nekim mestima naopako primenjivao princip istorijskog materijalizma, i to onda kada je govorio o Sloveniji."¹³³ A ova naopaka primena ogledala se, po Kvederovom sudu, u zaključku da, u sferi stranačkog političkog života, za Sloveniju važi ono što važi za celu Jugoslaviju. Izuzetnost Slovenije je, međutim, u tome što u njoj više nije potreban stranački pluralizam. "Mi Slovenci u Narodnoj skupštini, stojeći na stanovištu da svi, počev od komunista pa do najdesničarskijih elemenata, smatramo da u Sloveniji nema drugih političkih partija osim Fronta i da ih nije potrebno ni stvarati."¹³⁴ Pošto je tako prećutao činjenicu da u Sloveniji i dalje postoji Komunistička partija Slovenije kao posebna stranka, koja se, za razliku od ostalih stranaka, nije rastvorila u Narodnom frontu, Kveder je dopustio mogućnost da izvan Slovenije postoji stranački pluralizam. "Mi dopuštamo da se političke prilike u drugim delo-

vima države razvijaju drukčije i da postoje organizovane partije ili ustanove."¹³⁵

Samo objašnjenje ove Kvederove ograde, kojom se zadržava stranački monizam u Sloveniji a dopušta pluralizam u ostalim delovima Jugoslavije, nalazi se u činjenici da je Komunističkoj partiji Slovenije pošlo za rukom da još tokom rata postigne ono što će se u ostalim federalnim jedinicama postići tek 1947. godine.¹³⁶ Kako je, dakle, Dolomitskom izjavom od 1. maja 1943. svim slovenačkim strankama, izuzev Komunističke partije, osporeno pravo na samostalno postojanje i organizovanje, Komunistička partija, preko svog govornika Dušana Kvedera, nije htela da u Sloveniji ponovo uspostavi ovo pravo nekomunističkih stranaka zbog toga što ono, iz razloga trenutne celishodnosti, još uvek postoji u Srbiji i Hrvatskoj.

Posle izbora za Ustavotvornu skupštinu i učvršćenja nove vlasti nastupio je najpovoljniji trenutak za napuštanje dotadašnje trpeljivosti prema nepokornim saputnicima u Narodnom frontu i neprikriveno sprovođenje dugoročne strategije u duhu preuzete boljševičke tradicije. Naime, uoči oktobarske revolucije boljševici su svečano obećali da će u okviru sovjeta poštovati slobodu svih stranaka i da neće gušiti prava manjine. Tako je Trocki u svojstvu novoizabranog predsednika Petrogradskog sovjeta 23. septembra 1917. položio svečanu i patetičnu zakletvu na koju će kasniji događaji baciti tužnu senu: "Svi smo mi partijski ljudi i više nego jednom doći ćemo međusobno u sukob. Ali rukovoditi ćemo radom Petrogradskog Sovjeta u duhu zakonitosti i pune slobode za sve partije. Ruka prezidija nikad neće poslužiti za potiskivanje manjine."¹³⁷ To načelo slobode i trpeljivosti je skrupulozno poštovano, pa su sve stranke u prezidijumu Sovjeta bile zastupljene srazmerno svojoj snazi. "Suhanov pripovijeda kako je tri godine kasnije, pošto su boljševici zabranili sve opozicione stranke, podsetio Trockog na njegovo obećanje da se nikad neće zalagati za potiskivanje manjine. Trocki je ušutio, razmišljao neko vreme, a onda 'sjetno rekao: 'To su bila dobra vremena.' I zaista su bila dobra vremena. Revolucija je još uvijek ozbiljno shvaćala svoje uveravanje da će proširiti i ostvariti slobode, koje je buržoaska demokracija samo obećavala ili je dijelila škrtom rukom."¹³⁸

Izgleda da su sve one komunističke stranke, koje su između dva rata izvršile tzv. boljševizaciju, bile sklone da posle osvajanja vlasti krenu ovim istim putem ruskih boljševika. To je ubrzo na svojoj koži osetio i Dragoljub Jovanović, koji je svoju posleratnu političku karijeru započeo kao saveznik KPJ u Narodnom frontu, nastavio je kao njihov saputnik, a završio je kao narodni neprijatelj. Do izbora za Ustavotvornu skupštinu Dragoljub Jovanović je bio lojalni saveznik. Posle izbora nastupio je trenutak da, poput brojnih političara nekomunističkih stranaka, bude sveden na pukog saputnika, a kad se tome usprotivio, i na "narodnog neprijatelja".

Taj čas odluke nastupio 11. decembra 1945. u raspravi o naortu Ustava nove Jugoslavije. Držeći se kao da se posle izbora ništa nije promenilo, Dragoljub Jovanović je započeo svoju čuvenu besedu osporavanjem posebnog, i u izvesnom smislu, nadustavnog statusa koji je sve više imala KPJ. Posle mnogih godina, on je ovaj svoj govor sazeo u sledeće upozorenje: "Prva Jugoslavija je propala zato što je u njoj bilo više nacija, a vladala je jedna; druga će propasti ako bude vladala samo jedna partija."¹³⁹ Decembra 1945. ovo upozorenje je ipak bilo mnogo blaže, i uglavnom se svodilo na sledeći prikaz nerešenog društveno-političkog pitanja: "Ako se ne prizna pravo egzistencije svim društvenim snagama, svim političkim snagama koje žele da postoje, ako se te snage veštački guše, cepaju, ako se ruše njihovi vrhovi, ili

¹²⁸ Ibid., str. 578.

¹²⁹ Treće redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26. mart — 26. april 1947, Beograd, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, s.a., str. 145.

¹³⁰ "Imro Filaković isključen iz Hrvatske republikanske seljačke stranke", Slobodni dom od 7. avgusta 1946.

¹³¹ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945), str. 496.

¹³² Ibid., str. 498.

¹³³ Ibid., str. 502.

¹³⁴ Ibid., str. 503.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ To ipak ne znači da su svi tragovi stranačkog pluralizma u Sloveniji bili zbrisani. Tako je tokom 1947. grupa hrišćanskih socijalista pokušala da deluje kao samostalna i izdvojena snaga iz Narodnog fronta. A tokom 1946. u nekim delovima Slovenije (Celje, Trbovlje) osećao se i uticaj pojedinih pripadnika Socijaldemokratske stranke. "Forme aktivnosti socijaldemokratske stranke su se na huškanje radnika protiv komunista kao špijuna Uprave državne bezbednosti, i na isticanje neispunjenih obećanja davanih pre rata da će nova vlast dati higijenske uslove rada, stanove i obezbediti jednako nagrađivanost." — Branko Petranović, "Građanske stranke u Jugoslaviji 1944—1948. i njihov karakter", Istorijski glasnik 1969/I, str. 85.

¹³⁷ Isaac Deutscher, Trocki. Naoružani prorok, Zagreb, "Libera", 1975, knj. 1, gl. IX, str. 171.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ljudi, ljudi, II knj., str. 241.

¹⁴⁰ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945. — 4. januar 1946, str. 28—29.

onemogućava njihova organizacija — može se dogoditi da zbog te političke opresije nova Jugoslavija strada, kao što je stara Jugoslavija stradala zbog nacionalne opresije.¹³⁸ Jovanović je, međutim, ovo predviđanje iskazao pogodbenim načinom, jer je istovremeno izložio «jednu zdravu... jedino spasonosnu formulu»: «Mi smo našli način da rešimo i tu teškoću, i da izbegnemo i tu bolest, i to na taj način, što smo stvorili političko-partijsku federaciju, paralelno sa nacionalno-kulturnom federacijom na drugom planu. To je Narodni front. On treba da bude izmirenje jedinstva i slobode, slobode i jedinstva naših naroda, kao što je federacija izmirenje ravnopravnosti naroda i jedinstva države.¹³⁹ Umesto jednostranačkog sistema, spasonosno rešenje predstavlja «Narodni front, shvaćen kao kolaboracija stranaka, ne kao mehanička koalicija, nego kao organska kolaboracija.¹⁴⁰

Jovanović je, dakle, bio za stranački pluralizam u okviru Narodnog fronta, koji počiva na stvarnoj i trajnoj saradnji između stranaka — saradnji zasnovanoj na načelu ravnopravnosti. Njoga je, međutim, uznemiravalo pitanje da li će ovaj savez odista biti ravnopravan i trajan, što je poglavito zavisilo od stava Komunističke partije kao najuticajnije stranke. To je zapravo bilo pitanje da li Komunistička partija smatra ostale stranke u Narodnom frontu svojim saveznicima ili samo privremenim saputnicima. Jovanoviću bio je izazvala sledeća Staljinova misao preštampana u *Borbi*: «Naša partija nema i ne može imati saveznika. Ona može imati samo povremenih saputnika.¹⁴¹ Stoga je Jovanović postavio pitanje da li će možda i KPJ poći ovim putem koji je već doveo do «konstitucionalizacije» Svesavezne komunističke partije (boljševika) u «avangardu radnog naroda... i... rukovodeće jezgno svih organizacija trudbenika kako društvenih, tako i državnih» (čl. 126. čuvenog Staljinovog ustava od 1936. godine). A u takvoj zamisli rukovodeće državne stranke, sve ostale organizacije postaju «poluge» i «transmisioni kaiševi», kojima rukovodi Komunistička partija.

Jovanović, doduše, nije tvrdio da je krajem 1945. KPJ već postala zvanična, državna stranka, već je samo želeo da takvu mogućnost predupredi. «Poželjno bi bilo — veli Jovanović — da odvojimo i partije od države, da ukinemo državnu stranku, odnosno da je ne uvodimo, i time likvidiramo svaku sličnost sa fašizmom.¹⁴² Pri tom je Jovanović pre svega imao na umu potrebu da, pored KPJ, kao radničke stranke, i seljaci «sačuvalu i razvijaju svoj samostalan pokret, ne samo ekonomski, nego i politički i kulturno.¹⁴³ Seljaci će naravno želiti bratski savez sa radnicima u političkom, ekonomskom i kulturnom pogledu. Ali, savez ne znači podložništvo nego znači, ako ne punu jednakost, ono ravnopravnost.¹⁴⁴ Drugim rečima, savez radnika i seljaka odnosno radničkih i seljačkih stranaka mora odista biti ravnopravan. A da bi se to postiglo, treba očuvati višestranački sistem koji obezbeđuje kritiku, raspravu i kontrolu nad svim vlastima od onih dole pa do vrha. «Iskren moram biti i ja — zaključio je Jovanović. Jednopartijski sistem u našoj zemlji ne može biti, ili ne bar sa našim pristankom. Mislim da jednopartijski sistem neće moći da bude ni sa pristankom seljaštva, pre svega seljaštva Srbije.¹⁴⁵ Jovanović je ovo potvrdio i navođenjem ranijih privatnih razgovora sa pojedinim rukovodiocima. «Ja sam kazao maršalu Titu: «Naša zemlja ne može da se svrsta pod jednu kapu i u jednu partiju. Slučaj je hteo da to kažem na Dedinju baš pre godinu dana 12. decembra prošle godine. Kazao sam: «Ne može naša zemlja da podnese jednopartijski sistem. Dajte mogućnost razvoja i drugim strankama. One, osobito na srpskoj strani, nisu pokazale da su protiv radničkog pokreta, nego su uvek želele da sarađuju s tim pokretom kao sa bratskim pokretom.¹⁴⁶

Kasnije, kada je već bio obeležen žigom otpadnika, Dragoljub Jovanović je dalje razvio ovu kritiku smera u kojem se, po njegovom mišljenju, tadašnji stranački sistem nezadrživo razvijao. To je naročito učinio 17. jula 1946. u raspravi o predlogu Zakona o javnom tužilaštvu. «Najzad, ima jedna osobina — rekao je tada Jovanović — koja nije javna ali koja je stvarna: javni tužilac, to je partija, državna partija, jedina, Partija pisana velikim slovom. Ne može se imati ništa protivu partije, ali pod uslovom da ne bude jedna. Kada se kaže partija, to znači deo nekoga; stranka, to znači strana, jasno je da se može biti samo jedna, jer to je i fizička i psihička nemogućnost. Kod nas je javni tužilac bez izuzetka član Komunističke partije. To ne piše u zakonu, ali tako je u praksi. A u zakonu je legalizovana svemoć koju tužilac ima u praksi. Ovakav javni tužilac inkarnira diktaturu jedne partije, obezbeđuje jednopartijski sistem.¹⁴⁷

Ovo Jovanovićovo zalaganje za očuvanje stranačkog pluralizma i individualiteta pojedinih stranaka u okviru Narodnog fronta naišlo je na žestok otpor vodećih ljudi u KPJ. U tome su prednjačili Edvard Kardelj, Moša Pijade i Milovan Đilas. Moša Pijade je, recimo, takođe pošao od činjenice da je u Sovjetskom Savezu Komunistička partija Ustavom priznata kao državna stranka i državna ustanova. Ali to, po njemu, nema nikakve veze sa iskrenošću sovjetskih vođa. «Tamo je diktatura proletarijata, tamo su stvari takve.¹⁴⁸ KPJ je bez sumnje «jedna snaga od presudnog

društvenog uticaja i to je tačno. Ali proglašavati je za jednopartijski sistem pogrešno je ako ni zbog čega drugog, ono bar zato što bi se trebalo čuvati i u zatvorenom krugu i zapečaćenoj sobi da ponavljamo parole koje neprekidno slušamo od međunarodne reakcije.¹⁴⁹ Tako po rečima Moše Pijade, čvrđnja da u Jugoslaviji postoji jednostranački sistem pogrešna je, jer je to upravo ono što neprestano podmeće međunarodna reakcija. A jednom drugom prilikom svoju kritiku Jovanovićevog govora o zadruštvu započeo je rečima: «Čuli smo glas jednog poznatog demagoga. Onda je ispričao kako Dragoljub Jovanović ide po zemlji sa dva klipa kukuruza, jednim malim i žgoljavim, drugim velikim kao čovekova dolaktica, i da govori seljacima kako je prvi rodio na privatnoj njeni, a onaj žgoljavi na državnom sektoru. Uz to je dodao da Jovanović izvirgava ruglu simbol saveza radnika i seljaka, srp i čekić, objašnjavajući taj simbol kao da znači da se srpom seljak uhvati za vrat i privuče, a čekićem udari po glavi.¹⁵⁰

Ove kritike Jovanovićevih pogleda i istupanja sadržavale su i pojedine zloslutne nagoveštaje o njegovoj sprezi sa narodnim neprijateljima. Tako je Kardelj napomenuo «da će se i belogardisti, koji su pomagali ustaše u Sloveniji, razveseliti kad vide iz govora g. Jovanovića da on brani izvesne stranačke tradicije u Hrvatskoj i Sloveniji.¹⁵¹ A Miloš Minić je uzgred pomenuo da je govor Dragoljuba Jovanovića istovetan sa napisom Laze Markovića, koji se, kao narodni neprijatelj, već nalazio u zatvoru.¹⁵² Sasvim je izvesno da su Dragoljubu Jovanoviću ovakve insinacije bile veoma neugodne, pogotovo što je i on sam, dok je još bio saveznik vladajuće stranke, oštro osuđivao političke protivnike kao reakcionare i «unutrašnje emigrante». No izgleda da su tzv. neprijatelji izvan Narodnog fronta već počeli da polažu u njega svoje nade. To je uostalom bilo neizbežno. U političkom poretku koji smeru jednostranačkom sistemu, pojedini od potisnutih protivnika vladajuće stranke, koji se više ne mogu boriti pod vlastitom zastavom, biće uvek spremni da se obrate svakom važnom otpadniku, čak i ako on pripada vladajućoj grupi, i ma kakvi bili razlozi njegovog otpadništva. Oni su pri tom skloni da vide svog junaka u svakome koga vladajuća stranka žigše kao opasnog neprijatelja.¹⁵³ Početkom 1954. to isto dogodilo se i Milovanu Đilas, kada je od neprikosnovenog zvaničnog ideologa postao omraženi revizionista i otpadnik.

Ima neke simbolike u činjenici da je 27. aprila 1947. upravo Milovan Đilas, kao budući otpadnik, nagovestio kaznu koja će snaći nepokornog Dragoljuba Jovanovića. «Narodne mase koje idu naprijed, koje stvaraju novi život, koje mrve sve prepreke, te narodne mase kao kakva ogromna rijeka, kao kakva bujica, odbacuju šljama na svoje obale i guraju dalje. One odbacuju i Dragoljuba Jovanovića i njegove prijatelje.¹⁵⁴ I odista, ova Đilasova metafora imala je snagu gvozdena pesnice. Već 15. maja 1947. Prezidium Narodne skupštine FNRJ dao je odobrenje za pokretanje krivičnog postupka protiv Dragoljuba Jovanovića, koji je odmah potom i osuđen na kaznu lišenja slobode od deset godina i na gubitak političkih i pojedinih građanskih prava u trajanju od tri godine.¹⁵⁵

Tako je posle suzbijanja opozicije izvan Narodnog fronta konačno onemogućen i najpoznatiji opozicionar unutar Narodnog fronta. Mi kako je to objasnio Branko Petranović: «Definitivni nestanak sa scene Dragoljuba Jovanovića obeležen je njegovim izvođenjem pred sud oktobra 1947, zbog veza sa istaknutim predstavnicima političke emigracije, a u okviru čeonog suprotstavljanja politici KPJ i njenog osporavanja kao demokratske snage.¹⁵⁶

¹³⁸ Ibid., str. 29.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Ibid., str. 30.

¹⁴² Ibid., str. 33.

¹⁴³ Ibid., str. 34.

¹⁴⁴ Ibid., str. 35.

¹⁴⁵ Ibid., str. 68.

¹⁴⁶ Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 15. maj — 20. jul 1946, str. 502.

¹⁴⁷ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945. — 4. januar 1946, str. 76.

¹⁴⁸ Ibid., str. 79.

¹⁴⁹ Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 15. maj — 20. jul 1946, str. 432.

¹⁵⁰ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945. — 4. januar 1946, str. 62.

¹⁵¹ Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 15. maj — 20. jul 1946, str. 503.

¹⁵² Isaak Deutscher, Trocki. Razoružani prorok, Zagreb, «Liber», 1976, knj. 2, gl. II, str. 103—104.

¹⁵³ Treće redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26. mart — 26. april 1947, str. 434.

¹⁵⁴ Četvrto redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 24—29. novembra 1947, Beograd, Prezidium Narodne skupštine FNRJ, s.a., str. 9—10.

¹⁵⁵ «Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)», Istraživanja VIII, str. 367.

¹⁵⁶ Isaak Deutscher, Trocki. Naoružani prorok, knj. 1, str. 305.

Drugim rečima, izgleda da je čeonu suprotstavljanje politici KPI po pravilu vodilo u zatvor i da je to bilo ono mesto na kojem je jedino mogla postojati opozicija. Svojevremeno je Buharinu pripisavana sledeća izreka: »Mi možemo imati dvopartijski sistem, ali jedna će od dviju partija sjediti u vladi a druga u zatvoru.«¹⁰⁷ Ta izreka postala je važeća i u slučaju Dragoljuba Jovanovića, koji je svojim primerom pokazao da su zatvorske rešetke ona linija koja deli vladajuću stranku od opozicije. Ali za razliku od Sovjetskog Saveza, ova granična linija između vladajuće stranke i opozicije po pravilu nije bila izvučena krvlju, što izlaze Dragoljuba Jovanovića na slobodu po izdržanoj kazni rečito potvrđuje.

III. SREDSTVA BORBE POLITIČKIH STRANAKA

1. METODI BORBE HEGEMONE STRANKE

U prvom delu ovoga rada prikazan je karakter stranačkog sistema u Jugoslaviji u periodu od 1944—1949. godine. Istaknuta je i razlika u ciljevima i vrednostima između opozicionih političkih stranaka i Komunističke partije, odnosno liberalnom shvatanju demokratije i pluralizma suprotstavljeno je stanovište Komunističke partije. Razlike u pogledima Komunističke partije i opozicionih stranaka postaju još veće ako obratimo pažnju na sredstva borbe koja su koristile jedna i druga strana. Revolucionarnim oblicima borbe Komunističke partije, sredstvima, koja su samo iz taktičkih razloga povremeno prikrivena parlamentarnim ritualima i frazeologijom, suprotstavljaju se tradicionalni oblici delovanja nekomunističkih političkih stranaka. Ova asimetričnost u prirodi korišćenih sredstava borbe praćena je, zbog karaktera revolucionarnih ciljeva i načina borbe Komunističke partije, nemogućnošću da njihovi protivnici u potpunoj meri koriste svoje parlamentarne metode raspravljavanja i pridobijanja pristalica. I ne samo da su sredstva borbe protivničkih strana potpuno različita i nejednaka, već ni jedna od suprotstavljenih strana nije bila u mogućnosti da koristi svoja stara sredstva borbe: nekomunističke političke stranke bile su lišene onoga bez čega se život i borba jedne stranke ne može zamisliti — stranačke organizacije i stranačke štampe.

Od sredstava kojima se u borbi protiv svojih protivnika služila Komunistička partija dva su osnovna i po svom karakteru na prvi pogled različita, mada u osnovi međusobno dopunjavajuća. Reč je, s jedne strane, o stvaranju širokih savezništava, koja okupljaju različite političke grupe, uključujući i neistomišljenike Komunističke partije. Ovakav oblik okupljanja karakteriše Narodni front kao opštu političku organizaciju. Nasuprot ovome obliku delovanja Komunističke partije stoje drugi metodi neposrednog zastrašivanja i napada na političke protivnike u opozicionim političkim strankama. Svrha je i jednog i drugog oblika delovanja neutralizacija i likvidacija opozicionih stranaka i stranačkog pluralizma.

Pokušaj povezivanja komunista sa drugim demokratskim strankama u međuratnoj Jugoslaviji, kao i obrazovanje ovakvih organizacija u toku rata (Osvobodilna fronta), pred kraj rata (Jedinstveni narodno-oslobodilački front), odnosno obrazovanje narodnog fronta posle rata posledica su pre svega promenjene strategije i taktike Kominterne od njenog Sedmog kongresa 1935. godine, a posle rata diktirani su jedno vreme i aktuelnim međunarodnim sporazumima i obavezama. Međutim, pored svih promena u odnosu na druge političke stranke, osnovni stav boljševiziranih komunističkih partija prema saveznicima u političkoj borbi ostao je nepromenjen. Taj odnos prema političkim saveznicima posebno dobro može se pratiti u Lenjinovom životnom putu i borbi. Veliki deo Lenjinovog političkog delovanja posvećen je saradnji sa grupama drugojačijih tendencija, kao što je veliki deo onoga što je Lenjin izrekao i napisao usmereno na utvrđivanje granica između organizacije kojoj je pripadao i drugih organizacija. Lenjin se stalno suočavao sa nedoumicom: preterano zalaganje za samosvojnost boljševičke stranke umanjuje masovnost podrške sa kojom svaka stranka mora na duži period da računa, dok je ulaganje u saveze sa drugim političkim strankama nespojivo sa revolucionarnom strategijom. Zato je problem odnosa između komunista i drugih, reformističkih radničkih stranaka posle 1919. godine jedno od najsloženijih pitanja strategije i taktike radničkog pokreta. Kako piše Filip Selznick (Philip Selznick), Lenjinov stav prema saveznicima iz drugih stranaka mogao bi se svesti na to da ove saveznike treba *iskorišćavati*, a ne *podržavati*.¹

Moris Diverže ističe da je priroda boljševizma komunističkih stranaka protivna kompromisima, sporazumima i savezima

ali da različiti oblici koalicija predstavljaju efikasan način delovanja ovih stranaka — utoliko pre što ih njihova složena i čvrsta organizacija štiti od kontaminacije i dezintegracije kojima su u ovakvim koalicijama izloženi njihovi saveznici. Ovakvim savezima, kakva je i organizacija narodnog fronta, komunističke stranke se služe između ostalog i zato da prikriju prirodu i ciljeve svojih stranaka i da postepeno neutralizuju i likvidiraju savezničke stranke.²

Kada je reč o prikrivanju stvarnih ciljeva i karaktera organizacije, boljševizirane komunističke stranke u periodu borbe za vlast i konsolidacije vlasti koriste svoje koalicione partnere, odnosno pojedine ličnosti iz njihovih redova da — u jednom društvu u kome prevladaju ili su još uvek uticajne drugojačije idejne orijentacije i vrednosti, dakle u jednom društvu u kome ove stranke donekle predstavljaju stranca — pokažu da razlike između njihovog i drugih sistema vrednosti nisu tako radikalne. Okružujući se ovim, »fasadnim« grupama i pojedincima ovakav tip komunističke partije nastoji, kako to piše Hana Arendt (Hannah Arendt), da zadobije privid »normalnosti« i »respektabilnosti«. Ono što ovakve komunističke partije hoće da pokažu na ovaj način jeste da su one partije kao sve druge, ništa destruktivnije od drugih, odnosno da ni one ne odbacuju sve tradicionalne demokratske ustanove i vrednosti.³

Da bi se postiglo ovo prikrivanje ciljeva i karaktera komunističkog pokreta u okviru organizacija tipa narodnog fronta potrebno je postići još dve stvari. Narodni front se mora predstaviti kao tvorevina svih stranaka, grupa i pojedinaca u njemu a ne kao tvorevina jedne, komunističke stranke. Prilikom stvaranja narodnog fronta njegov nadstranački i opšti karakter mora biti istaknut. S druge strane, mora se ispoljiti ravnopravnost svih stranaka u narodnom frontu.

Tako je i na Prvom i na Drugom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije podvlačeno da Komunistička partija ne nameće svoj program Narodnom frontu, već da ona stvara program Narodnog fronta, odnosno da je ovaj program i njen program. Zbog ovoga je prikrivana čak i personalna unija između rukovodstva Komunističke partije i Narodnog fronta.⁴ Od 1948. godine ova taktika prikrivanja uloge Komunističke partije u Narodnom frontu je napuštena, pa je o ovom ulozi prvi put progovoreno na otvoreni način u nameri da se pobiju tvrdnje i stavovi Rezolucije Informbiroa da se Komunistička partija »rasplinula« u Narodnom frontu. U Izjavi Centralnog komiteta KP Jugoslavije datoj ovim povodom tako između ostalog stoji: »A činjenice, kao i mnogobrojne izjave kroz čitav rat i posle rata — ne samo komunista u Frontu — govore: prvo, da je u Frontu vodeća snaga Kompartija; drugo da se Kompartija ne rasplinjava u Frontu, nego da, naprotiv, Partija idejno i politički podiže osnovne mase frontova odgajajući ih u duhu svoje politike i marksizma-lenjinizma; treće, da se Narodni front Jugoslavije u praksi bori za socijalizam, što svakako ne bi moglo biti ako bi u njemu igrale ikakvu ozbiljnu ulogu šarolike političke grupe — buržoaske partije, kulaci, trgovci, mali tvorničari i sl. kao što se kaže u rezoluciji, ili ako bi on bio koalicija između Kompartije i drugih partija ili forma sporazumevanja proletarijata sa buržoazijom; četvrto, da ne preuzima Partija program od Fronta, nego naprotiv Front dobiva osnovni pravac i program od Kompartije što je i prirodno s obzirom na njenu vodeću ulogu u njemu.«⁵

Drugu stranu ovog prikrivanja uloge Komunističke partije u Narodnom frontu predstavlja naglašavanje činjenice da je Narodni front koalicionog karaktera, odnosno da su sve stranke u njemu ravnopravne. Ali način na koji se na samom početku govorilo o koalicionom karakteru Narodnog fronta nije u stanju da prikrije težnju da se u što bližoj budućnosti ovi elementi koalicije ukinu i Front od kompozitne pretvori u monolitnu organizaciju. Ovo se već vidi u referatu Edvarda Kardelja na Prvom kongresu Narodnog fronta, na kome je Kardelj branio stav da je pogrešno mišljenje da je jedinstvo Narodnog fronta nespojivo sa postojanjem stranaka u njemu, pod uslovom da se radi

¹ Philip Selznick, *The Organizational Weapon. A Study of Bolshevik Strategy and Tactics*, Illinois, The Free Press, 1960, str. 126—128.

² Duverger, *op. cit.*, str. 383—386. O istoj stvari, ali na drugi način, piše i Petranović kada tvrdi da je »KPJ polazila od toga da se bivše političke formacije mogu lakše razbijati političkim sredstvima nego frontalnim napadima«. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 142.

³ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, Meridian Books, 1958, str. 366—367.

⁴ Na pitanje jednog američkog novinara postavljeno oktobra 1946. godine J. B. Titu, koji je tada bio i predsednik Narodnog fronta Jugoslavije, da li je on i generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije Tito je odgovorio: »Ja sam predsednik vlade i komunist. Ja radim u vladi ono što rade svi komunisti, to jest — težim da naši narodi izgrade svoju zemlju i bolji socijalni poredak. Nije ovde bitno da li imam ovu ili onu funkciju u Komunističkoj partiji, jer moja je glavna funkcija — predsjednik vlade i vrhovni komandant Jugoslovenske armije...« *Izgradnja nove Jugoslavije*, tom II, kni. 2, str. 197.

o naprednim strankama koje rade na sprovođenju zajedničke politike Narodnog fronta. S druge strane, pogrešno je i mišljenje da je dovoljno da se vrhovi stranaka ujedine, pa da svaki član tih stranaکا postane i član Narodnog fronta. »Privatna je stvar svakog pojedinca njegovo političko uverenje, njegova partijska pripadnost, njegov pogled na svet, njegova verska i konfesionalna pripadnost. Zato Front ne sprečava normalan organizacioni život partija u njegovom sastavu. Ali ono što Front traži od svijeta, to je jedinstvena volja da se ti zadaci reše. Evo zbog čega mi otklanjamo običnu partijsku koaliciju koja ne daje garancije, da će se ti zadaci zaista ostvariti. Obična partijska koalicija ne može da mobilizuje mase, jer živi od kompromisa u vrhovima.«⁸

Iz Kardeljeve tvrdnje da Narodni front nije obična koalicija može se izvesti zaključak da je on poseban tip koalicije. Postoje uostalom različiti tipovi koalicije, odnosno različiti tipovi savezništva. Polazeći od toga da je u koalicijama loše to što stranke koje u njih ulaze svoje interese pretpostavljaju interesima saveza, umesto da bude obratno, Kardelj se, govoreći o Narodnom frontu kao koaliciji posebne vrste, zalagao za to da program saveza bude iznad programa stranaka koje u njega ulaze, da neke stvari u programima stranaka budu suspendovane zarad onoga čemu stremlje savez. Tu su ideju, međutim, podržali i drugi partneri Komunističke partije u Narodnom frontu. Tako u »Izbornom proglasu Narodne seljačke stranke« stoji: »Narodni front je siguran u svoju snagu. Narodna seljačka stranka ima poverenja u svoje saveznike i saradnike u Frontu. Naš uspeh je i njihov uspeh; njihova pobjeda je i naša pobjeda. Neka narodni front svima bude važniji od vlastite stranke ili ličnosti!«⁹

Dalji razvoj odnosa u Narodnom frontu pokazao je da premda je sadržina Kardeljevog objašnjenja i izbornog proglasa Narodne seljačke stranke ista, njihova svrha nije ista. Zato kada govori o tome da Front nije obična partijska koalicija Kardelj ima na umu nešto sasvim drugo. U skladu sa dugoročnijim strateškim ciljevima Komunističke partije Narodni front je sredstvo mobilizacije masa u ostvarivanju programa same partije, kao i način da se prikriju stvarni ciljevi Komunističke partije i da se dovede do postepene neutralizacije i likvidacije suparničkih stranaka u Narodnom frontu. Otuda i tvrdnja da je Narodni front i koalicija (mada ne obično) i jedinstvena organizacija. Ova dvosmislenost Narodnog fronta od početka je bila istaknuta u njegovim organizacionim načelima, prema kojima svaki član političke stranke koja je u Narodnom frontu mora kao pojedinac istovremeno biti i član odbora ove druge organizacije.¹⁰

Tako se osnovni ciljevi organizacije Narodnog fronta u odnosu na opozicione stranke međusobno dopunjuju i podržavaju. Prikrivanje stvarnih planova hegemonne stranke u Narodnom frontu omogućava postepenu likvidaciju i iščezavanje iz političkog života drugih političkih stranaka. Sudbina Republikanske stranke, Hrvatske republikanske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke, o kojoj je već bilo reči, to najbolje pokazuje. Sve ove stranke su se postepeno »rasplinule« u Narodnom frontu, same prihvatajući svoju podređenu ulogu, a zatim i svoj kraj kao nešto neminovno. Sta je bilo sa političkim strankama koje nisu pristajale na ovakvu ulogu? U ovakvim strankama je dolazilo do rascjepa koji je bio više ili manje delo Komunističke partije i koji je trebalo da pokaže da u opozicionim političkim strankama postoje frakcije koje prihvataju dodeljenu im ulogu u Narodnom frontu (tzv. »progresivna jezgra«), a da nasuprot njima stoje neprijateljski nastrojani delovi stranačkih formacija van Narodnog fronta. Važeće geslo bilo je: »Ko je protiv Narodnog fronta naš je neprijatelj, što znači neprijatelj je vlastitog naroda.«¹¹ Pošto su neprijateljski delovi stranaka, odnosno stranke van Narodnog fronta postepeno likvidirane kao neprijatelji, delovi stranaka u Narodnom frontu su zatim brže ili sporije takođe prestale da postoje.

Kada je reč o izazivanju rascjepa, razdora u opozicionim strankama onda treba razlikovati dva slučaja. U prvom slučaju do rascjepa je dolazilo u strankama koje nisu ni pristupile Frontu, u drugom u strankama koje su bile u njemu.

Legitimnost političkih stranaka koje su od početka bile van Narodnog fronta (demokrati i radikali) osporavana je tako što se od početka isticalo da postoje i grupe ovih stranaka u Narodnom frontu. Na Prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije izjave u ime ovih grupa su dali Mihailo Đurović (u ime radikala) i Vlada Zečević (u ime demokrata).¹² Predstavljajući se kao najautentičniji predstavnici tradicije Demokratske stranke, predstavljajući Milana Grola kao disidenta, grupa demokrata u Narodnom frontu je septembra 1945. godine održala sastanak na kome je osudila Grolove stavove i rad, izabrala je Akcioni odbor od deset članova, koji je zatim odlučio da kandiduje svoje predstavnike za Ustavotvornu skupštinu na listama Narodnog fronta i uputio je »Proglas članovima Demokratske stranke«.¹³

Pošto je Milan Grol podneo ostavku na položaj potpredsednika vlade i pošto su svojim saopštenjem od 20. septembra 1945.

radikali pozvali svoje pristalice da ne izađu na izbore za Ustavotvornu skupštinu, grupa demokrata u Narodnom frontu je održala više sastanaka u Beogradu i van njega, osuđujući »izdajnički rad« Milana Grola i grupe poslanika Demokratske stranke u Privremenoj narodnoj skupštini.¹⁴ Na konferenciji grupe demokrata u Frontu zaključeno je da treba izvršiti pripreme za sazivanje zemaljske konferencije članova i pristalica Demokratske stranke. Učesnici na ovoj konferenciji smerali su zapravo na obnavljanje paralelne organizacije Demokratske stranke čiji su rad i delovanje već bili odobreni od nadležnih vlasti. Potreba osnivanja ovakve organizacije bila je aktuelna samo u meri i dole dok se sticao utisak da bi postojeća Demokratska stranka Milana Grola mogla znatnije da utiče na raspoloženje i stavove javnog mnjenja u Srbiji, odnosno mogla da privuče veći broj nezadovoljnika novim režimom. Među opozicionim strankama u Srbiji Demokratska stranka je imala najveći uticaj zahvaljujući delovanju grupe demokratskih poslanika u skupštini, kao i napisima u stranačkom listu *Demokratija*. Premda ograničen i spurtavan taj uspon uticaja Demokratske stranke izražavao se i u velikom interesovanju javnosti za strankin list, sve dok je ovaj izlazio.

Političkom scenom u Hrvatskoj pre rata praktično je dominirala jedna politička stranka (Hrvatska seljačka stranka), tako da je pažnja Komunističke partije bila usredsređena na ovu partiju. U Srbiji, pak, čiji je sistem bio fragmentizovan, ipak se svojim uticajem izdvajala jedna stranka, Demokratska stranka, pa otuda nije neobično što je *Borba*, tadašnji organ Komunističke partije Jugoslavije, u vreme predizbornih borbi za Ustavotvornu skupštinu izuzetno veliki prostor posvećivao izveštajima sa konferencija demokrata u Frontu na kojima je napadana legalna Demokratska stranka.

Na konferenciji demokrata u Frontu usvojena je i jedna rezolucija u kojoj je dat kritički osvrt na delovanje jednog dela rukovodstva Demokratske stranke počev od poslednjeg kongresa stranke 19. marta 1939. godine. U ovoj rezoluciji utvrđuje se da je poslednji kongres Demokratske stranke izabrao Glavni odbor i Izvršni odbor stranke da stranku zastupa u svim akcijama. Glavni odbor se, međutim, nije sastajao ni pre rata ni za vreme rata. Demokrati u Frontu su odobrili dolazak Milana Grola iz Londona i njegov ulazak u Privremenu vladu, ali su bili razočarani time što je on bez ovlašćenja stranke odredio kao predstavnike stranke u skupštini ljude od kojih većina ne uživa poverenje stranke. Treba odmah podsetiti da su svi predstavnici stranaka kojima je prošireno Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije određeni na ovaj način, kao i to da je ovakav način proširivanja skupštine pre svega odgovarao Komunističkoj partiji koja je mogla da ima uvid u profil i pouzdanost novih poslanika, kao i da utiče na njihov izbor. Sastav odbora za proširenje AVNOJ-a takođe upućuje na ovakav zaključak. Najzad, ne sme se zapostaviti ni činjenica da demokrati u Frontu u vreme kada je izvršena kooptacija predstavnika stranke u skupštini nisu javno prigovorili na račun poslanika Demokratske stranke.

Na pomenutoj konferenciji demokrata u Frontu izabran je, inače, i Akcioni odbor, koji je istovremeno ovlašćen da sazove izabrane predstavnike sreskih odbora Demokratske stranke i da učini sve da grupacija u okviru Narodnog fronta postavi kandidaciju. Učimjen je takođe i poziv svim članovima Demokratske stranke iz cele zemlje da u svim srezovima održe konferencije i odrede bar po dva delegata za zemaljsku konferenciju. Izabran je i privremeni odbor članova Demokratske stranke u Frontu za Beograd.

Pažnju zaslužuje i izjava koju je o stanju u Demokratskoj stranci dao *Borbi* Miloš Carević, pored Vlade Zečevića jedan od najaktivnijih predstavnika demokrata u Frontu.¹⁵ Carević je tvrdio da Milan Grol nije imao pravo da podnese prijavu u ime Demokratske stranke kojom se traži odobrenje obnavljanja rada stranke, jer od 1939. godine nije održan kongres stranke. Naravno da je za novi režim bilo neuporedivo manje zlo da pojedini članovi uprave predratnih stranaka određuju ko će stranku zastupati u skupštini i da u ime stranke podnose prijave kojima se

⁸ Izjava Centralnog komiteta KP Jugoslavije povodom Rezolucije Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u KPJ, *Borba* od 30. juna 1948.

⁹ Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, str. 111.

¹⁰ Izborni proglas Narodne seljačke stranke, *Politika* od 3. oktobra 1945.

¹¹ Osnovna organizaciona načela Narodnog fronta Jugoslavije, član 2. i 3.

¹² Filip Lakuš, »Zašto Narodni front?«, *Slobodni dom* od 20. februara 1946.

¹³ Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Split, »Slobodna Dalmacija«, 1945, str. 45–46 i 68.

¹⁴ *Politika* od 7. oktobra 1945.

¹⁵ *Politika* od 15. septembra 1945.

¹⁶ *Politika* od 22. septembra 1945.

traži obnavljanje rada stranke, od toga da se sazivaju kongresi stranaka, odnosno da se u celosti obnavljaju stranačke organizacije. Postojeća vlast je upravo činila suprotno; ona je nastojala da ne dođe do obnavljanja stranačkih organizacija u nekadašnjem obliku, odnosno ako do ovog obnavljanja i dođe, da ono bude ograničenog obima. Carević, koji je sve ovo znao, osporavao je, međutim, pravo Grolu da u ime stranke podnosi Ministarstvu unutrašnjih poslova prijavu za odobrenje delatnosti stranke. Zanimljivo je i da je Carević ovaj svoj proceduralni prigovor izneo pošto je od nadležnog organa odobreno obnavljanje delatnosti Demokratske stranke. Da stvar bude paradoksalnija, rešenje kojim je odobren rad Demokratskoj stranci potpisao je i vodeći predstavnik demokrata i Frontu Vlada Zečević — u svojstvu ministra unutrašnjih poslova. Svojom izjavom Carević je na ovaj način posredno stavio pod znak pitanja zakonitost jednog rešenja nadležnog organa, kao i postupak vodećeg predstavnika vlastite političke grupacije u Frontu. Naravno, sve ovo Carević je učinio pošto je *Demokratija* uputila poziv pristalicama stranke, kao i drugih opozicionih stranaka da ne izadu na izbore, ne osvrćući se na činjenicu da je rad Demokratske stranke već odobren.

U izjavi koju je dao *Borbi* Carević se pozabavio i »sociološkom analizom« grupe potpisnika prijave kojom se traži obnavljanje rada Demokratske stranke. On je prvo ukazao na regionalnu distribuciju potpisnika. Izuzev jednog, svih 165 potpisnika su po njemu iz Beograda. Od 165 potpisnika 19 je lišeno prava glasa. Što se tiče profesionalne strukture potpisnika ona, prema Careviću, izaziva još veće podozrenje. U njoj nema radnika i seljaka, već preovlađuje inteligencija i to sudeći prema broju onih kojima je oduzeto pravo glasa uglavnom »nepoštena«. Kvalifikaciona struktura potpisnika izgledala je ovako: jednu četvrtinu potpisnika činili su penzioneri, jednu četvrtinu predstavljali su činovnici (mahom bivši), a na samo 3 radnika i 3 zemljoradnika dolazilo je 16 advokata, 22 lica bez zanimanja, 2 rentijera, 1 pop, 1 apotekar, dok su ostalo bili trgovci i kafedžije. Doduše, Carević nije ništa govorio o profilu demokrata u Frontu, među kojima je isto tako bilo sveštenika i advokata, premda verovatno pouzdanijih i time »poštenijih«. Njegov prigovor na račun profesije potpisnika je utoliko neobičniji što Demokratska stranka nije bila ni radnička ni seljačka stranka.

Mada on to nije želio, Carevićeve zamerke, međutim, upućuju na nešto drugo. One, prvo, pokazuju da nije bilo moguće da se stranačke organizacije obnove izvan centra u kojem je bila njihova uprava (Beograd), odnosno da su uglavnom postojale uprave, rukovodstva stranaka bez stranačkih organizacija. S druge strane, potpisivanje jedne ovakve prijave u Beogradu, u kojem je politički život bio izložen oku javnosti, povlačilo je manje rizika za potpisnike nego što bi to bio slučaj u unutrašnjosti. Profesionalna struktura potpisnika prijave Demokratske stranke takođe svedoči o uslovima u kojima se odvijao stranački život: potpisnici nemaju veze sa državnom službom (to su pojedinci koji obavljaju samostalne profesije ili penzioneri ili bivši činovnici), dakle sve oni za koje stranačka delatnost nije mogla da ima posledica po opstanak u državnoj službi.

Ali do izazivanja raspada nije dolazilo samo u strankama van Narodnog fronta, već i u strankama u Narodnom frontu koje su težile da održe izvestan stepen stranačke samostalnosti. Tako je istupanje Zemljoradničke stranke iz Narodnog fronta (odnosno dela ove stranke) u nastojanju da se sačuva stranačka samostalnost imalo za posledicu stvaranje paralelne stranačke formacije u Narodnom frontu. Izjavu o istupanju Zemljoradničke stranke iz Narodnog fronta dao je početkom novembra 1945. godine Mita Stanislavljević, jedan od potpredsednika stranke i Predsednik Zemljoradničkog poslaničkog kluba. Prema Stanislavljevićevom objašnjenju, ovakva odluka je usledila zato što je deo rukovodstva stranke onemogućavao da se sastanu glavni organi stranke, zato što je Narodni front odbio da da Zemljoradničkoj stranci posebne zemljoradničke liste na izborima, kao i zato što su se neki članovi stranke kandidovali bez odobrenja stranačkih organa. U izjavi se navodilo da je Zemljoradnička stranka pristupila Frontu kao kompozitnoj organizaciji sastavljenoj od pojedinih političkih stranaka, ali kako rad i organizacija Fronta idu za tim da se od ovoga stvori jednostranačka organizacija i kako ekonomska politika (a posebno zadružna politika) Fronta nisu usklađeni sa interesima širokih narodnih, a naročito zemljoradničkih slojeva, stranka je donela odluku da svoj program ostvaruje izvan Narodnog fronta.¹⁴ Pre nego što je ovaj rascep u redovima zemljoradnika obznanjen drugi potpredsednik stranke, Marko Vujačić, dao je izjavu da ne postoji nikakva Zemljoradnička stranka izvan Narodnog fronta.¹⁵

Do sada je tako bilo reči o borbi koju je Komunistička partija vodila protiv drugih stranaka u okviru Narodnog fronta, ali borbi koja nije bila ni frontalna, ni otvorena, već prikrivena. Drugo sredstvo borbe Komunističke partije protiv opozicionih stranaka, odnosno njihovih delova koji se nisu mirili sa svojim novim položajem bili su različiti oblici zastrašivanja, difamacije i napada na političke protivnike. Zastrašivanje opozicionih strana-

ka i njihovih pripadnika izvođeno je na dva načina: jedan su činila istupanja predstavnika vladajuće stranke, napisi u frontovskoj štampi, a drugi je bilo delovanje aktivista Fronta na terenu. Kako su se neposredne posledice pretnji pripadnicima opozicionih stranaka više osećale na terenu i kako je lakše bilo napadati anonimne aktiviste Fronta nego vodeće ličnosti Komunističke partije, opozicione stranke su ukazivale uglavnom na ove prve oblike zastrašivanja. Naravno, sve izgrede na terenu vladajuća stranka nije neposredno podsticala, ali je na posredan način, napadajući sama žestoko na rečima opozicione stranke, doprinosila da do ovih dolazi.

Primeri napada na nekomunističke stranke u štampi, govornima i na drugi način brojni su. Citajući o ovim obračunima sa političkim protivnicima teško je ne setiti se Lenjinovog objašnjenja o načinu na koji vodi polemiku sa svojim protivnicima menjševcima: »Namerno sam izabrao taj ton koji je sračunat na to da kod onoga koji sluša izazove mržnju, gađenje i prezir prema onima koji sprovode takvu taktiku. Taj ton, ta formulacija nisu stvoreni da ubeđe, već da razbiju redove, ne da isprave grešku protivnika već da ga unište, da ga sliste sa lica zemlje. Zaista taj pristup izaziva najgore pomisli i sumnje u protivnika...¹⁶ Od ovakvim tonom prožetih ocena opozicionih stranaka, razvijenih u govorima vodećih ličnosti u Komunističkoj partiji i širenih preko velikog broja listova, do napada na one koji su rasturali legalne listove opozicionih stranaka, do spaljivanja opozicionih listova, do fizičkih napada na pojedine prvake stranaka opozicije — nije daleko.

O raznim vidovima zastrašivanja pripadnika opozicionih stranaka, uključujući i one koji su bili u Narodnom frontu, svedoče i zapisi Jaše Prodanovića, vode jedne lojalne stranke u Narodnom frontu. Ovo utoliko pre što su ti zapisi objavljeni u glasilu jedne stranke koje je nesmetano izlazilo punih trinaest godina, a čiji je izdavač (Vladimir Simić) u vreme izlaza lista *Republika* bio predsednik Saveznog veća i potpredsednik Savezne narodne skupštine. Doduše napisi Jaše Prodanovića o kojima je ovde reč više su književni nego konkretno-politički, više pomirljivi i umereno prekretni: »U preobražaju naše zemlje ne ide sve glatko, bez potresa, bez pogrešaka i zabuda, bez nedopuštenog pritiska odozdo, bez štetnih zanosa i preteranosti. Još zdrav razum ne stiže da u masi ublaži raspljene strasti; još se ovde-onda ispoljava želja za osvetom; još strada poneki pravednik a sili se krivac koji se lukavstvom uvukao u redove idealnih boraca. To previranje ne može, ne sme da traje dugo, ako se želi dobro zemlji i narodu. Valja da se stišaju nabujale strasti, upitome naravi, ublaži razdraženost, da se ne radi iz inata i sevapa, nego po pravdi i zakonu; da se ne bude ni med ni jed. Treba da se ugase neopravdane pretnje i nestane opravdanog straha...¹⁷ U članku »Između čekića i nakovnja« Prodanović piše o napadima na republikance sa desnice (zbog saradnje u Narodnom frontu), ali i sa leve. Ti napadi se levice ne dolaze, po Prodanoviću, iz vrha saveznika u Narodnom frontu (od komunista), već »dole u narodu, po selima i gradovima, srezovima i okruzima, nije nimalo snošljivo stanje«. Ističući da se ovakvo stanje javlja posle svih revolucija, Prodanović ističe da se među protivnicima republikanaca malo pravih učesnika iz oslobođilačkog pokreta, a s druge strane, da se stanje u zemlji ipak poboljšava, da se po pravljaju greške, da sudovi sude blaže nego ranije, da su pomilovanja češća, da se okrutnosti u primeni zakona ublažuju, da se sa osuđenima postupa čovečnije i da nestaje osvetničke raspljivosti.¹⁸

Svi ovi oblici zastrašivanja, pretnji i difamacije političkih protivnika prikazani su nezavisno od jednog pravnog okvira u kojem se celokupni poslerevolucionarni, politički i stranački život odvijao. Kakva je uloga prava u ovakvim situacijama? Da li su pravo i sudstvo u stanju da unesu elemente lične sigurnosti i stabilnosti posle revolucionarne borbe? Najposle, kakav je odnos revolucionarnih snaga prema pravu i sudovima? Kada je reč o komunističkom pokretu u revolucionarnim zbivanjima, onda dobro objašnjenje odnosno prema pravu, idealni obrazac odnošenja boljševiziranih komunističkih stranaka prema pravu u periodu dok još uvek osvojena vlast nije učvršćena, dokle su još uvek delatni politički neistomišljenici i protivnici, — daje Lukač u svojoj sintagmi o *bespredrasudnosti prema pravu*.¹⁹ To načelo bespredrasudnosti prema pravu u osnovi predstavlja suprotnost liberalnim načelima kao što su *vladavina prava* i *nezavisnost sudstva*.

Prema tradicionalnom liberalnom i demokratskom shvatanju, neophodna je pretpostavka normalnog rada sudova da su sve strane u sporu jednake, čak i kada su strane u sporu država i

¹⁴ Izjava Mite Stanislavljevića, *Novosti* od 9. novembra 1945.

¹⁵ *Politika* od 23. septembra 1945.

¹⁶ Navedeno prema: David Shub, *Lenin: A Biography*, Harmondsworth, Penguin Books, 1966, str. 117.

¹⁷ Jaša Prodanović, »Na velikoj prekretnici«, *Republika* od 6. novembra 1945.

građanin, kao i da sud odgovarajućim tumačenjem zakona utvrdi osnovanost zahteva strana u sporu. Prema izvornom boljševičkom shvatanju, osnovni zadatak sudstva treba da bude likvidacija političkih protivnika i neprijatelja, a ne rešavanje iskrasnih sporova primenom zakona. Prema tradicionalnom liberalnom shvatanju, od svih vlasti sudska vlast je »najslabija«, jer je najmanje u stanju da ugrozi slobodu građana. Za sudska vlast Monteskie (Montesquieu) je pisao da je nevidljiva i stvarno nikakva vlast, a sudije je nazivao »ustima koje izgovaraju reči zakona« i »bićima bez duše«. Nasuprot ovom shvatanju o sudstvu kao nezavisnoj i slaboj vlasti, stajalo je u poslerevolucionarnoj Jugoslaviji shvatanje i praksa sudova kao *zavisne i borbene vlasti*, shvatanje o sudu kao »kuli iz koje će se narod zaista obračunati sa svojim neprijateljima«.²⁰

U listovima opozicionih stranaka ovakvo shvatanje prava i sudstva je kritikovano. Pri tome se ukazivalo ne samo na pojave ugrožavanja nezavisnosti sudstva u praksi, već i na to da neka ustavna načela i zakonske odredbe (o izboru i razrešavanju sudija) dovode u pitanje nezavisnost sudske vlasti kao njeno sankro-sanktno načelo.²¹ Već u prvom broju *Republike* Jaša Prodanović je pisao o tome kako se veliki ideal nezavisnosti sudova nije održao u 19. i 20. veku, kada su vladari preko svojih ministara naređivali sudijama kako da sude političkim krivcima i pretili sudijama koji su se oglašavali o ovakve naredbe. Srpski kraljevi ili bolje rečeno raskraljevi ne samo da su uklanjali nepokorne sudije, već su ukidali ustav i zakone koji su garantovali nezavisnost sudova i nepokretnost sudija. Prelazeći na savremenije prilike Prodanović je pisao: »Tako je bilo, a nije smelo biti, kada su sudije postavljene *odozgo*. Tako ne treba i ne sme da bude kad se sudije biraju od naroda. I tim sudijama treba obezbediti slobodu suđenja. Na njih se ne sme vršiti pritisak *odozdo*. Ulica ne sme biti iznad suda. Neodgovornim grupama iz narodne mase ne treba dopustiti da usklikima i uzvicima nasrću na sudijsku savest. Kad narod bira sudije, pretpostavlja da će izabrati najposobnije, najpravičnije, najčestitije, najsavesnije. A kad ih jednom izabere, neka ih ostavi da na miru, pažljivo i savesno prouče činjenice, saslušaju optužene i njihove braniocima i svedoke za i protiv. A sudije oslobođene uticaja neodgovorne mase treba da na pragu sudske sobe ostave svaku ličnu i partijsku mržnju i postanu samo i jedino nepristrasni predstavnici pravde i zakona. Ako i pogreše, neka to ne bude iz zle volje, zbog neopravdanog predubedenja ili pod pritiskom neodgovorne mase. Tu su viši sudovi, pa i najviši sud, koji će ispravljati pogreške«.²² Skrećući pažnju na mudrost i iskrenost Prodanovićevog napisa Milivoje C. Marković, potpredsednik Socijaldemokratske stranke i član rukovodstva grupe »Napred« skretao je pažnju na činjenicu da je mnogo valjanijih sudija van službe, odnosno na poslovima koji ne odgovaraju njihovim kvalifikacijama, dok su na sudijskim položajima ljudi kojima kvalifikacija nedostaje. »Ovakav raspored je rezultat kvalifikacija građana po kriterijumu političke pripadnosti ili pouzdanosti. Vrlo rđav kriterijum. Ako se želi valjano sudstvo, onda su jedina merila: savesnost, stručna sprema i sposobnost u poslu.«²³

2. OBLICI DELOVANJA OPOZICIONIH STRANAKA

Kada je bilo reči o velikoj razlici u sredstvima kojima su se u političkoj borbi u posleratnom stranačkom sistemu koristile Komunistička partija i opozicione stranke podvučeno je i da su ove druge zapravo bile sprečene da se koriste svojim tradicionalnim, parlamentarnim načinima borbe. Ovde pre svega treba poći od činjenice da ovim strankama po pravilu nije bilo dozvoljeno da obnove svoju organizaciju i da izdaju svoju štampu, što inače predstavlja neophodni uslov stranačkog pluralizma.

Nemogućnost obnove stranačkih organizacija u novim uslovima dovela je do toga da su nekomunističke stranke postale više formalno nego stvarno, da je njihovo postojanje uglavnom bilo *fiktivno*. Dragoljub Jovanović je zato govorio: »Ja sam za Narodni front ali za Narodni front koji će to doista i biti, a koji neće biti igračka, ili fasada, ili paravan u rukama jedne jedine partije. Ja imam puno poštovanja za tu partiju, imam puno divljenja za žrtve koje su njeni ljudi dali, ne samo za minule četiri godine oružane borbe, nego i za čitavo četvrt veka... Ali, ako poštujem Komunističku partiju, ne samo našu nego i u celom svetu, ne mogu se pomiriti s tim da ona jedina ima pravo na egzistenciju. Imamo i mi drugi neku fiktivnu egzistenciju, ali to je život oveća u vaz, to je život biljke koja nema korena, kojoj se ne dopušta da krene i da se normalno razvija.«²⁴

Stare političke stranke tako zadržavaju predratne nazive, donose programe i statute kojima se prilagođavaju novoj stvarnosti, imaju rukovodstva i organe, ali ne i razvijen stranački aparat, stranačku organizaciju, sa mrežom lokalnih stranačkih odbora. Obnavljajući svoj rad posle rata stranke ostaju bez članstva, koje ih u promenjenim poslerevolucionarnim uslovima napušta, ali čijem nepokolebanom delu ne mogu ni da se obra-

čaju jer im za ovo ne stoji više na raspolaganju potrebna sredstva (novac, štampa, nesmetana mogućnost stranačke agitacije i dr.). Petranović jezgrovito opisuje postojeće stanje na sledeći način: »Narodni front Jugoslavije ispunjavao je celokupni politički prostor i u njemu nije bilo mesta za organizovanje suprotnih snaga, ispuštanje programa drukčijih od onih koje je usvojio Narodni front a koji se kosio se politikom Komunističke partije Jugoslavije.«²⁵

Samo jedna stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka mogla je da koliko-toliko obnovi mrežu svojih okružnih odbora, jer je Komunistička partija nastojala da na ovaj način izazove diferencijaciju i odvoji što veći broj članova ove stranke od bivšeg vodstva. U prvim godinama izlaženja glasilo ove stranke *Slobodni dom* sadržalo je obaveštenja o unutrašnjem stranačkom životu (obnavljanju i osnivanju okružnih organizacija HRSS na teritoriji Hrvatske), dok posle Drugog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije 26. septembra 1947. godine u *Slobodnom domu* više nisu pominjani ogranci po okruzima, a ukinuta je i ranija rubrika »Iz Hrvatske republikanske seljačke stranke«. U narednim godinama list je donosio saopštenja o savetovanjima pristalica HRSS u pojedinim gradovima, kao i plenarnim sednicama predstavnika stranke. Odgovarajući na pitanje jednog stranog novinara Franjo Gaži, predsednik Izvršnog odbora HRSS izneo je 1948. godine da u svakom okrugu u Hrvatskoj gde živi hrvatski narod postoji okružna organizacija HRSS sa svojim predsedništvom i odborom, dok je u Zagrebu Izvršni odbor stranke sa 70 članova sa Predsedništvom na čelu.²⁶ Iz *Hrvatskog glasa*, lista Odbora HRSS za Bosnu i Hercegovinu vidi se da je započelo osnivanje okružnih organizacija stranke u Bosni i Hercegovini. Za razliku od HRSS, nijedna druga stranka nije uspevala da u ovoj meni obnovi svoju stranačku organizaciju, Republikanska stranka u svome listu čak i nema rubriku i vesti koje se odnose na unutrašnji stranački život.

Ne samo da su stare stranke bile kao takve potisnute i onemogućavane, svedene uglavnom na vodstva stranaka, već je njihovo delovanje bilo i prostorno ograničeno. Od federalnih jedinica stranke se u razvijenijem obliku javljaju samo na području Srbije i Hrvatske. Sama činjenica da su političke stranke mogle životariti na pojedinim područjima nove države, a da je na drugima njihovo delovanje bilo onemogućeno, nagoveštava da njihov život nije mogao da bude dugotrajan.

Odsustvo stranačkog pluralizma je u pojedinim federalnim jedinicama i zvanično objašnjavano, mada ne u svim. Po prirodni stvari, ovde je najzanimljivije stanje u onoj federalnoj jedinici u kojoj su se još u toku rata političke stranke odrekle svoje egzistencije u okviru frontovske organizacije (Osvobodilne fronte) u korist rukovodeće uloge Komunističke partije Slovenije. Na Prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije Josip Vidmar je tvrdio da je Prvi kongres Osvobodilne fronte pokazao »da u Sloveniji nema mesta ni za jednu drugu stranku, ni za jednu drugu političku organizaciju jer u Sloveniji postoji samo jedan svenarodni pokret, a to je Osvobodilna fronta Slovenije. Za sve ovo ima neprocenjive zasluge najprogresivnija partija koja je ikada postojala u Sloveniji, a to je KPJ. Sa svojim neumornim prosvetljavanjem nas nekomunista, sa neumornim prosvetljavanjem narodnih masa u Sloveniji postiglo se to što se tako jasno pokazalo na Prvom kongresu u Ljubljani, da je narod pristupio ka potpunom jedinstvu i da u budućnosti ne želi nikad više nikakvih stranaka, već želi samo jedinstvenu narodnu volju.«²⁷

Nemogućnost organizacionog obnavljanja političkih stranaka pratilo je odsustvo stranačke štampe. Izuzev dve stranke sve ostale političke stranke nisu bile u stanju da se za svoja gladišta zalažu preko štampe, kao i da odgovaraju na njima upućene kritike. Od dva nedeljna lista koji su izlazili duže vremena (*Republika* do 1956, a *Slobodni dom* do 1963), samo je prvi ispoljavao izvestan stepen samostalnosti, dok je drugi bio list stranke koja je od samog početka imala ulogu transmisije Komunističke partije. Pored *Slobodnog doma* Odbor HRSS za Bosnu i Hercegovinu izdavao je još jedan list — *Hrvatski glas*, koji je izlazio kraće vreme (pojavi se 12 brojeva), a čiji se prestanak izlaženja podudara se odustajanjem od pokušaja da se organizacija HRSS obnovi i u Bosni i Hercegovini.

²⁰ *Republika* od 18. decembra 1945.

²¹ Lukacs, *Povijest i klasna svijest*, str. 355—356.

²² Jakov Blažević, *Narodni sudovi moraju biti izraz demokratske volje naroda*, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1—2/1945, str. 94—95.

²³ Jaša Prodanović, »Nezavisnost suđenja«, »Smenjivanje sudija«, »Izmirenje dva člana Ustava«, *Republika* od 7. 14. i 21. januara 1947.

²⁴ Jaša Prodanović, »Sud i sudije«, *Republika* od 6. novembra 1945.

²⁵ Milivoje C. Marković, »Sud i sudije. Razmišljanje povodom jednog članka«, *Novosti* od 13. novembra 1945.

²⁶ *Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda*, str. 68.

²⁷ Branko Petranović, »Vodstva građanskih stranaka i njihova politika za vreme rata i revolucije naroda Jugoslavije« *Politički život Jugoslavije 1914—1945*, Beograd, Treći program Radio Beograda, 1973, str. 529.

²⁸ *Slobodni dom* od 9. aprila 1948.

STRANAČKI PLURALIZAM ILI MONIZAM

DRUŠTVENI POKRETI I POLITIČKI SISTEM
U JUGOSLAVIJI 1944—1949.

UVODNA NAPOMENA

Istorijski razvoj našeg jugoslovenskog društva imao je, kako to obično biva i u drugim društvima, umnogome neravnomern tok. Ona presudna zbivanja koja su oblikovala njegove osnovne ustanove i opredelila prirodu njegovog poretka odigrala su se u relativno kratkim razdobljima, posle kojih se u dužim razmacima ništa bitno nije menjalo. Otuda i neujednačenost interesovanja istoričara za pojedine periode posleratnog razvoja. Tako se, recimo, velika pažnja posvećuje 1948. godini, kao što će verovatno i 1968. ili 1971. biti predmet povećane znatiželje, dok se o drugim »običnim« godinama po pravilu govori samo u okviru hronološki širih celina.

Rukovodeći se ovakvim opredeljenjem za ono što je bitno, pisci ovog rada uzeli su za predmet svog istraživanja politički razvitak Jugoslavije od 1944. do 1949. godine. To je bio formativni period novog političkog poretka u kojem su izvršene dalekosežne promene, čiji nas ishodi i posledice prate sve do današnjeg dana. Postoje, naime, u razvoju jednog društva relativno retki trenuci kada je tvoračka uloga političkog umeća uistinu na delu. To je doba koje neposredno sledi prevrate i revolucije, u kojem oni koji su u središtu političke moći raspolažu mnogo većom slobodom izbora i oblikovanja osnovnih društvenih i političkih ustanova nego što je inače imaju u svakidašnjim, redovnim prilikama. Takva izuzetna sloboda posledica je činjenice da je bitno poremećena ravnoteža postojećeg poretka stvari i uzdrmana njegova tačka oslonca, čime se otvara put za značajnije, pa i radikalnije promene. U realpolitičkom žargonu revolucionarnog makijavelizma, koji jedino u nasilju vidi baticu novih oblika poretka, to se obično naziva promenom odnosa snaga koja pre ili posle dovodi do konačnog obračuna. A da bi se uveli i učvrstili ti novi oblici, nužno je da se prethodno iskorene dotadašnje ustanove i tradicije. Utoliko ovakva radikalna promena predstavlja ne samo čin stvaranja novog već i razaranje starog.

Period od 1944. do 1949. a naročito prve tri godine (1944—1946.), upravo predstavljaju ovakvo tvoračko razdoblje naše novije istorije. U njemu je ukorenjen i uobličen novi poredak stvari kao pokušaj ostvarenja komunističke ideje u njenoj boljševičkoj varijanti. Potonje vreme i povremeni zaokreti u tekućoj politici ponešto su izmenili njegove površinske norme, ali ga nisu do kraja zahvatili u samom korenu. Otuda razmatranje ovog formativnog perioda naše novije istorije predstavlja povratak tim našim najdubljim korijenima i pokušaj odgovora na pitanje: kako je do svega ovoga došlo?

Na čitaocima je naravno da sude koliko su pisci ovog rada u tome uspeali. Valja ipak upozoriti da se stvarnost unekoliko razlikuje od izloženog skupa činjenica i zbivanja i da uvek predstavlja nešto više u odnosu na njih. Jer; onaj koji izlaže ono što je bilo i što jeste, uvek kazuje neku priču, i to svoju priču, u kojoj se pojedinačne činjenice navode, povezuju i razjašnjavaju shodno vlastitom razumevanju i izboru onoga što je bitno. Svesni ove svoje ograničenosti, pisci se bar nadaju da su pokazali dovoljnu odmerenost i nepristrasnost u izlaganju i zaključivanju, te da su tragali za istinom slobodni od bilo kakvog koristoljublja u mišljenju i rasuđivanju. To se naročito ogleda u prikazivanju sukoba

između stranke, koja je postala hegemon, i drugih stranaka koje su, braneći samostalnost svoga daljeg postojanja, branile zatečeni stranački pluralizam. Pisci su, naime, nastojali da prikažu poglede i stremjenja ne samo vladajuće stranke, kako se to danas poglavito čini, već su se držali poznatog dijalozskog načela da treba čuti i onu drugu stranu. Zbog toga mnoga razmatranja u ovom radu imaju antitetičan karakter.

Izvesna manjkavost ovog rada proizlazi iz ograničavanja njegovog predmeta na pitanja stranačkog sistema u tom prelomnom dobu naše novije istorije. Iako danas mnogi politički mislioci smatraju da je karakter stranačkog sistema najmerodavniji za ocenu prirode modernog političkog poretka i ostvarivanje osnovnih građanskih prava, time se ipak gube iz vida drugi važni činioci datog političkog sistema. U našem konkretnom slučaju to su, recimo, elementi građanskog rata, koji su bili nerazdvojni pratilac oslobodilačke borbe protiv stranog zavojevača, zatim višenacionalni karakter naše državne zajednice i sporovi oko novog federalnog uređenja, a posebno način na koji su delovali organi državne prinude i novouspostavljeni sudovi. Neka od ovih pitanja, recimo, federalizam, zahtevala bi izlaženje iz okvira ondanšnjeg stranačkog sistema, dok su druga, poput političkih suđenja, samo nagoveštena zbog nemogućnosti uvida u sudske arhive. Jer kao što je to uobičajeno u ovakvim istoriografskim radovima, predmet i način istraživanja nisu semo stvar prethodno usvojenih zamisli već i raspoloživih istorijskih izvora.

Sam plan izlaganja i osnovni pristup u ovom radu proishode iz dogovora oba pisca. Slična saradnja odvijala se i tokom sastavljanja pojedinih poglavlja, ali je samo pisanje bilo na odgovarajući način podeljeno. Tako je Vojislav Koštunica napisao prvi i treći deo, a Kosta Čavoški drugi, četvrti i peti deo. U pisanju uvodnih i zaključnih napomena oba pisca su zajednički učestvovali.

Faksimila dveih poročil s procesov, ki so leta 1947 polnili cele strani Slovenskega poročevalca in drugih jugoslovanskih časopisov.

Navedeni nedeljni listovi bili su glasila stranaka u Narodnom frontu. Od stranaka van Fronta započele su sa izlaženjem svojih listova samo dve stranke. Tako se *Narodni glas* pojavio kao »glasilo hrvatske seljačke politike«, izdavač mu je bila Marija udova Radić, a odgovorni urednik Ivan Bernardić. List je trebalo da bude nezavisan ali da vodi paralelnu akciju sa zvaničnim organom HRSS — *Slobodnim domom*. Zbog više priloga prvi i jedini broj ovoga lista, koji je inače doživio dva izdanja — zabranjen je.²⁸ Drugi nedeljni list jedne stranke koji je ostavio dublji trag, uprkos tome što je štampano svega sedam brojeva, od kojih je poslednji broj bio zabranjen, bio je list Demokratske stranke *Demokratija*, čiji je odgovorni urednik bio Milan Grol.

Pored ova dva lista u Beogradu je od vanfrontovskih listova počeo da izlazi tri puta nedeljno list *Novosti* (pojavi se samo tri broja). Za razliku od *Demokratije* koja je bila stranački list, *Novosti* su prema sopstvenoj najavi počele da izlaze kao nezavisan list, pozivajući se pri tome na činjenicu da u Srbiji izlazi samo jedan poluzvaničan i nezavisan list *Politika*, čime se nezavisna štampa nalazi u jednim rukama, odnosno monopolisana je. Kako su monopolizovali »izraz nezdravih prilika, a imaju više štetnih nego korisnih posledica«, *Novosti* dolaze da popune jednu prazninu u srpskoj štampi. Istini za volju treba reći, da je dnevni list pod istim nazivom izlazio od 1923—1929, kao nezavisni informativni list čiji je vlasnik bio Jovan M. Jovanović, vođa Zemljoradničke stranke. Ova veza sa Zemljoradničkom strankom oseća se i u posleratnim *Novostima*, jer se već u prvom broju lista podseća na njegovu predistoriju, a list sadrži i izjavu potpredsednika Zemljoradničke stranke o istupanju ove stranke iz Narodnog fronta.²⁹ Pored toga, odgovorni urednik lista (Dušan Baranin) bio je i jedan od sekretara Zemljoradničke stranke.

Listovi stranaka van Narodnog fronta, ali i u njemu, bili su tokom izlaženja suočeni sa nizom teškoća, od kojih je jedna bila ključna. Stamparije i proizvodnja hartije bili su nacionalizovani posle rata i time i stavljeni na raspolaganje samo jednoj, vladajućoj stranci i njenoj opštoj političkoj organizaciji — Narodnom frontu. Pored ovoga osnovnog i dovoljnog postojali su i drugi načini borbe protiv opozicionih stranaka i njihovih listova: odbijanje sindikata prodavaca listova da ove rasturaju, zahtevi onih koji su listove rasturali u unutrašnjosti da se šalje manji broj primeraka iako je sudeći po obraćanju čitalaca redakciji potražnja bila, odbijanje sindikata slugača da štampaju opozicione listove, fizički napadi na prodavce listova i u jednom slučaju i spaljivanje lista. Listovi koji su izlazili duže vremena (*Republika* i *Slobodni dom*) i koji su bili dotirani prestali su takođe da izlaze usled materijalno-finansijskih teškoća.³⁰

Lišena od početka mogućnosti da se bori oslanjajući se na svoju štampu i organizaciju, za opoziciju je glavna arena političke borbe ostao parlament i njegova tela. Ako se ima u vidu da većina opozicionih stranaka nije imala svoju štampu, a da je vladajuća stranka u svojim rukama imala monopol sredstava informisanja i da je mogla tok parlamentarnih debata i argumente opozicije prikazivati ili ne prikazivati po sopstvenom nahođenju, onda postaje jasno da je i ovo područje opozicionog delovanja bilo od ograničene vrednosti i domašaja. Ipak, gledano iz današnjeg ugla, kada su događaji o kojima pišemo postali uveliko stvar istorije, posleratne skupštinske diskusije predstavljaju jedan od najboljih izvora za upoznavanje sa karakterom ondašnjih debata o demokratiji i pluralizmu između nekomunističkih stranaka, koje su uglavnom zastupale ideje političkog liberalizma, i vladajuće partije koja je branila ortodoksno boljševičko shvaćanje, prilagođavajući ga samo svojoj tekućoj taktici. Baš zato što je parlamentarna sredina omogućavala najotvorenije iznošenje ova dva shvaćanja razlike između njih najviše su ovde dolazile do izražaja. Ovo utoliko pre što se jedan broj učesnika u skupštinskim debatama, svestan značaja samog trenutka, nije podređivao prolaznim taktičkim obzirima već je, kako je to jednom rekao Dragoljub Jovanović, govorio »malo i za istoriju, za budućnost, a ne samo za danas.«³¹

Najznačajnije debate su pri tome vođene u Privremenoj narodnoj skupštini, njenom Predsedništvu i Zakonodavnom odboru. Rad Privremene narodne skupštine, odnosno njenih tela nije trajao ni puna dva meseca, ali su u ovom kratkom vremenskom razmaku doneti svi najvažniji politički zakoni. Pored toga što su pripadnici građanskih stranaka povodom predloga pojedinih zakona iznosili svoje poglede i kritičke zamerke, u skupštini se u ovom periodu iskristalisao i opozicioni blok (»vanfrontovska opozicija«) od 13 poslanika Demokratske stranke, kojima se povremeno pridruživalo još nekoliko predstavnika drugih stranaka. Na račun predloga i stavova opozicije stavljanje su povremeno zamerke za koje se ne bi moglo reći da su bile prožete duhom tolerancije, ali je ova grupa poslanika svoja stanovišta mogla da saopšti i razloži.

Posle konstituisanja Ustavotvorne skupštine i u radu Narodne skupštine sve do sredine 1947. godine ulogu opozicije preuzelo je nekoliko poslanika uglavnom zemljoradničkih stranaka, među kojima je najangažovaniji bio Dragoljub Jovanović. Od sazivanja Ustavotvorne skupštine, odnosno od njenog pretvaranja

u redovnu skupštinu, istupanje ovih nekoliko opozicionih poslanika (»frontovske opozicije«) bilo je često praćeno napadima, pretnjama, zahtevima da se odstrane iz skupštine, kao i savetima predsedavajućih da je najbolje da se ovakvi poslanici podrede jednodušnoj volji Skupštine i da se odreknu reči.

Otežani uslovi delovanja opozicionih stranaka i opozicionog istupanja pojedinih ličnosti iz redova ovih stranaka posle izbora za Ustavotvornu skupštinu i donošenja Ustava najbolje se mogu pratiti na sudbini Dragoljuba Jovanovića, koji je 1946. i 1947. godine bio središnja figura oko koje se okupilo više poslanika seljačkih stranaka (Narodne seljačke stranke, Hrvatske republikanske seljačke stranke i Saveza zemljoradnika). Dragoljub Jovanović, koji je bio generalni sekretar Narodne seljačke stranke, prvo je oduzet mandat poslanika Narodne skupštine Srbije (jula 1946), već avgusta 1946. godine doneta je na Pravnom fakultetu u Beogradu odluka da se Jovanović kao honorarni profesor ukloni sa Univerziteta u Beogradu »zbog nenaučnog i protivnarodnog istupanja u svojim predavanjima«, zatim je Jovanović isključen iz svoje stranke (oktobra 1946), oduzet mu je mandat poslanika Saveznog veća Narodne skupštine FNRJ (aprila 1947), a optužnica protiv njega je podignuta pred Vrhovnim sudom Srbije oktobra 1947. Mere preduzimane protiv Dragoljuba Jovanovića predstavljale su uglavnom reakciju na njegova istupanja u Skupštini i različite druge oblike javnog delovanja uobičajene u sistemima stranačkog pluralizma.

Mandat poslanika Narodne skupštine Srbije oduzet je Jovanoviću 26. jula 1946. godine zbog njegovog »protivnarodnog stava«, kako je stajalo u obrazloženju Mandatnog odbora. U izveštaju Mandatnog odbora Dragoljub Jovanoviću je na teret stavljeno više stvari.³² Prvo, da je »klevetao Sovjetski Savez da se meša u unutrašnje stvari naše zemlje i da pomaže jednu partiju. S druge strane, izjavom da je u Jugoslaviji na vlasti jedna partija negirao da narod vrši vlast i želeo je da unese sumnje u karakter naše vlasti pred ostalim svetom. Obe ove ocene Jovanovićevih stavova odnose se na njegova izlaganja u Ustavotvornom odboru. Najzad, u izveštaju Mandatnog odbora Narodne skupštine Srbije povodom oduzimanja poslaničkog mandata Dragoljub Jovanoviću ističe se da je Jovanović u svojem govoru u Narodnoj skupštini FNRJ povodom predloga Zakona o zadugama (jula 1946) napao najviše državne organe, tačnije Narodnu skupštinu FNRJ, svojom tvrdnjom da je ovakvim zakonskim predlogom »skupština udarila seljcima nož u leđa«.

Povodom oduzimanja mandata Dragoljub Jovanoviću Jaša Prodanović, koji je kao i Jovanović bio poslanik i republikanske i Savezne skupštine, izjavio je »da se ne slaže sa načinom na koji je podnesen predlog i izjavio da će glasati sa svojim prijateljima protiv«. Svoje neslaganje sa ovim oduzimanjem mandata Prodanović je detaljnije obrazložio u jednom napisu u *Republici*.³³ Kao i u sličnim osjetljivim prilikama Prodanović je i ovde podsećao na to da se u sudbonosnim i važnim trenucima od razumnog političara zahteva da čini ustupke, ali ne i da napusti svoja osnovna načela, da se pogađa u pitanjima javnog morala i da odobrava da se radi protivno ustavu i zakonu. Podsećajući na svoju borbu u međuratnoj Jugoslaviji protiv različitih neustavnih postupaka od izbacivanja pravilno izabranih poslanika komunističke opštinske uprave u Beogradu i oduzimanja mandata komunističkim poslanicima posle neuspelog atentata na kralja Aleksandra, isticao je da i danas ne može da postupa drugačije, da ne može da se ponaša na jedan način kada je u opoziciji, a na drugi način kada je u vladi. Predlog o oduzimanju mandata Dragoljub Jovanoviću bio je, prema Prodanoviću, protivan članu 7. Ustava, prema kojem su narodni predstavnici odgovorni svojim biračima, a zakonom će se propisati u kojim slučajevima, pod kojim uslovima i na koji način birači mogu opozvati svoje predstavnike i pre isteka perioda na koji su izabrani. U vreme ikada je Jovanoviću oduzet mandat nije postojao zakon kojim se regulišu slučajevi, uslovi i način opoziva poslanika, već je mandat Jovanoviću oduzet na osnovu Poslovnika Skupštine Srbije, koji je, da stvar bude još gora, donet pre stapanja na snagu Ustava FNRJ. Prodanović je ukazao i da se slučaj Dragoljuba Jovanovića nije mogao podvesti ni pod jednu odredbu Poslovnika Skupštine Srbije, jer je ovim Poslovnikom bilo predviđeno da poslanik gubi mandat samo u slučaju smrti, ako neopravdano ili stalno odsustvuje sa sednice Skupštine, ako je osuđen za nečasno delo i ako svojim ponašanjem u Skupštini i van nje krni ugled narodnog poslanika. Najzad, Jaša Prodanović je bio mišljenja da je i sam predlog Mandatnog odbora izmet

²⁷ Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, str. 11.

²⁸ »Listovi RSS« *Demokratija* od 25. oktobra 1945.

²⁹ »Zašto izlazimo«, Jovan M. Jovanović osnivač »Novosti«, »Izjave Mite Stanislavljevića«, *Novosti* od 9. novembra 1945.

³⁰ »Obaveštenje Redakcionog odbora prijateljima, pretpatnicima i čitaocima »Republike«, *Republika* od 16. oktobra 1956. i »Pretpatnicima i suradnicima »Slobodnog doma«, *Slobodni dom* od 26. decembra 1963.

³¹ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, str. 33.

³² *Politika* od 27. jula 1946.

³³ »Jedno rešenje Narodne skupštine Srbije«, *Republika* od 30. jula 1946.

pred Skupštinu na takav način da je onemogućio poslanicima da o svemu razmisle i odluče se.

Avgusta 1946. godine Glavni odbor i Prvi vanredni kongres Narodne seljačke stranke isključili su Dragoljuba Jovanovića, generalnog sekretara i Radomira Todorovića, predsjednika stranke iz svojih redova.³⁴ Na kongresu kojem je prisustvovalo 545 delegata istaknuto je da je Dragoljub Jovanović i za vreme rata sabotirao borbu protiv okupatora i stajao u dosluhu sa narodnim neprijateljima, da bi Jovanović sa svojim istomišljenicima nastavio ovakav rad i posle rata, prvo podmuklo i prikriveno, a od decembra 1945. godine u diskusiji o Nacrtu Ustava i otvoreno. Tadašnji sekretar Izvršnog odbora Narodne seljačke stranke Ninko Petrović, posebno je zamerio Jovanoviću na kritici politike Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji, podvlačeći da je Jovanovićevo »bestidno napadanje Sovjetskog Saveza — majke Rusije, onog što je najsvetije i najmilije svakom našem čoveku, svakom rodoljubi izazvalo prezir i gnušanje«.

Dajući ovakvu ocenu delatnosti Dragoljuba Jovanovića za vreme rata delegati na kongresu Narodne seljačke stranke praktično su obesnažili ranije izjave rukovodećih ljudi u Komunističkoj partiji Jugoslavije, koji su sa simpatijama govorili o učešću Jovanovića i njegove stranke u političkom životu nove Jugoslavije. Tako je Milentije Popović jednim većim uvodnikom u *Borbi* krajem februara 1945. godine pozdravio odluku Glavnog odbora Narodne seljačke stranke o pristupanju Jedinštvom narodnooslobodilačkom frontu Srbije,³⁵ a na prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije Edvard Kardelj je, ističući da Narodni front nije homogena organizacija, posebno podvlačio ulogu seljačkih stranaka, »koje su izbacile iz svoje sredine reakcionarna rukovodstva i postavile se uz bok radničkoj klasi i svim naprednim snagama u borbi za demokratiju i nacionalnu slobodu«.³⁶ Na ovom kongresu Jovanović je kao i Kardelj bio podnosilac referata, pa je i on predstavljao progresivne i prihvaćene elemente u seljačkim strankama. Ovo poverenje prema Jovanoviću isticano je i dalje time što je njemu i Moši Pijadi bilo povereno da napišu nacrt predizbornog proglasa Narodnog fronta, zatim da govori na više predizbornih skupova širom Srbije; da daje izjave stranoj štampi o predstojećim izborima i slično. U ovo vreme budućim protivnicima Dragoljuba Jovanovića u njegovoj stranci i Komunističkoj partiji bilo je dobro poznato njegovo ponašanje za vreme rata, što se vidi i iz pregovora vođenih sa njim o pristupanju Narodne seljačke stranke Frontu. Drugojačije rečeno, ponašanje Dragoljuba Jovanovića pre rata, u ratu i posle njega prihvatano je bez ikakvih zamerki sve dotle dok se Jovanović uzdržavao od kritike Komunističke partije, odnosno dok je njenu politiku podržavao.

Svoju naknadnu kritiku i opoziciju u Narodnom frontu, odnosno prethodno uzdržavanje od kritike, Dragoljub Jovanović je tumačio privremenim karakterom svih narodnofrontovskih formacija. Jovanović je tvrdio da je Narodni front »potreba« i »nužda«, ali ne i »većita kategorija«. Narodni frontovi su jedna »momentalna kombinacija«, dok su stranke nadživljavale Front. Zato je Jovanović govorio da »ako hoćete da imate snage u Frontu morate imati snage u partiji«. Na jednom sastanku pristalica Narodne seljačke stranke maja 1946. godine Jovanović je izjavio: »Opšta pojava je u svetu da se u svim zemljama front rastura. Front je nešto što postoji za vreme rata. Čim prestaje rat prestaje i front. Čim dođe mir treba i front da se rasturi. Prošla je opasnost od fašizma. Fašizam je pobeđen i sada treba da ide svaki na svoju stranu. Front nije više potreban, on je svoju ulogu završio«.³⁷ A u završnoj reči na svome suđenju Jovanović je svoje opoziciono delovanje objašnjavao time da je nov društveno-politički poredak učvršćen i da sada on može imati koristi od konstruktivne kritike, a štete od udvoričkog povlađivanja: »Kad sam video da smo dobili republiku, da smo stavili na čvrste noge ovu zajednicu, a sad možemo malo da kritikujemo, a sad možemo malo da zameramo i da popravljamo, jer je dete dosta veliko da dobije male udarce«.³⁸

Drugo je pitanje, a ono može biti predmet posebne kritičke analize, da li su i ako jesu u kojoj meri neke od kritičkih zamerki Dragoljuba Jovanovića o preteranoj birokratizaciji i centralizaciji društvenog i političkog života, o preteranom etatizmu, neke zamerke u oblasti agrarne politike i shvatanja zadruge, kao i ocene spoljne politike (odnosno prema Sovjetskom Savezu), kasnije prihvaćene od strane Komunističke partije.

Dragoljubu Jovanoviću posebno je stavlano na teret to što je pokušao da okupi jednu grupu nezadovoljnih poslanika iz seljačkih stranaka i pristupi ostvarivanju Seljačkog bloka. Tokom napada na Dragoljuba Jovanovića i njegovog suđenja ostalo je nedorečeno zašto bi okupljanje disidentata iz više inače dopuštenih stranaka bilo nedopušteno. Na samom suđenju Jovanoviću ova stvar je dobila drugu dimenziju, jer je drugooptuženi Franjo Gaži, koji je uz Jovanovića trebalo da bude u rukovodstvu Seljačkog bloka, tvrdio da je ideja o Seljačkom bloku poticala od dvojice »stranih agenata« Stivena Klisolda (Stephen Clissold) i Nju Sitona Votsona (Hugh Seton Watson) sa kojima je bio u dosluhu.³⁹

Ideje Dragoljuba Jovanovića o Seljačkom bloku u osnovi proizlaze iz ideja o odnosu radništva i seljaštva, seljačkih i radničkih

stranaka koje je on izneo 1940. godine u vreme stvaranja Narodne seljačke stranke. Uz neke manje taktičke ustupke Jovanović se ovih ideja u bitnome nije odrekao i utoliko mu rukovodstvo Komunističke partije nije moglo zameriti da je odstupio od uslova pod kojima je stupio u Narodni front. U svojoj knjižici *Socijalizam i seljaštvo*, koja je objavljena 1941. godine da bi poslužila kao svojevrsno obrazloženje programa novoosnovane Narodne seljačke stranke, Jovanović je zastupao shvatanje da kao nekada buržoazija i radništvo tako danas i seljaštvo u Jugoslaviji traži svoj poseban pokret, ali za razliku od osnovne orijentacije Zemljoradničke stranke, taj pokret treba da bude levičarski i socijalistički. Seljaci, prema Jovanoviću, »hoće da sarađuju sa gradskim radnicima, ali ne kao njihovo oruđe, već kao ravnopravni. Najbolja garancija za ravnopravnost jeste posebno organizovan pokret, koji teče paralelno sa radničkim pokretom i, kao on, teži socijalizmu«.⁴⁰ Mada seljaštvo ne odriče unapred saradnju sa naprednim ljudima i grupama buržoazije, ono drži da su mu prirodni i pravi saveznici radnici. Dok sa građanskim strankama može sarađivati povremeno, seljaštvo smatra radničke stranke trajnim saveznicima. »Seljački socijalisti ne priznaju ni gradovima ni gradskim radnicima monopol na revolucionarnost, niti se odriču ma u čiju korist vodeće uloge u velikim događajima. Oni za sebe ne traže ni monopol ni vodeću ulogu po svaku cenu. Lokomotiva budućnosti, veruju oni, ne može ići po jednoj tračnici: ni samo po seljačkoj, ali ni samo po radničkoj. Nužne su dve šine, seljačka i radnička. Događaji mogu učiniti da na jednom zavijutku skoro cela težina lokomotive padne na seljačku tračnicu. Kad se desio takav slučaj u Bugarskoj, seljaci su ostali sami, bez radničke pomoći. U Rusiji se desilo obrnuto. Seljaci su bratski i lojalno pomogli radnike«.⁴¹

Dragoljub Jovanović je pri tome još pre rata ukazivao na Leninov doprinos u tumačenju seljačkog pitanja. Za razliku od nekih građanskih političara desne orijentacije (pripadnika Jugoslovenske radikalne zajednice) koji su posle rata prekonoc izvršili konverziju i pojavili se kao članovi nove vladajuće stranke, Jovanović je, istini za volju, pre rata bio bliži nekim idejama »marksizma-lenjinizma«. Tako je podvlačio da je Leninova zasluga u tome što je u revolucionarnu borbu pored radnika uveo i seljake. Lenjin »nije napustio marksističku dogmu o revolucionarnosti proletarijata — piše Jovanović — ali se oslobodio socijaldemokratskog prezira prema seljacima. Kad se ima u vidu kakve su bile ruske prilike, stanje ruskih mužika, njihova nekultura i verska zatucanost, može se razumeti da je Lenjin tim seljacima morao dati jedno vođstvo, kao što je samoj radničkoj klasi stavio na čelo, kao avangardu, jednu čvrsto organizovanu, strogo disciplinovanu partiju«.⁴²

Ali vratimo se ponovo »uslovima u kojima su dolovale opozicione stranke«. U skupštini je grupa opozicionih poslanika (prvo frontovska a zatim vanfrontovska opozicija) istupala na više načina. Ona je kritikovala program i politiku vladajuće organizacije i pokušavala da mu suprotstavi svoj program i mere. Ovakvo nešto je za vladajuću stranku bilo neprihvatljivo jer, prema njenom shvatanju, dopušteni stranački pluralizam trebalo je da se ispoljava u podržavanju programa Narodnog fronta iza kojeg je stajala vladajuća stranka, a ne u njegovom osporavanju. Napad jedne stranke na program druge je, prema liberalnom shvatanju, prirodna i legitimna stvar u sistemima sa opozicijom. U Velikoj Britaniji je u vreme nastajanja pojave institucionalizovane opozicije početkom druge polovine prošlog veka još uvek bilo važeće geslo da je zadatak opozicije više da kritikuje vladin program nego da iznosi vlastiti pozitivni program — da se protivi svemu, a ne predlaže ništa (to oppose everything and to propose nothing). Prema načinu na koji je delovanje poslanika opozicije u skupštini u nas ocenjeno stekao bi se utisak da je za vladajuću stranku

³⁴ Politika od 13. avgusta 1946. Inače, posle Jovanovićevo isključenja iz stranke došlo je na »Kongresu ujedinjenja« do ponovnog spajanja Saveza zemljoradnika i Narodne seljačke stranke u Ujedinjenu zemljoradničku stranku. Politika od 28. oktobra 1946.

³⁵ Milentije Popović, »Povodom izjave Glavnog odbora Narodne seljačke stranke o pristupanju Jedinštvom narodnooslobodilačkom frontu Srbije«, *Borba* od 26. februara 1945.

³⁶ Kardelj, *Put nove Jugoslavije*, str. 96.

³⁷ Videti izveštaje sa suđenja Dragoljubu Jovanoviću u *Borbi* od 2, 4, 5, 8. i 9. oktobra 1947.

³⁸ D. L., »Povodom presude špijunu i izdajniku Dragoljubu Jovanoviću, *Borba* od 11. oktobra 1947.

³⁹ Našeg čitaoca, naravno nije potrebno posebno podsećati da su Siton-Votson i Klisold, ostavljajući po strani njihovu političku i diplomatsku karijeru i delovanje, poznati istoričari i istraživači priika u Istočnoj Evropi i Jugoslaviji. U novije vreme Siton-Vatson je u nas bio jedan od priredivača prepiske svoga oca sa Jugoslovenima pod naslovom *R. W. Seton-Watson i Jugosloveni. Korespondencija 1906-1941*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1976. U nas mu je prevedena i knjiga *Nacije i države. Ispitivanje porekla nacija i politike nacionalizma*, Zagreb, »Globus«, 1980.

⁴⁰ Dragoljub Jovanović, *Socijalizam i seljaštvo*, Beograd, »Politika i društvo«, 1941, str. 54. Videti i *Narodna seljačka stranka, Osnovna načela, Program, Statut*, Beograd, 1940.

⁴¹ *Socijalizam i seljaštvo*, str. 56.

⁴² *Ibid.*, str. 9.

jedini zadatak opozicije da podržava sve predloge vlade, što je uostalom i jedan broj predstavnika opozicionih stranaka zdušno činio. U svome govoru preko Radio Beograda od 12. septembra 1945. godine J. B. Tito je isticao da u radu Narodnog fronta ima izvesnih pogrešaka koje su beznačajne prema onome što je učinjeno, a koje rukovodstva Narodnog fronta ne zataškavaju. Nasuprot Narodnom frontu, opozicija jedva čeka da se ovakve greške pojave da bi ih iskoristila za svoje mračne ciljeve. Ti mračni ciljevi su borba protiv programa Narodnog fronta. Tačnije rečeno, zamjerka vanfrontovskoj opoziciji sastoji se u tome što u skupštini »po onim pitanjima za koja u suštini nisu imali ništa da prigovore, nisu zauzeli pozitivan stav«, dok su istovremeno stalno ukazivali na greške u radu narodnih vlasti, greške u radu Narodnog fronta, kritikovali njegov program i stalno tražili »neku slobodu od straha, neku demokraciju njihova tipa, koja nije nikakva demokracija, neka prava za one koji nisu zaslužili da ih imaju.«⁴³ Slično o tome je, kritikujući program Demokratske stranke, pisao u *Politici* Vladislav Ribnikar; program Demokratske stranke, po niemu, nije sračunat da privuče pristalice već da okupi protivnike Fronta.⁴⁴

Kritikujući pojedina rešenja u zakonskim predlozima većine, poslanici opozicije su u toku rada Privremene narodne skupštine pribegli još jednom sredstvu borbe. Oni su u nekoliko mahova podnosili svoje predloge zakona, što imajući u vidu odnos snaga u skupštini nije moglo neposredno dati nikakvih plodova. Podnošenje ovakvih predloga nije, međutim, imalo samo za cilj da vladinom programu i politici suprotstavi stanovite opozicije, već i da ukaže na raskorak između »izbornih zakona i izborne stvarnosti.«⁴⁵ Tako je poslanik Demokratske stranke Dragić Joksimović podneo skupštini predloge više zakona. U obrazloženju svoga predloga Zakona o slobodi protiv straha Joksimović se pozivao na Sporazum Tito—Šubašić od 1. novembra 1944. godine, prema kojem je nova vlada bila dužna da objavi deklaraciju kojom će biti naglašena i zajemčena sloboda od straha. U deklaraciji ova sloboda uopšte nije pomenuta niti je predložen zakon koji bi ovo pitanje uredio, pa je Joksimović predložio donošenje ovakvog zakona rukovodeći se, prema sopstvenim rečima, izveštajima iz unutrašnjosti zemlje koji govore da ovaj zakon predstavlja »preku i nusu potrebnu«. U predlogu zakona je kao krivično delo označen »svaki postupak organa narodne vlasti, vojske i ustanova DFJ, koji ima karakter zastrašivanja naroda ili sadrži pretnju građanima, da ovi protiv svoje volje nešto čine ili ne čine«, dok teži oblik ovog krivičnog dela predstavlja njegovo vršenje od dana raspisivanja izbora do dana kada se ovi izbori vrše. Predlogom zakona, koji je bio sasvim kratak, bili su uređeni i sudski postupak i sankcije za ovo krivično delo.⁴⁶

Najzad, poslednje sredstvo koje je preostalo opozicionim strankama lišenim organizacije i stranačke štampe, a suočenim na taj način sa nemogućim položajem u izborima za Ustavotvornu skupštinu, bila je *apstinencija*. Svojim saopštenjem od 20. septembra 1945. godine udružene opozicione stranke (demokrati, radikalni i zemljoradnici) odlučili su da ne postavljaju svoju izbornu listu. Ovom stavu pridružile su se i Socijalistička i Socijaldemokratska stranka, kao i opozicione grupe u Zagrebu i Ljubljani.⁴⁷

Odluku o apstinenciji opozicione stranke su obrazlagale svojim neravnopravnim položajem u odnosu na vladajuću stranku, a ta neravnopravnost se po njima ispoljavala na više načina.

Prvo, opozicione stranke su ukazivale na proizvoljno oduzimanje biračkog prava jednom broju lica i na pritiske u toku izbora. Stvarni broj brisanih iz biračkih spiskova bio je mali i ni u jednoj od federalnih jedinica nije prelazio 3,5%, a u većini je bio znatno niži. Zbog ovoga je svakako važniji od broja brisanih iz biračkih spiskova bio način i atmosfera u kojoj su pojedinci gubili biračko pravo, u čemu je bilo elemenata pritiska i na one koji nisu bili lišeni biračkog prava. Govoreći o postojanju pojave preteranog brisanja iz biračkih spiskova u pojedinim sredinama Petranović ovo objašnjava zaostacima rata, rezultatima neiskustva aparata i njegovim revolucionarnim čistunstvom. On takođe navodi da je na početku predizborne borbe u pojedinim krajevima veći broj pojedinaca bio lišen biračkog prava da bi im ovo bilo kasnije vraćeno: u nekim selima Podravine i Slavonije postotak brisanih na početku predizbornih borbi dostizao je 30—40%.⁴⁸

Drugi prigovor opozicionih stranaka odnosio se na činjenicu da su izbore sprovodili organi narodne vlasti koji su neredovno i u različito vreme birani i naravno nisu birani na isti način na koji je trebalo da se sprovedu izbori za Ustavotvornu skupštinu — na osnovu takmičenja između više političkih stranaka. Stavši, ti postojeći organi narodne vlasti bili su pod kontrolom jedne, vladajuće stranke. Imajući baš ovo na umu, poslanik Demokratske stranke u Privremenoj narodnoj skupštini Dragić Joksimović je u obrazloženju svoga predloga Zakona o izborima narodnih vlasti isticao da »političku obnovu naše zemlje, posle šesnaestogodišnjeg neredovnog političkog života, treba početi odozdo, tj. da najpre treba izvršiti izbor mesnih narodnih odbora, sreskih narodnih odbora i okružnih narodnih odbora, pa tek onda pristupiti izborima poslanika za Ustavotvornu skupštinu.«⁴⁹

Treće, izborni sistem kandidovanja i raspodele mandata bio je, prema mišljenju opozicionih stranaka, vrlo složen i sva prei-

mućstva srazmernog predstavnitva davao je saveznom listama, a sa druge strane, time što je otežavao postavljanje ovakvih lista, obezbeđivao je faktički monopol vladajućoj stranci, kojoj je stajao na raspolaganju ceo državni aparat za sastavljanje lista. Zbog ovoga su opozicione stranke ukazivale na sličnosti između zemaljske liste iz izborne prakse predratne Jugoslavije od 1931. do 1941. godine i savezne liste za izbor poslanika za Ustavotvornu skupštinu.⁵⁰ Oni koji su osporavali umerenost zametki opozicije osnovano su ukazivali da ova dva izborna sistema nisu podudarna,⁵¹ ali ostaje činjenica da su se opozicione stranke kao i u predratnom periodu suočile sa krupnim poteškoćama ako su nameravale da istaknu listu za celu zemlju. Mada po izbornom zakonu od 1945. godine kandidovanje nije vršeno samo na osnovu savezne liste (postojale su i samostalne okružne liste i okružne liste u sklopu savezne) i mada savezna lista nije morala ikao pre rata imati po jednog kandidata u svakom izbornom srezu već se za saveznu listu tražila samo polovina od ukupnog broja okružnih lista — u okolnostima u kojima su izbori sprovedeni, u okolnostima u kojima nije postojala mogućnost organizacionog obnavljanja stranaka, i ovakvi uslovi su za opozicione stranke bili teški i nepremostivi. Ovo utoliko pre što su čitave istorijske pokrajine, buduće federalne jedinice, bile nepristupačne opozicionim strankama.

Apstinencija je inače predstavljala staro sredstvo borbe demokratskih političkih stranaka u predratnoj Jugoslaviji i javljala se u dva oblika — kao odbijanje političkih stranaka da učestvuju u radu skupštine zbog okolnosti pod kojima su protekli izbori, i kao odbijanje stranaka da učestvuju na izborima, što je bio slučaj na izborima 1931. godine, na kojima je postojala samo jedna lista za celu zemlju.

Napadi na opozicione stranke u štampi i u predizbornim istupanjima posle odluke o apstinenciji postali su još žešći, pri čemu je u optičaj ušao još jedan naziv za opoziciju — *reakcija*. O opoziciji se od tada govori kao o reakciji (u gradovima i istupanjima Milovana Đilasa, Moše Pijade i drugih). Na jedan drugojači način ovim napadima se pridružio i Dragoljub Jovanović. Za razliku od Đilasa⁵² i drugih koji između opozicije i reakcije stavljaju znak jednakosti, Jovanović naglašava razliku između ova dva pojma, nastojeći da pripremi teren za buduće opoziciono delovanje svoje stranke u Narodnom frontu. Zato Dragoljub Jovanović piše da dok je nekadašnja opozicija Kaclerovića, Lapčevića, Tucovića i Popovića bila jaka, današnja opozicija je u porednju sa ovom slaba, ostarela, nesamouverena — zato joj jedino odgovara apstinencija. »Opozicija je velika stvar. Niko to ne zna bolje od onih koji su celi vek proveli u borbi za novi svet. Ali nema opozicije bez vere, bez sigurnosti u svoju ideju, bez gotovosti da se strada i da se umre. Ljudi koji se danas igraju opozicije nemaju nijedno od ovih svojstava... Ono što imamo pred očima nije opozicija, koja nosi novo rto reakcija, zima koja se otima od zahvata mladog proleća. Opozicija gura točak istorije; reakcija ga zaustavlja. Opoziciju nose mladi ljudi; reakcija dolazi od starih, obraća se gorima od sebe i služi svojim rođenim neprijateljima.«⁵³

Posle ovakvog saopštenja opozicionih stranaka Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu je dopunjen pred same izbore.⁵⁴ Dopunom zakona je predviđeno uvođenje kutije bez oznake liste i kandidata (»kutija bez liste«), u koju su mogli da stave kuglicu svi oni koji nisu želeli da glasaju ni za jednog sreskog kandidata na bilo kojoj listi, odnosno koji nisu želeli da glasaju ni za jednu postavljenu zemaljsku listu. Predlog o uvođenju kutije bez liste tumačen je među strankama u Narodnom frontu na dva načina.

Zadržaćemo se prvo na tumačenju Jaše Prodanovića, koji je i predložio uvođenje kutije bez liste polazeći od potrebe da se u uslovima izlaska na izbore samo jedne grupe i poziva opozicije na apstinenciju obezbedi tajnost glasanja. Prodanovićevo mišljenje delilo je još nekoliko poslanika iz opozicionih stranaka. U svom predlogu Prodanović se rukovodio Izbornim zakonom Srbije od 1890, odnosno jednom njegovom izmenom od 14. juna 1910. Ovaj

⁴³ Tito, *Izgradnja nove Jugoslavije*, tom II, knj. 2, str. 123.

⁴⁴ »Povodom programa Demokratske stranke g. Groša«, *Politika* od 17. septembra 1945.

⁴⁵ »Izborni zakon i izborna stvarnost«, *Demokratija* od 27. septembra 1945.

⁴⁶ Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine, 19. novembar 1944 — 27. oktobra 1945, str. 993—994.

⁴⁷ »Saopštenje udruženih opozicionih stranaka od 20. septembra 1945«, *Demokratija* od 27. septembra 1945.

⁴⁸ Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme privremene Vlade DFJ*, str. 189.

⁴⁹ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ, 3. aprila do 25. oktobra 1945, str. 707.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 328—329.

⁵¹ Jovan Đorđević, »Ustavotvorna skupština i novi izborni sistem«, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 3—4/1945, str. 123—124.

⁵² Đilas, »Značaj novih političkih zakona i namjere reakcije«, *Čanci* 1941—1946, str. 231—236.

⁵³ Dragoljub Jovanović, »Opozicija nekad i sad«, *Politika* od 26. septembra 1945.

⁵⁴ *Službeni list DFJ* br. 83 od 28. oktobra 1945.

zakon je predviđao postavljanje kutije bez liste u slučaju da za jedan okrug bude istaknuta samo jedna lista. U slučaju da ova lista dobije jednak ili manji broj glasova od kutije bez liste izbori su ponavljani i tek ukoliko bi i pri ponovljenim izborima bila istaknuta samo jedna lista, nadležni sud je i bez održanih izbora izdavao punomoćstvo kandidatima sa prijavljene liste i obznani- vao njihov izbor. Polazilo se, jednom reći, od pretpostavke da postojanje jedne liste može biti rezultat nečijeg propusta ili greške, a u slučaju da ne dođe do promene u ovom pogledu ni na ponovo zakazanim izborima, kandidatima sa prijavljene liste izdavano je punomoćstvo iako izbori nisu ni održani, jer se opet polazilo od pretpostavke da izbora nema tamo gde je istaknuta samo jedna lista.⁵⁵

Postojanje kutije bez liste u izbornom zakonu Srbije odgovaralo je tradicionalnom liberalnom shvatanju da izbora nema tamo gde postoji samo jedan kandidat («trka sa jednim konjem»). Jaša Prodanović se, međutim, zalagao za kutiju bez liste uz jedno odstupanje od njene izvorne zamisli; po Prodanoviću, naime, kutija bez liste treba da omogući tajnost glasanja.

Drugojačija su, međutim, tumačenja koja daju predstavnici Komunističke partije u vladi i skupštini, počev od Edvarda Kardeja koji je formalno, kao ministar za Konstituantu, ovaj predlog dopune zakona podneo Predsedništvu Privremene narodne skupštine. Prema Moši Pijade, kutija bez liste trebalo je da onemogući svojatanje od strane opozicije glasova onih koji iz objektivnih razloga nisu izašli na izbore, odnosno da spreči «sve manevre opozicije, koja bi u svoje pristalice uračunala i one na samrtničkoj postelji, bolesnike ili momentalno odsutne iz mesta i sve one koji ma iz kojih drugih razloga ne bi došli na glasanje. Ovakvo ćemo imati čistu situaciju, jer opozicija neće moći da računa kao na svoje i sve one koji nisu došli na glasanje, već samo one koji su stavili svoju kuglicu u tu kutiju».⁵⁶

Opozicija je na uvođenje kutije bez liste takođe odgovorila, pozivajući svoje pristalice da ne izađu na izbore, a «pojedinci koji nisu u stanju da postupe drukčije imaju kutiju bez liste».⁵⁷

Komentarišući dopunu izbornog zakona *Politika* je otišla korak dalje od zvaničnog tumačenja po kojem bi apstinenti bili oni koji su objektivno bili sprečeni da glasaju, pa je izvukla zaključak — s obzirom na postojanje kutije bez liste — da su za listu Narodnog fronta glasali i oni koji nisu glasali: «S formalnopravnog gledišta glasaju i oni koji ne izađu na biralište, jer su unapred dali mogućnost da se izaberu kandidati za koje je većina glasala. Njihovo neglasanje je pristajanje na izbor. S tog gledišta nije potrebno zahtevati da svaki birač upotrebi svoje pravo glasa».⁵⁸

Najzad, treba podsetiti i na to da su neke zvanične pcene kutije bez liste i njenih glasača same izbore u tradicionalnom smislu činili izlišnim. Tako je, na primer, Boris Kidrič odgovarajući na pitanja koja su mu postavili urednici *Slovenskog poročevalca* i *Ljudske pravice* ovako objasnio karakter kutije bez liste: «U treću kutiju spustiće kuglicu onaj ko je protiv demokratskih i protiv nacionalnih tekovina oslobodilačke borbe, ko je protiv ravnopravnosti jugoslovenskih naroda, ko je protiv agrarne reforme, narodne demokratije, republike itd., ukratko onaj ko je za starojugoslovenski sistem nacionalnog ugnjetavanja, stranog mešanja u naše suverene i državne poslove, bezobzirnog socijalnog iskorišćavanja, fašističkih diktatura i kraljevske tiranije».⁵⁹

Sve razlike koje su do sada istaknute između tradicionalnog liberalnog shvatanja demokratije, koje su u Jugoslaviji posle rata zastupale ne samo građanske već i radničke i seljačke stranke, i njemu suprotstavljenog boljševičkog shvatanja vode ovakvom različitim shvatanju smisla i svrhe izbora. Prema boljševičkom stanovištu, izbori predstavljaju fikciju; umesto da osvešćuju oni zamućuju svest. Komunistička partija treba odgovarajućim vaspitanjem da podstiče i jača revolucionarno uverenje masa, a ovakvo delovanje partije nikakvi izbori ne mogu nadomestiti. Pravi smisao izbora u poslerevolucionarnom vremenu je u njihovoj jedno- dušnosti.

Izbori, međutim, ovakav karakter nisu imali u svim sredi- nama. Rezultati izbora pre svega svedoče o razlikama u ukorenje- nosti sistema stranačkog pluralizma u pojedinim federalnim jed- nicama. U svim federalnim jedinicama na izbore je izašlo između 92—98% birača, a u Srbiji oko 77%. Podaci takođe pokazuju da je najveći broj glasalih u kutiju bez liste bio u onim sredinama koje su privredno, politički i kulturno razvijenije, u kojima je parlamentarna tradicija imala dublje korene. Pored Srbije, to su Vojvodina, Slovenija i Hrvatska (videti Tabelu 2).

Tabela 2

REZULTATI IZBORA ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU

Federalna jedinica odnosno autonomna oblast	Savezna skupština (u %)			Skupština naroda (u %)		
	glasalo	za listu Narodnog fronta	za kutiju bez liste	glasalo	za listu Narodnog fronta	za kutiju bez liste
Srbija	77,16	88,59	11,41	76,70	87,31	12,69
Vojvodina	92,20	85,40	14,60	92,12	80,65	19,35

Kosovo i Metohija	97,68	96,78	3,22	97,31	95,36	10,75
Hrvatska	91,77	91,52	8,48	91,66	89,25	10,75
Slovenija	95,29	83,25	16,75	95,29	82,23	17,77
Bosna i Hercegovina	92,53	95,21	4,79	92,04	94,17	5,83
Makedonija	96,82	95,85	4,15	96,75	95,87	4,13
Crna Gora	96,13	97,93	2,07	96,17	97,35	2,65

Ako se izračuna postotak onih koji su glasali za listu Narodnog fronta u odnosu na ukupan broj birača, a ne u odnosu na broj glasalih, kako je inače činjeno u skladu sa dopunama izbornog zakona koje se odnose na uvođenje kutije bez liste, onda taj postotak u Srbiji iznosi 68,28% (Savezna skupština) i 66,96% (Skupština naroda), a u Sloveniji i Vojvodini je ispod 80% (videti Tabelu 3). U pojedinim izbornim okruzima u Srbiji ukupan broj

Tabela 3

BROJ GLASALIH ZA LISTU NARODNOG FRONTA U ODNOSU NA UKUPAN BROJ BIRAČA

Federalna jedinica odnosno autonomna oblast	Savezna skupština	Skupština naroda
Srbija	68,28	66,96
Vojvodina	78,73	77,98
Kosovo i Metohija	94,53	92,79
Hrvatska	83,99	81,80
Slovenija	79,32	78,35
Bosna i Hercegovina	88,09	86,67
Makedonija	92,50	92,75
Crna Gora	94,14	93,61

onih koji su glasali za Narodni front u odnosu na ukupan broj birača je 50—60%, a u pojedinim izbornim srezovima niži je od 50%. Treba, najzad, imati na umu i činjenicu da je na listi Narodnog fronta bilo više kandidata, tako da su često bili izabrani oni koji su osvojili manje od 50% glasova onih koji su izašli na izbore.⁶⁰

Najzad, treba reći i to da svi oni koji su smisao izbora videli u jednodušnosti govorili su u posleratnoj Jugoslaviji kao dosledni pobornici jednog revolucionarnog stanovišta o prirodi izbora, koje je Lukač ovako obrazložio: «U čitavoj tehnici izbora, čak i onda kad to nije osvijesteno, leži primamljivanje sledbenika, što u sebi knje opasnost da se odvoje uverenja i čin te da se time probudi naklonost malograđanstva i oportunizmu. Odgojna svrha komunističke partije, njezin utjecaj na nejasne i kolebljive grupe proletarijata može samo onda biti zbiljski plodan ako zornom podu- kom revolucionarnog djelovanja jača revolucionarnu uverenje tih grupa. Svaka izborna kampanja pokazuje u skladu sa svojim gra- danskim biti posve suprotni pravac, koji je moguće zbiljski pre- vladati samo u nadasve rijetkim slučajevima».⁶¹

Time su i napetosti između liberalne i boljševičke ideje i pokreta na tlu Jugoslavije dostigle svoju najvišu tačku. Krug je zatvoren. To je bio susret dva sveta, susret ljudi koji se među- sobno ne mogu razumeti niti uveriti u preimućstva vlastitog sta- novišta. Tek će kasnije politički razvoj Jugoslavije postepeno pokazati da u političkoj misli liberalizma postoji jedno demo- kratsko jezgro čija je valjanost univerzalna, a da njegovo odbaci- vanje ugrožava samu slobodu.

IV VAŽNIJA SPORNA PITANJA U SUKOBIMA IZMEĐU KOMUNISTIČKE PARTIJE I OPOZICIONIH STRANAKA

Predmet spora između pojedinih stranaka tokom 1945. i 1946. godine nisu bili samo stranački i politički sistem u užem smislu te reči, koji se svodi na pitanje vlasti, već i čitav niz drugih pitanja počev od međunacionalnih odnosa, priznavanja pojedinih nacija (recimo, crnogorske), konstituisanja pojedinih federalnih jedinica i njihovog teritorijalnog razgraničenja (pitanje Sandža- ka), pa do zakona o biračkim spiskovima i izbornog sistema za podelu poslaničkih mandata. U ovom odeljku razmotrićemo skup- štinske raspre koje su se ticale položaja i uloge pravosuđa, osnov- nih sloboda i prava i pravne sigurnosti i zaštite neprikosnovosti ličnosti u oblasti krivičnog prava.

⁵⁵ Zivojin Ristić, *Izborni zakoni Srbije*, Beograd, Univerzitet u Beogra- du, Pravni fakultet, 1935, str. 120—121.

⁵⁶ Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslo- bođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine, 19. no- vembra 1944 — 27. oktobra 1945, str.

⁵⁷ «Kutija bez liste», *Demokratija* od 1. novembra 1945.

⁵⁸ «Postavljanjem kutije bez liste osujećen je manevar opozicije apsti- nencijom», *Politika* od 28. oktobra 1945.

⁵⁹ Boris Kidrič, *Sabrana dela*, Beograd, «Kultura», 1959, knj. II, str. 412.

⁶⁰ Sumaran izveštaj Savezne izborne komisije objavljen je u dnevnoj štampi i *Službenom listu DFJ* br. 92 od 27. novembra 1945. Kada je reč o izbornim rezultatima u Srbiji, koji su i najzanimljiviji, *Borba* od 14. novembra 1945. sadrži pregled izbornih rezultata po okruzima i srezovima, ali u ovome pregledu ima praznina i nisu obuhvaćeni svi izborni okruzi. *Novosti* od 18. novembra 1945. godine iznose nešto više podataka kako su na izborima prošle pojedine stranke u Narodnom frontu.

⁶¹ Lukács, *Etika i politika*, str. 82.

1. NEZAVISNOST SUDSTVA

Jedan od najboljih pokazatelja kojim se ispoljava prava priroda datog političkog poretka je način na koji se vrši izricanje pravde i institucionalni položaj sudstva. To je od samog početka ove Jugoslavije bio predmet dalekosežnog spora koji je zadirao u samu suštinu pravosuđa — pitanje njegove nezavisnosti i nepristrasnosti.

U stvari, ova pitanja postavljala su se još tokom rata, ali je njihovo javno razmatranje otpočelo tek po okončanju borbi za slobodjenje. O tome rečito svedoči predlog Zakona o pravima građana kod vojnih sudova, koji je 9. septembra 1945. godine putio Predsedništvu Privremene Narodne skupštine DFJ narodni poslanik Dragić M. Joksimović. Cilj ovog predloga bio je da se osuđenim licima, njihovim advokatima i najbližim srođnicima mogući uvid u spise njihove krivice i dobijanje odgovarajućeg repisa presude vojnih sudova. Po mišljenju predlagачa, zakom je trebalo zajemčiti ovo pravo osuđenih, pošto im je ono bilo skraćeno. »Poznata je stvar — veli Dragić Joksimović — da je položaj optuženih pred vojnim sudovima bio vrlo težak: suđenje je bilo tajno, optužnica je čitana tek na pretresu, pristup advokatima bio je zabranjen, presude nisu uručivane, pravo žalbe nije postojalo — jednom reći, pravo odbrane je bilo ograničeno. Postupajući po propisima Zakona o davanju amnestije pomilovanja, osuđeni lično ili preko svoje rodbine, tražili su repise presuda radi lakšeg sastava molbi za amnestiju ili pomilovanje, ali su od ovog traženja redovno odbijani.«¹

Treba odmah reći da sve ove presude vojnih sudova nisu izricane samo tokom rata već i po njegovom okončanju. Stoga znenaduje činjenica da je postupak pred njima bio tako sažet i bez uobičajenih garantija prava optuženog na stručnu pomoć ranijaca u odbrani pred sudom. Još manje je razumljiva činjenica da su pravosnažno okončani predmeti pred vojnim sudovima predstavljali tajnu za neposredno zainteresovane stranke i njihovu odbinu, te da je bio potreban poseban zakon da bi se uvid u udne spise učinio slobodnim.

U stvari, ovakvi prigovori nisu upućivani samo vojnim već redovnim sudovima. Tako je prilikom skupštinske rasprave o redlogu zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Tripko Žugić upozorio da su sudovi do vrha, kao i sve ruge vlasti, politički isključivi.² Odmah potom razvila se zanimljiva rasprava o karakteru novog posleratnog pravosuđa i ciljeima kojima to pravosuđe treba da služi. To je učinjeno prilikom donošenja Zakona o uređenju narodnih sudova (»Službeni list DFJ«, 7/45). Naročito je bilo sporno pitanje da li sudije treba ili ne treba da imaju odgovarajuće pravno obrazovanje odnosno završen ravni fakultet. Ovim Zakonom bilo je, naime, predviđeno da, pored sudija prisuditelja (porotnika), i stalne sudije mogu da budu laici bez ikakve stručne spreme (član 17.). To je čak, izgleda, trebalo da bude pravilo a ne izuzetak. Za ovakvo rešenje zalagala je tadašnja skupštinska većina u čije ime su govorili Miloš Zanko, rane Frol, Miloš Minić, Vladimir Simić i Edvard Kandelj.

Miloš Zanko je uveravao poslanike »da bi prijedlog o kvalificiranim sucima došao u sukob sa općim principima nove narodne asti.«³ »Ograničenje zvanja suca na pravnike u našim uslovima učinilo bi pretvoriti tu društvenu javnu funkciju u profesionalno vanje i isključiti iz sudstva baš one bitne moralne kvalifikacije kvalitete koje treba da ima jedan narodni sudac.«⁴ Prilikom izbora idija treba, dakle, dati prednost moralnim a ne stručnim kvalifikacijama. A u ovoj stvari laici, kao ljudi iz naroda, imaju rvenstvo u odnosu na pravnike, koji se, doduše, ne isključuju, ali prema našem shvatanju — veli Zanko — ne bi bilo pravilno a oni imaju monopol na zvanje suca.«⁵

Stvarni smisao ovih moralnih kvalifikacija, kojim treba da upolažu ikandidati za sudije, najbolje je objasnio Miloš Minić. n je odmah razotkrio da ovde nije u pitanju moralna već politička podobnost, pod kojom je podrazumevao odanost tekućoj politici vladajuće stranke. »Zahtev da sudije budu pravnici — li Minić — potiče iz shvatanja da se ide linijom manjeg otpora, a se uzmu sudije koji lakše mogu da shvate zakon umesto da ide drugom linijom koja je mnogo pravilnija, da se obezbedi lan kadar lica za naše narodne sudove.«⁶ Po Milošu Miniću, ravnici doduše mogu biti sudije, ali samo pod uslovom da budu vezgranično odani.« Stoga ukoliko se mora birati između neukih odanih laika i učenih pravnika koji nisu odani, prvima treba ti apsolutnu prednost. »Mi bi svi želeli — ikaže Minić — da ise sudije imaju pravničko obrazovanje, da poznaju pravnu uku, ali kad nemamo dovoljno obrazovanih pravnika koji su ovremeno bezgranično odani narodu i tekovinama Narodnolobodilačke borbe, onda je bolje da, zato što ne ispunjavaju e potrebne uslove, u naše sudove budu izabrani laici, tamo gde ma stručnjaka...«⁷

Posebno su zanimljivi stvarni razlozi koje je imao na umu iloš Minić kada je doveo u sumnju odanost najvećeg broja pravka i njihovu podobnost da budu sudije. Po njegovom kazivanju: ako bi se usvojilo gledište da se za stalne sudije biraju mo pravnici, onda bi se, dosledno sprovodeći to gledište, održao životu stari sudski aparat — samo s tom razlikom što bi stare

sudije bile ispremeštane, održao bi se sudski aparat koji je, svi to dobro znamo, bio, ne sa mnogo izuzetaka, korumpivan, beskičmenjački, odvojen od naroda, podložan potpuno uticaju vlastodržaca.«⁸ Ako bi se ove reči uzete u svom doslovnom smislu, izgledalo bi da se Miloš Minić zalaže za istinsku nezavisnost sudija u odnosu prema bilo kojim vlastodršcima, uključujući i nove posleratne upravljače. To je, međutim, samo prvi površan i u osnovi norešan utisak. Jer, dan pre toga Miloš Minić je upravo prebacivao pravnicima, a pre svega beogradskim sudijama, da još nisu prihvatili tekovine nove narodne vlasti. »Većina pravnika kod nas, ukoliko nisu reakcionarni elementi, a ima ih takvih, oni su bez sumnje konzervativan elemenat... Beogradski sudovi, u kojima su sudije skoro bez izuzetka pravnici, i to često dugogodišnje sudije, preblijaju prema narodnim neprijateljima, svih boja, oni u ovim danima kad naši narodi ulažu ogromne napore da ponrave ono što su okupatori i izdajnici zajedno s njima omustovali i uništili nisu dovoljno budni, beogradski sudovi u borbi protiv špekulanata, a to su veliki narodni neprijatelji, izriču tako blage kazne, takve kazne koje malte ne što ne hrabre ove špekulanate, koje upravo ne sprečavaju i ne iskoranjuju ovo opšte zlo... Takve ljude naši sudovi osuđuju za teške krivice samo na nekoliko meseci ili koju godinu zatvora.«⁹

Time je Miloš Minić za nov način pojmiio nezavisnost sudstva. Sudije su, po njemu, trebalo da budu nezavisne samo u odnosu na stare, predratne vlastodršce, pa ukoliko to nisu uvek bile, onda im se moglo reći da su beskičmenjaci i pod uticajem vlastodržaca. No ukoliko te iste sudije pod novim vlastima i dalje sude po svojoj savesti i vlastitoj oceni težine učinjenog prestupa, pa na osnovu ove ocene izriču kazne koje drugi smatraju preblijim, onda to po Milošu Miniću nije znak njihove nezavisnosti već konzervativnosti.

Za razliku od ovakvih istupanja predstavnika skupštinske većine, predstavnici manjine odlučno su branili nezavisnost sudstva i njegovu ulogu u obezbeđenju lične sigurnosti i zaštiti ljudskih sloboda i prava. »Teško onoj zemlji — rekao je Tripko Žugić — u kojoj pravosuđe nije na dostojnoj visini! Možete imati u jednoj zemlji i rđavu policiju i težak režim, ali ako imate sud na potrebnoj visini, vi onda imate i sigurnost za svoj život, za čast i za imovinu. Nemate li suda — nemate ništa.«¹⁰ A do toga može doći, ako sud pored moralnih nema i stručne kvalifikacije. »Kada mi dobijemo jedan sud koji je potpuno laički, koji ne samo da ne može da primeni pravila i pravne propise, nego ne može da ude u smisao zakonskih propisa, mi znamo kuda to vodi.«¹¹

Na sličan način je i Ilija Stojanović isticao da je temeljno stručno znanje sudija nužan uslov za valjano vršenje pravosudne delatnosti. »Smatrali smo da je osnova svakom državnom uređenju, po onoj staroj poslovi: 'Pravda drži zemlju i gradove', dobro organizovano sudstvo. Suditi nije laka stvar. Suditi je teška stvar. Sudija mora da ima i jake moralne kvalifikacije, neosporno, ali mora da ima i izvesno solidno poznavanje stvari, baš s obzirom na svu težinu pitanja.«¹² Ilija Stojanović je uz to osporio Zankovu tvrdnju da bi uvođenjem stručne spreme kao nužnog uslova za izbor u zvanje sudije pravnici imali monopol u sudenju, pošto primenom načela kolegijalnosti u suđenju sudsko veće čine, pored stalnog sudije, i dva prisuditelja laika, koji ravno-pravno učestvuju u suđenju. »Dalje, rečeno je malopre da nije zgodno da pravnički stalež, da pravnici imaju monopol u suđenju, jer ga ne mogu ni imati. Ako pravilno shvatimo da kolegijum od tri lica sastavljaju tri ravnopravne sudije, koje će sa pojednakiim pravom učestvovati u suđenju, a da bi toga bilo potrebno je da i sam prisuditelj ne bude obični prisutni građanin, već stvarni sudija, to jest koji će pomagati sudije. Prema tome, ne bi se moglo govoriti o monopolu kada se zna da bi bilo jedno lice diplomirani pravnik, a druga dva iz naroda, koje takođe bira narod kao i onog prvog koji je diplomirani pravnik.«¹³

¹ Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembra 1944. — 27. oktobra 1945), str. 944.

² Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgusta 1945, str. 183.

³ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene Narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945), Beograd, Prezidium Narodne skupštine FNRJ, 1952, str. 525.

⁴ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 373.

⁵ Ibid., str. 374.

⁶ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene Narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945), str. 526.

⁷ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 387.

⁸ Ibid., str. 386—387.

⁹ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene Narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945), str. 526.

¹⁰ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 395.

¹¹ Ibid., str. 396.

¹² Ibid., str. 376.

Ovaj spor između skupštinske većine i manjine svodio se praktično na pitanje da li stalne sudije treba da imaju stručno pravničko obrazovanje, ili pak dužnost stalnog sudije mogu da vrše i neobrazovani ali politički podobni odnosno odani laici. To je, međutim, veoma star spor koji je više puta temeljno razmatran i rešavan. Ukoliko, recimo, damo prednost ideji i praksi vladavine prava, kojom se ograničava samovolja vlasti, onda treba da prihvatimo rešenje po kojem je za presuđivanje u pojedinačnim slučajevima potrebno odgovarajuće pravno znanje i obrazovanje. To je svojevremeno izrekao predsednik Vrhovnog suda Engleske (*Court of Common Pleas*) ser Edvard Kouk (Sir Edward Coke) kada je osporio pravo kralja da sam presuđuje pojedinačne slučajeve. Tom prilikom Džeims I (James I), po savetu kenterbrijskog arhiepiskopa Benkrofta (Bancroft), istakao je svoje pravo da sudi i pojedinačnim slučajevima, pošto je smatrao da su sudije samo njegovi opunomoćenci od kojih u svako doba može da povрати data ovlašćenja. Kada ga je zatim Kouk upozorio da samo sud može da sudi na osnovu prava i običaja zemlje, kralj je izrazio uverenje da je pravo utemeljeno u razumu i da svaki čovek, uključujući i njega samog, raspolaže razumom baš kao i sudije. Kouk je, međutim, odgovorio da se pravni sporovi koji se tiču života, nasleđa, dobara i imovine kraljevih podanika ne presuđuju na osnovu prirodnog razuma (*natural reason*), kojim raspolažu svi ljudi, već na osnovu obrazovanog razuma (*artificial reason*), koji se stiče dugim izučavanjem i iskustvom. Za rešavanje pojedinačnih pravnih sporova potreban je, dakle, razum, ali ne prirodni razum svakog čoveka već stečeno savršeno razuma, koje se izgrađuje dugim izučavanjem, ispitivanjem i iskustvom. Staviše, ni kralj nije iznad prava, tog razuma dovedenog do savršenstva, već kako je to Brekton (Henry de Bracton) govorio, kralj nije pod ljudima već pod Bogom i pravom (*...rex non debet esse sub homine, sed sub Deo et lege*).¹⁴ A to je upravo bila ona plodna ideja koja je u pravu i zakonu nalazila sredstvo za ograničenje samovolje političke vlasti.

Godine 1945. velika većina poslanika Privremene narodne skupštine nije bila sklona da prihvati uverenje da je za presuđivanje u pojedinačnim slučajevima potrebno ovakvo »stečeno savršeno razuma«, već je tvrdila da je za poziv sudije dovoljan običan razum bez ikakvog pravnog znanja i iskustva. U tome je najdalje otišao Vladimir Simić koji je uveravao poslanike da veruje »...u narod kada se radi o suđenju i presuđivanju kad narod sudi slobodno, ne zasnivajući presude na pišanom pravu«.¹⁵ A Frane Frol je na sličan način odbacivao prigovore da se stalne sudije laici neće snaći prilikom rešavanja složenih građanskih parnica. »Ako bi se — veli Frol — vratili na stare komplikovane propise, koji su izražavali svu protivurječnost jučerašnjih dana, onda bi se to stanovište donekle moglo i opravdati jer je ta protivurječnost i ta komplikovanost služila namjerno interesima manjine, koja je donosila takve propise. No danas, kada su u primjeni zakoni potpuno pristupačni, i po svojim idejama i po stilu, širokim narodnim slojevima, ti su prigovori neosnovani. Ako se hoće narodna pravda — ona je jedina stvarna pravda — nju će primijeniti pravedan čovek koji shvata težnje naroda, a pri tome nije odlučno da li je on stručnjak ili nije.«¹⁶

Propisivanje ovakvih merila za izbor stalnih sudija i ograničenje perioda za koji su izabrane na tri odnosno pet godina praktično su doveli do gubitka njihove samostalnosti. Ovakav podređen položaj sudstva pravdan je, između ostalog, potrebom uvođenja jedinstva vlasti. Tako je Frane Frol objašnjavao da se ne može vršiti odvajanje sudske funkcije kao jedne posebne vlasti, jer »...narodna je vlast jedinstvena i nedeljiva i uvijek zadržana u narodu, pa je, prema tome, i sudska funkcija vezana uvijek za izvor opće vlasti: za narod.«¹⁷ A to je bilo stanovište koje je na sličan način primenjivano i u sovjetskoj Rusiji posle oktobarske revolucije. Osobenost postrevolucionarnog poretka u Rusiji bila je, između ostalog, i u tome što je olako odbačena svaka vrednost nezavisnosti sudstva u ime nadmoćnosti ovog sistema nad »pogrešnom« teorijom podele vlasti.

Postavlja se naravno pitanje zbog čega je bilo potrebno ukidanje nezavisnosti sudstva kada se dobro zna da ova nezavisnost ne znači i samovolju, pošto su sudije prilikom izricanja pravde vezane zakonom kao *opštom* normom. Po našem mišljenju, to je učinjeno zbog toga što se želelo da se sudovi prevashodno rukovode trenutnom političkom celishodnošću, koja zbog promenljivosti i nepredvidljivosti tekuće politike ne dopušta jednako postupanje u manje-više istim slučajevima. Ukoliko je trenutna politička celishodnost, koja je stalno podložna nepredvidljivim obrtima i menama, suprotna načelu pravne sigurnosti i jednakosti.

Drukčije je, međutim, u pravnom poretku u kojem sudovi jedino sude po zakonu, tako da im upravni ili partijski organi ne mogu da upućuju obavezujuće nernice. U takvom poretku sudije su vezane samo zakonom, tako da je bilo kakva subjektivna celishodnost svedena na najmanju mernu, a često i sasvim isključena. No to je upravo ono što su tvorci sovjetskog pravnog i političkog poretka želeli da izbegnu. Oni su zapravo hteli da od redovnih sudova, koji presuđuju po načelu nezavisnosti, naprave

donose »presude«, ali se pri tom rukovode trenutnom političkom celishodnošću. A time je svaka mogućnost neprikosnovnosti ljudskih sloboda i prava trajno izgubljena, jer je nezavisnost sudstva poslednja linija odbrane ljudske sigurnosti i slobode. Ili kako je to još Monteskijski upozorio: »Ako bi sudska vlast bila pridodata izvršnoj vlasti, sudija bi mogao ispoljiti nasilje jednog tiranina.«¹⁸

Pri tom možda treba još jednom istaći prirodu ove sudske nezavisnosti. To je zapravo nezavisnost od bilo kakvih naredbi i posebnih uputstava jednog starešine, pa čak i od samog zakonodavca ukoliko bi ovaj koristio svoju zakonodavnu nadležnost za izdavanje upustava za rešavanje pojedinačnih slučajeva ili na drugi način ograničavao i sprečavao sudije da sude po svojoj savesti. Ili kako je to mladi Marks dobro zapazio: »Sudija nema drugog pretpostavljenog osim zakona. Ali sudija je obavezan da, radi primene na pojedinačni slučaj, tumači zakon onako kako ga je on nakon savesnog ispitivanja shvatio... Nezavisni sudija ne pripada ni meni ni tebi.«¹⁹ Drugim rečima, sudska nezavisnost je mogućna ukoliko su sudije jedino vezane zakonima kao *opštim, bezličnim i načelnim* normama. I upravo u tome je najsigurnija garantija nepovredivosti osnovnih ljudskih sloboda i prava, koja se obezbeđuju takvim zakonima.

Sudstvo, dakle, može biti tek protiv zloupotreba izvršne vlasti i valjano sredstvo zaštite pravne jednakosti i individualnih sloboda i prava samo pod uslovom da predstavlja nezavisno sudstvo. Tvorci poslerevolucionarnog pravnog poretka u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama Istočne Evrope odbacili su, međutim, ovu davno proverenu vrednost i sveli sudstvo na oruđe tekuće politike. Time su mogućnost zloupotrebe sudske funkcije i neograničenog gaženja osnovnih ljudskih prava ugradili u sam sistem pravosuđa. A to je već bilo nepopravljivo zlo, jer je bilo sadržano u samom leku. Ništa pri tom nije vredelo navedeno Marksovo upozorenje da sudija mora biti nezavisan u primeni zakona na pojedinačan slučaj, to jest da je obavezan da »tumači zakon onako kako ga je on nakon savesnog ispitivanja shvatio«. Godine 1945. Miloš Minić i njegovi istomišljenici osporavali su valjenost i opravdanost ovakve nezavisnosti sudija, pa su stoga mogli da osuđuju beogradske sudije zbog navodne blagosti prema optuženim neprijateljima, iako je bilo očigledno da su ove sudije sudile po svojoj a ne po nečijoj tuđoj savesti. Marks je takođe upozorio da »nezavisni sudija ne pripada ni meni ni tebi«, to jest ni jednoj strani u sporu, pa ni tužiocu ni optuženome. Izgleda da je 1945. Miloš Minić smatrao da sudija ipak nekome pripada, to jest da pripada onoj istoj strani na kojoj je i javni tužilac.

U stvari, ustanova javnog tužioca je od samog početka svojim veoma širokim ovlašćenjima i uticajnom ulogom dovela u pitanje nezavisnost i nepristranost pravosuđa. U sistemu vladavine prava i pouzdanih procesnih garantija ljudske sigurnosti i slobode javni tužilac je samo jedna od dveju strana u sporu, bez nekih posebnih privilegija i većih vansudskih ovlašćenja. U jugosloveskom posleratnom sistemu javni tužilac je, po kazivanju Dragoljuba Jovanovića, bio svemoćan organ u suđenju.

»U našem današnjem sudovanju, — upozorio je tada Dragoljub Jovanović — tužilac je nešto mnogo više nego stranka, on je svemoćan organ u suđenju, naročito u današnjim sudovima, sa sudijama nestručnim i neukim, koji su pod uticajem školovanih ljudi. Javni tužilac ima naročitu snagu koju mu ni Ustav, a mislim ni sam ovaj zakon ne želi da da.

Javni tužilac je danas sveprisutan, svestručan. On je političar i privrednik, književnik i umetnik, i lekar i veterinar. On sve zna, on razume sve, sve može i hoće. Ovaj zakon ide još jedan korak dalje, pa javnog tužioca uvodi i u narodne odbore. On ulazi kao punopravan član i u sam izvršni odbor, doduše sa savetodavnim glasom, ali ne samo prisustvuje nego i učestvuje u diskusiji, a mi znamo šta znači glas jednog tako moćnog čoveka kao što je javni tužilac. On je u mestima velikim i malim, a naročito malim, strah i trepet. Mnogi su vlast, ali je on prava vlast u očima naroda, sa svima oznakama koje narod tome pojmu pridaje.«²⁰

Premoc javnog tužioca u odnosu na sud povećana je i time »što je isleđenje krivica oduzeto od suda i predato javnom tužiocu.«²¹ Po kazivanju Dragoljuba Jovanovića, to je doduše korak napred u odnosu prema nekadašnjoj praksi kada je isledna vlast

¹⁸ Ibid., str. 377.

¹⁹ Coke's Reports, Pt. XII, 65, (1608).

²⁰ Rad zakonodavnih odhoda Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila — 25. oktobra 1945.), str. 524.

²¹ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 381—382.

¹⁷ Ibid., str. 383.

¹⁸ Montesquieu, L'Esprit des lois, Paris, Garnier Frères, s.a., knj. XI, gl. VI, str. 143.

¹⁹ K. Marx - F. Engels, »Debate o slobodi štampe i o publikovanju rasprava u staleškoj skupštini«, Dela, Beograd, »Prosveta«, 1968, tom I, str. 226—227.

²⁰ Prvo redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 15. maj—20. jul 1946. Beograd, Narodna skupština FNRJ, str. 501—502.

²¹ Ibid., str. 501.

bila policija. Ali bi istinski napredak u garantovanju pravne sigurnosti bio postignut tek onda kada bi celokupno isleđenje bilo predato u nadležnost sudova. Uz to je Dragoljub Jovanović odlučno prigovorio što je »javni tužilac bez izuzetka član Komunističke partije«, pa time »inkarnira diktaturu jedne partije«.²²

Dalje razjašnjenje ove izuzetne uloge posleratnog javnog tužilaštva nalazimo u odgovoru Miloša Minića na ove Jovanovićeve prigovore. Tako, recimo, dok je Dragoljub Jovanović nalazio u grupi građana koja pomaže javnom tužiocu²³ sličnost sa rimskom ustanovom delatora (*delator* — dostavljač, potkizivač), koji su »dostavljali vlasti šta ko radi, šta misli i kuda se kreće i kako se ponaša«²⁴ za Miloša Minića »to je samo još dublja demokratizacija čitavog aparata naše narodne vlasti, a ne ono što bi g. Jovanović hteo da prikaže«.²⁵

Miloš Minić je takođe prebacio Dragoljubu Jovanoviću da zaostaje za napretkom pravne nauke kada zahteva da krivična istraga bude u nadležnosti suda. »G. Jovanović je bio do krajnosti iskren, pa je rekao: da mu najviše smeta ovakav sistem isleđivanja kao što je postavljen u ovom zakonu. Naime, pre rata istražne sudije bile su organi suda. Sada je islednik organ javnog tužilaštva. G. Jovanović ne vidi u tome izvesni napredak. Naši sudovi nisu danas opterećeni jednom funkcijom koja nema nikakve veze sa suđenjem, kao što je isleđenje. To je funkcija izvršne vlasti. Mi smo učinili jedan korak napred, oslobađajući naše sudstvo od jedne funkcije izvršne vlasti, od isleđivanja, istraživanja, ispitivanja i protivonili smo naše sudove u ono što sud treba da bude, a to je sud koji treba da sudi i presuđuje, koji uvek ima pred sobom dve stranke, saslušaja i jednu i drugu, i onda hladno i objektivno donese odluku. Time smo zaista učinili jedan korak napred. Pravna teorija g. Jovanovića je malo zastarela«.²⁶

Godine 1945. Miloš Minić naravno nije mogao znati da će ovaj napredak pravne nauke kasnije biti napušten i da će posle odbacivanja sovjetskog uticaja i modela krivična istraga biti predata u nadležnost sudstva i posebnih istražnih sudija. A kada je do toga ipak došlo, Miloš Minić nije našao za potrebno da povuče svoje ranije optužbe protiv »zastarele« pravne teorije Dragoljuba Jovanovića. Tako se pokazalo da je u sporu sa Milošem Minićem Dragoljub Jovanović bio u pravu, ali, na svoju nesreću, to nije bio i u pravo vreme. No ako je 1946. Dragoljub Jovanović bio dalekovidiji u proceni šta odista predstavlja napredak pravne nauke i prakse, Miloš Minić je bolje predskazao neposrednu ličnu sudbinu Dragoljuba Jovanovića kada mu je rekao: »Ovde se ne radi o pravnim pitanjima nego o čisto političkim pitanjima. On (Dragoljub Jovanović — naša napomena) kaže: tužništvo je organ Komunističke partije. Islednik je organ tužništva. To je sve u rukama jedne partije. Islednik može uhapsiti i tužilac izvesti čoveka pred sud; u sudovima su neuki građani, tužilac je sve-moćan, može se ma kome, pa možda g. Jovanović strepi i za sebe, desiti jednog dana da neko pokrene protiv njega postupak, da se stvar isledi, da ga izvedu pred sud, a u sudu su neuki ljudi, dok je tužilac sve-moćan, i može čovek da ode na robiju — samo ako se to prohte partiji, čiji je organ tužilac. Vidite li, koliko je podlosti i neverice u naše narodne vlasti, kada vi povežete sve te stavove.«²⁷ Pokazalo se, međutim, da je ova bojazan Dragoljuba Jovanovića bila opravdana: maja 1947. uhapšen je po nalogu tužilaštva i osuđen na devet godina zatvora, možda baš na onaj isti način koji je godinu dana pre toga Miloš Minić tako pouzdano predvideo.

Sve-moćno i sveprisutno javno tužilaštvo nije, međutim, bilo jedini činilac ograničavanja autoriteta i nezavisnosti sudstva u prvim posleratnim godinama. To su bili i drugi državni i politički organi, a naročito organi unutrašnjih poslova. O tome nalazimo potvrdu i u retkim kritičkim izlaganjima pojedinih narodnih poslanika. Tako je Imro Filaković prilikom rasprave o predlogu opštedržavnog budžeta izneo sledeće primere arbitrarnog hapšenja:

»Iako je otkup bio potreban praksa pri otkupu viškova u pojedinim selima bila je takva da je narod udaljavala od narodne vlasti... Evo jednog od mnogih primera koji je blaži: Antun Matković iz sela Sljivoševac, kotar Donji Miholjac, predao je sve viškove i ipak je izveden pred narodni sud. Sud ga oslobađa, a Odjel unutrašnje uprave u Donjem Miholjcu drži ga još u zatvoru 16 dana i nudi ga da uđe u Narodni front.

Ima u selima najmarljivijih ljudi koji su zbog otkupa viškova u zatvoru. Ako se uzme u obzir da su pojedine otkupne komisije naređivale da im se kuhaju kokoši, što je povreda privatne svojine, onda se može reći da je praksa otkupa bila na vrlo mnogo mesta u najmanju ruku gruba. Slučaj sela: Šag, Bizovac i Sveti Đurađ.«²⁸

Ovaj primer arbitrarnog hapšenja potvrđuje da u vreme sprovođenja otkupa nije dosledno primenjivana ustanova procesnog prava *habeas corpus*, koja, kao sredstvo protiv arbitrarnog lišavanja slobode, utvrđuje obavezu policijskih organa da uhapšeno lice odmah privedu sudu, i da ga potom odmah oslobode ako to sud svojom presudom naloži. Staviše, pored ovog kršenja procesno-pravnih garantija ljudske sigurnosti i slobode, u ovom periodu nije poštovan ni krivično-pravni imunitet izabranih narodnih predstavnika. O tome je Imro Filaković na sledeći način

upozorio Narodnu skupštinu: »Na mome kotaru bila su zatvorena tri kotarska skupština i tri predjednika mjesnog odbora. Poneka od ovih zatvaranja su političke naravi iako se je to na raspravama tek u jednom slučaju spomenulo. Sva ova zatvaranja su protivzakonita, jer sve te odbornike štiti imunitet, a koliko je meni poznato samo je za jedan slučaj traženo izručenje od izvršnog odbora.«²⁹ Ukoliko su, pak, policijski organi odmah predavali sudu uhapšeno lice, to nije bila dovoljna garancija da će suđenje biti nepristrasno i časno, što potvrđuje i kazivanje Radomira Todorovića u Narodnoj skupštini da je Sreski sud u Staroj Pazovi 21. marta 1947. uhapsio jednog seljaka, a već 22. marta izrekao mu presudu na 5 godina robije.³⁰ To je možda i navelo Imra Filakovića da zaključuje kako kontrolne komisije i javna tužilaštva olako koriste prinudu u političke svrhe: »Ove dvije ustanove su srodne. Uzmimo primjer jedne kampanje. Kontrolna komisija ide uperedo sa kampanjom. Objašnjava, ispravlja, savetuje, pomaže i poziva ponekad u pomoć i javno tužništvo. Kada je kampanja pri koncu ili na svršetku kampanje, javno tužništvo kupi griješnike i predaje ih sudu. Po mome mišljenju su kontrolne komisije preslabe, a javna tužništva prejaka. Prema tome, ispada da nas malo vode, a mnogo gone. Kad se uzme u obzir da su javni tužioc i svi inspektori kontrolnih komisija regrutovani iz jedne stranke ili partije, onda to stvar još potencira.«³¹

Zahvaljujući ovakvom podređivanju sudstva i tužilaštva tekućim političkim potrebama, u prvim posleratnim godinama nije bilo čvrstih garantija ljudske sigurnosti i slobode. Staviše, prema tadašnjem zvaničnom shvatanju, sudstvo i nije imalo zadatak da obezbedi nepovredivost osnovnih ljudskih prava i jednakost svih građana pred zakonom, već je, po rečima Jakova Blaževića, trebalo da bude »kula, iz koje će se narod zaista obračunati sa svim svojim neprijateljima«.³² I ostvarenju tog cilja posleratno sudstvo je odista svojski doprinelo.

2. OSNOVNE SLOBODE I PRAVA

Stvarna sadržina i praktička ostvarljivost osnovnih sloboda i prava predstavljaju najpouzdanije merilo moralne ispravnosti datog političkog poretka. Ovo nesumnjivo važi i za socijalistička društva u kojima se posebno naglašava *oslobodilački* karakter revolucije kojom su uspostavljena. Jer, ljudska prava i slobode predstavljaju onaj minimum uslova bez kojih ljudi ne mogu da se razvijaju i napreduju kao autonomna i samosvojna moralna bića. Stoga pouzdano garantovanje i dosledno poštovanje osnovnih ljudskih prava predstavlja *conditio sine qua non* dobrog društva, kakvo bi, po zamisli svojih rodonačelnika, trebalo da bude i socijalističko društvo.

Da bi ova ljudska prava odista bila ostvarljiva, treba da se predupredi nekontrolisano širenje granica vlasti na štetu zajedničke slobode. A da bi se to postiglo nužno je da se ustavom najpre utvrde jasne granice vlasti i odredi jedna *neprkosnoven* sfera individualnih sloboda i prava u koje vlast ne sme da dira, i da se potom obezbede odgovarajuće institucionalne garancije koje će ove granice vlasti učiniti relativno čvrstim i pouzdanim. To su pre svega nezavisnost sudstva, stvarna izbornost, javna odgovornost i povremena smenljivost vlastodržaca, slobodna javnost, slobodna i nezavisna štampa i odgovarajući politički pluralizam.

Tako, dakle, osnovna prava i slobode treba da predstavljaju protivtežu svekolike političke celishodnosti i srž pravne vezanosti odnosno ograničenosti državne vlasti. Izgleda, međutim, da je neposredno posle rata bila zvanično priznata bitno drugačija zamisao ljudskih i građanskih prava, koja je pretpostavljala brisanje svake čvrste granice između vlasti i ovih prava. Ovu zamisao je možda najbolje izrazio Jovan Đorđević, koji je decembra 1945. na sednicama ustavotvornih odbora Savezne skupštine i Skupštine naroda istupio kao vladin poverenik. Po njegovom kazivanju, građanska prava »predstavljaju izvesna pravna sredstva data (naš kurziv) na raspoloženje našim građanima«. A to je bila bitna novina u odnosu prema izvornoj liberalnoj ideji, po kojoj građanske i ljudske slobode nisu prava koje država vlast *daruje* po-

²² Ustanova narodnih tužilaca bila je predviđena članom 22. Zakona o javnom tužilaštvu (»Službeni list FNRJ«, 60/46), koji glasi:

»Radi učešća naroda u ostvarivanju zadataka javnog tužništva, javnim tužiocima pomažu narodni tužioc kao dobrovoljni saradnici.

Narodne tužioce biraju građani na svojim zborovima u privrednim preduzećima, nadležstvima, ustanovama, ulicama i naseljima većih gradova, selima i mestima.

²³ Ibid., str. 496.

²⁴ Ibid., str. 507.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibid., str. 507—508.

²⁷ Treće redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26. mart — 26. april 1947, str. 142—143.

²⁸ Ibid., str. 143—144.

²⁹ Ibid., str. 169.

³⁰ Ibid., str. 143.

³¹ Jakov Blažević, »Narodni sudovi moraju biti izraz demokratske volje naroda«, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 1—2/1945, str. 95.

danicima, već predstavljaju bitne ciljeve i granice te vlasti. Uz to je Jovan Đorđević, umesto izvorne ideje o razlici pa i suprotnosti između građanskih prava i državne vlasti, zastupao zvanično zamisao o njihovom prožimanju i jedinstvu. »Najzad, na četvrtom mestu — veli Jovan Đorđević — potrebno je ovde naglasiti da građanska prava, koja se obično u svima ustavima shvataju kao neka naročita sredstva za ograničenje i neutralisanje vlasti, kao neka protivteža aktivnosti i jačanju vlasti, ta koncepcija ustavnog prava poznata u celom građanskom demokratskom svetu, nije bila rukovodna prilikom određivanja građanskih prava. Zašto? Naša država nije zasnovana na čuvenom sukobu između građana i vlasti. Prema tome građanska prava ovde ne predstavljaju nikakvu otklonačinu od vlasti, nikakvo ograničenje vlasti, nego su građanska prava kod nas baš formulisana u saglasnosti, u jednom *jedinstvu vlasti i građana* (naš kurziv). To je omogućeno time što je kod nas državna vlast po svojoj suštini narodna vlast. I ukoliko je naša vlast jača, šira, snažnija, demokratskija, utoliko su i građanska prava šira, demokratskija i jača.«³³

Ova ideja o jedinstvu građanskih prava i postojeće vlasti bila je posledica nekritičke i umnogome naivne vere da će se nova vlast i njeni konkretni nosioci *bitno* razlikovati od svih prethodnih vlastodržaca. Dok su, naime, svi raniji vlastodršci bili skloni zloupotrebi vlasti i stalnom proširivanju njenih granica na štetu zajemčene slobode, neposredno posle rata pojavili su se pojedinci koji su tvrdili, a možda i verovali, da će novi upravljači biti lišeni ovih pogubnih sklonosti. Tu veru ispodvao je i Radovan Zogović kada je decembra 1945. uveravao poslanike Ustavotvorne skupštine da se u ovoj stvari nova narodna vlast uopšte ne može upoređivati sa starom, reakcionarnom vlašću, te da stoga nije opravdana bojazan da će i nova narodna vlast biti sklona da sužava i gazi ustavne slobode i prava. »Iako potpuno razumijem — veli Zogović — pozitivnu čestitu koja je sadržana u bojzani g. Prodanovića da Ustav neće možda biti uvijek pravilno sproveden, mislim da je u izražavanju te bojzani bilo neke principijelne nelogičnosti. Naš Ustav ozakonjuje jedno stanje koje već postoji. On fiksira i daje perspektivu razvika narodne vlasti, koja je, kao narodna, izborna predstavnička, nastala u Narodnooslobodilačkoj borbi. Prema tome, nelogično je ikakvo upoređivanje stare i današnje vlasti; prema tome nelogično je bojazan da bi narod, koji je sam vlast, otuđivao tu vlast od sebe, okrenuo je protiv sebe.«³⁴

Godine 1945. ova naivna vera u nepokvarljivost novih državnih upravljača nije, međutim, predstavljala i opšte saglasje. To posebno potvrđuju amandmani Jaše Prodanovića na predloženi nacrt Ustava i njegova zapažanja o prirodi svake pa i nove narodne vlasti. Prilikom rasprave o ovom nacrtu on je upozorio da zakoni mogu biti »dobri, slobodoumni i dobro redigovani pa su se ipak vršile zloupotrebe. To smo i u Srbiji osetili i dobro iskusili. Jedan te isti zakon kada ga primenjuje dobra vlast drukčiji je nego kada ga izigrava jedna rđava vlast.«³⁵ I u tom pogledu ni vlasti u novoj Jugoslaviji ne predstavljaju nikakav izuzetak. »Ja se bojim — rekao je tada Jaša Prodanović — da se ne desi i u novoj Jugoslaviji kao što je bilo u staroj. Kod nas u staroj Jugoslaviji napravljen je Ustav, pa su ustavne slobode zakonima malo uskraćene, umanjene, pogoršane. Posle dolazi tumačenje, pa i to tumačenje još više ograničava zakone. Ustav je dao jednu količinu prava. Zakonom tumačenje je malo skratilo ta prava, ono je vešto kamuflirano, pa zatim dolaze ministarske naredbe i najzad izvršenje koje još jače pooštava zakonske propise, tako da od prve ustavne odredbe pa do izvršenja nema skoro nikakve slobode. U našoj novoj Jugoslaviji desio se jedan nehotičan slučaj. Zakon o biračkim spiskovima svojim tumačenjem ne odgovara onome što se u zakonskom paragrafu kaže, tako da jedan nevin čovek može da izgubi biračko pravo ako se taj zakon bude tako primenjivao.«³⁶

Za razliku od mnogobrojnih pobornika novih upravljača, Jaša Prodanović je, dakle, bio svestan da se pukom promenom nosilaca vlasti nije promenila i njena priroda, odnosno sklonost da se izrodi u samovolju i despotizam. I zato se odlučno zalagao za uvođenje čvrstih i pouzdanih garantija kojima će se vlast obuzdati i svesti u ustavom utvrđene granice. Prvi uslov koji pri tom treba da bude ispunjen je da ustavne odredbe o ljudskim i građanskim pravima budu tačno i nedvosmisleno utvrđene. Jaša Prodanović je, naime, zapazio da su naročito opasne one ustavne definicije građanskih prava kojima se ta prava proglašavaju neprikosnovenim, sem u slučajevima utvrđenim zakonom, što zapravo predstavlja *blanko* ovlašćenje potonjem zakonodavcu da ih po vlastitom nahođenju sužava i gazi. »Ja mislim — veli Prodanović — da je najvažnija stvar kod nas, da kad se izradi dobar ustav, kad se odredbe njegove preciziraju, kad one budu jasne, kad ne budu dvosmislene, da se onda i zakoni moraju izvoditi na osnovu toga ustava kao što treba, mogu se samo ublažiti a ne smeju se pooštavati i svaki dalji rad mora da odgovara onome što je u ustavu određeno.«³⁷ Zato se prilikom rasprave o nacrtu ustava zalagao da pojedina građanska prava budu *apsolutna*, kako se ni na koji način ne bi mogla ograničiti, i da se uz to Ustavom propišu određene zabrane koje bi sprečavale svaku vlast da zadre u neprikosnoveni sferu zajemčene

Praktički domašaj ove svoje zamisli Jaša Prodanović je pokazao na primeru slobode štampe, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija i prava na nepovredivost stana. On je najpre doveo u pitanje član 27. nacrtu Ustava koji je glasio: »Građanima se zajemčuju sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija.« Po njegovom sudu: »Ova odredba kako je ovde unesena nije dovoljno jasna, jer se može pogrešno tumačiti, a može se jednoga dana doneti jedan zakon koji će ovu slobodu sužavati i uništiti je.«³⁸ Manjkavost ove odredbe ogledala se pre svega u tome što njome nije *izričito* zabranjeno uzimanje kaucije od novinara i izdavača, vršenje cenzure i davanje prethodnog odobrenja za politička udruženja i zborove u zatvorenom prostoru. Stoga je Jaša Prodanović predložio sledeću dopunu:

»Ne može se ustanoviti kaucija za izdavanje novina, časopisa i drugih štampanih stvari, a ni cenzura.

Za politička udruženja ne mora se tražiti odobrenje vlasti. Zborovi u zatvorenom prostoru mogu se držati bez prisustva vlasti.«

Time je Jaša Prodanović nastojao da se ovim izričitim ustavnim zabranama *unapred* vežu ruke vlastima kako se potonjim zakonima ne bi, *pod vidom izuzetka od opšteg pravila*, uvele na mala vrata kapucija i cenzura i praktično ukinula sloboda političkog udruživanja, zborova i javnih skupova. Ondašnji ministar za Konstituantu Edvard Kardelj odbacio je ovaj amandman s obrazloženjem da ovu stvar treba kasnije urediti zakonom. »Moje je mišljenje — veli Kardelj — da ovaj član ostavimo kako jeste, pa da kasnije rešimo zakonom.«³⁹ Jer, po njemu, »...demokratska prava nisu ništa apsolutno što važi za sva vremena, već se, zavisno od datih prilika, mogu proširiti ili suziti, dati ili uzeti. Mi smo već doneli i zakon o udruženjima, o zborovima i o štampi. Ti su zakoni u suštini demokratski, tako da odgovaraju članu 27, pa ipak tamo ima izvesnih ograničenja koja ćemo docnije moći da odstranimo. Ali mislim da oni odgovaraju današnjem stanju i da bi bilo pogrešno ako bismo dali (naš kurziv) šire slobode, jer bi se zakon o slobodi pretvorio u zakon za rušenje slobode.«⁴⁰

Za razliku od Kardelja, Jaša Prodanović nije smatrao da je ustav instrument tekuće politike kojim će se, već prema potrebi, širiti i sužavati građanske slobode i prava. Za njega je ustav zadržao svoje izvorno značenje iz doba borbe protiv Miloševog apsolutizma, pa je otuda njegov smisao bio u tome da ustavi, zajazi apsolutizam i samovolju nosilaca državne vlasti. Ovakvo poimanje ustava naročito je vidljivo u Prodanovićevom nastojanju da odgovarajućim ustavnim zabranama što više obezbedi nepovredivost stana. Stoga je predložio amandman na nacrt Ustava kojim se utvrđuje da se pretnes ne može vršiti noću. Kako je vladin poverenik Leon Geršković odbacio ovaj predlog s obrazloženjem da »uneti u Ustav jedan takav propis znači ostaviti noć neprijateljima da rade«, Jaša Prodanović je izložio poznatu ideju o kvarenju svake pa i tzv. narodne vlasti. »Dobro je što je ovo narodna vlast, ali i narodna se vlast kvari. Vreme kvari ljude. Gospodstvo, a naročito vlast ljude malo umekšava.«⁴² I tu, po kazivanju Jaše Prodanovića, nema nikakvih izuzetaka. »Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u opoziciji radilo.«⁴³ Zbog toga je osnovna svrha ustava da predupredi one najgore posledice do kojih kvarenje onih koji su na vlasti neizbežno vodi. »Od zla ima i gore — veli Prodanović. Ali, Ustav se gradi radi toga da spreči nasilje pojedinih vlasti. Ako je jedna vlast dobra i ako ima dobar ustav, pa dođe druga vlast, drugi režim koji ne valja, onda on vrši nezakonitost, vrši nasilje i osramotiće se pred celom Evropom i celim svetom. Nije svejedno imati dobar ili rđav ustav. Kad imate dobar ustav, onda su oni koji ga ruše protivnici države. Ako nema takvog ustava, onda rđave vlade mogu da rade šta hoće. Bolje je da postoji dobra brana i da se onaj ko hoće nešto loše da uradi o nju spotakne.«⁴⁴ U slučaju nepovredivosti stana i pokušaja da se ona naruši, tu branu predstavlja ustavna zabrana da se pretnes stana vrši noću. Jedva da treba reći da je i ovaj Prodanovićev predlog odbačen.

U stvari, odmah po završetku rata, a naročito prilikom donošenja prvog Ustava FNRJ klasična ljudska prava bila su podvrgnuta državnom razlogu i trenutnoj političkoj celishodnosti. Naj-

³³ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945.—4. januar 1946, str. 241.

³⁴ Ibid., str. 508.

³⁵ Ibid., str. 501.

³⁶ Ibid., str. 502.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibid., str. 620.

³⁹ Ibid., str. 622.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibid., str. 631.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibid., str. 633.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ J. B. Tito, »Odgovori na pitanja novinara na Konferenciji s predstavnicima strane i domaće štampe«, Izgradnja nove Jugoslavije knj. 1 tom

bila policija. Ali bi istinski napredak u garantovanju pravne sigurnosti bio postignut tek onda kada bi celokupno isleđenje bilo predato u nadležnost sudova. Uz to je Dragoljub Jovanović odlučno prigovorio što je »javni tužilac bez izuzetka član Komunističke partije«, pa time »inkarnira diktaturu jedne partije.«²²

Dalje razjašnjenje ove izuzetne uloge posleratnog javnog tužilaštva nalazimo u odgovoru Miloša Minića na ove Jovanovićeve prigovore. Tako, recimo, dok je Dragoljub Jovanović nalazio u grupi građana koja pomaže javnom tužiocu²³ sličnost sa rimskom ustanovom delatora (*delator* — dostavljač, potkizivač), koji su »dostavljali vlasti šta ko radi, šta misli i kuda se kreće i kako se ponaša«,²⁴ za Miloša Minića »to je samo još dublja demokratizacija čitavog aparata naše narodne vlasti, a ne ono što bi g. Jovanović hteo da prikaže.«²⁵

Miloš Minić je takođe prebacio Dragoljubu Jovanoviću da zaostaje za napretkom pravne nauke kada zahteva da krivična istraga bude u nadležnosti suda. »G. Jovanović je bio do krajnosti iskren, pa je rekao: da mu najviše smeta ovakav sistem isleđivanja kao što je postavljen u ovom zakonu. Naime, pre rata istražne sudije bile su organi suda. Sada je islednik organ javnog tužilaštva. G. Jovanović ne vidi u tome izvesni napredak. Naši sudovi nisu danas opterećeni jednom funkcijom koja nema nikakve veze sa suđenjem, kao što je isleđenje. To je funkcija izvršne vlasti. Mi smo učinili jedan korak napred, oslobađajući naše sudstvo od jedne funkcije izvršne vlasti, od isleđivanja, istraživanja, ispitivanja, i pretenili smo naše sudove u ono što sud treba da bude, a to je sud koji treba da sudi i presuđuje, koji uvek ima pred sobom dve stranke, saslušaja i jednu i drugu, i onda hladno i objektivno donese odluku. Time smo zaista učinili jedan korak napred. Pravna teorija g. Jovanovića je malo zastarela.«²⁶

Godine 1945. Miloš Minić naravno nije mogao znati da će ovaj napredak pravne nauke kasnije biti napušten i da će posle odbacivanja sovjetskog uticaja i modela krivična istraga biti predato u nadležnost sudstva i posebnih istražnih sudija. A kada je do toga ipak došlo, Miloš Minić nije našao za potrebno da povuče svoje ranije optužbe protiv »zastarele« pravne teorije Dragoljuba Jovanovića. Tako se pokazalo da je u sporu sa Milošem Minićem Dragoljub Jovanović bio u pravu, ali, na svoju nesreću, to nije bio i u pravo vreme. No ako je 1946. Dragoljub Jovanović bio dalekovidiji u proceni šta odista predstavlja napredak pravne nauke i prakse, Miloš Minić je bolje predskazao neposrednu ličnu sudbinu Dragoljuba Jovanovića kada mu je rekao: »Ovde se ne radi o pravnim pitanjima nego o čisto političkim pitanjima. On (Dragoljub Jovanović — naša napomena) kaže: tužništvo je organ Komunističke partije. Islednik je organ tužništva. To je sve u rukama jedne partije. Islednik može uhapsiti i tužilac izvesti čoveka pred sud; u sudovima su neuki građani, tužilac je sve-moćan, može se ma kome, pa možda g. Jovanović strepi i za sebe, desiti jednog dana da neko pokrene protiv njega postupak, da se stvar isledi, da ga izvedu pred sud, a u sudu su neuki ljudi, dok je tužilac svemoćan, i može čoveka da ode na robiju — samo ako se to prohte partiji, čiji je organ tužilac. Vidite li, koliko je podlosti i neverice u naše narodne vlasti, kada vi povežete sve te stavove.«²⁷ Pokazalo se, međutim, da je ova bojazan Dragoljuba Jovanovića bila opravdana: maja 1947. uhapšen je po nalogu tužilaštva i osuđen na devet godina zatvora, možda baš na onaj isti način koji je godinu dana pre toga Miloš Minić tako pouzdano predvideo.

Svemoćno i sveprisutno javno tužilaštvo nije, međutim, bilo jedini činilac ograničavanja autoriteta i nezavisnosti sudstva u prvim posleratnim godinama. To su bili i drugi državni i politički organi, a naročito organi unutrašnjih poslova. O tome nalazimo potvrdu i u retkim kritičkim izlaganjima pojedinih narodnih poslanika. Tako je Imro Filaković prilikom rasprave o predlogu opštedržavnog budžeta izneo sledeće primere arbitrarnog hapšenja:

»Iako je otkup bio potreban praksa pri otkupu viškova u pojedinim selima bila je takva da je narod udaljavala od narodne vlasti... Evo jednog od mnogih primera koji je blaži: Antun Matković iz sela Sljivoševac, kotar Donji Miholjac, predao je sve viškove i ipak je izveden pred narodni sud. Sud ga oslobađa, a Odjel unutrašnje uprave u Donjem Miholjcu drži ga još u zatvoru 16 dana i nudi ga da uđe u Narodni front.

Ima u selima najmarljivijih ljudi koji su zbog otkupa viškova u zatvoru. Ako, se uzme u obzir da su pojedine otkupne komisije naređivale da im se kuhaju kokoši, što je povreda privatne svojine, onda se može reći da je praksa otkupa bila na vrlo mnogo nješta u najmanju ruku gruba. Slučaj sela: Šag, Bizovac i Sveti Đurađ.«²⁸

Ovaj primer arbitrarnog hapšenja potvrđuje da u vreme sprovođenja otkupa nije dosledno primenjivana ustanova procesnog prava *habeas corpus*, koja, kao sredstvo protiv arbitrarnog lišavanja slobode, utvrđuje obavezu policijskih organa da uhapšeno lice odmah privedu sudu, i da ga potom odmah oslobode ako to sud svojom presudom naloži. Staviše, pored ovog kršenja procesno-pravnih garantija ljudske sigurnosti i slobode, u ovom periodu nije poštovan ni krivično-pravni imunitet izabranih narodnih predstavnika. O tome je Imro Filaković na sledeći način

upozorio Narodnu skupštinu: »Na mome kotaru bila su zatvorena tri kotarska skupština i tri predjednika mjesnog odbora. Poneka od ovih zatvaranja su političke naravi iako se je to na raspravama tek u jednom slučaju spomenulo. Sva ova zatvaranja su protivzakonita, jer sve te odbornike štiti imunitet, a koliko je meni poznato samo je za jedan slučaj traženo izručenje od izvršnog odbora.«²⁹ Ukoliko su, pak, policijski organi odmah predavali sudu uhapšeno lice, to nije bila dovoljna garantija da će suđenje biti nepristrasno i časno, što potvrđuje i kazivanje Radomira Todorovića u Narodnoj skupštini da je Sreski sud u Staroj Pazovi 21. marta 1947. uhapsio jednog seljaka, a već 22. marta izrekao mu presudu na 5 godina robjice.³⁰ To je možda i navelo Imra Filakovića da zaključi kako kontrolne komisije i javna tužilaštva olako koriste prinudu u političke svrhe: »Ove dvije ustanove su srodne. Uzmimo primjer jedne kampanje. Kontrolna komisija ide upredu sa kampanjom. Objašnjava, ispravlja, savjetuje, pomaže i poziva ponekad u pomoć i javno tužništvo. Kada je kampanja pri koncu ili na svršetku kampanje, javno tužništvo kupi griješnike i predaje ih sudu. Po mome mišljenju su kontrolne komisije preslabe, a javna tužništva prejak. Prema tome, ispada da nas malo vode, a mnogo gone. Kad se uzme u obzir da su javni tužioc i svi inspektori kontrolnih komisija regrutovani iz jedne stranke ili partije, onda to stvar još potencira.«³¹

Zahvaljujući ovakvom podređivanju sudstva i tužilaštva tekućim političkim potrebama, u prvim posleratnim godinama nije bilo čvrstih garantija ljudske sigurnosti i slobode. Staviše, prema tadašnjem zvaničnom shvatanju, sudstvo i nije imalo zadatak da obezbedi nepovredivost osnovnih ljudskih prava i jednakost svih građana pred zakonom, već je, po rečima Jakova Blaževića, trebalo da bude »kula, iz koje će se narod zaista obračunati sa svim svojim neprijateljima.«³² I ostvarenju tog cilja posleratno sudstvo je odista svojski doprinelo.

2. OSNOVNE SLOBODE I PRAVA

Stvarna sadržina i praktička ostvarljivost osnovnih sloboda i prava predstavljaju najpouzdanije merilo moralne ispravnosti datog političkog poretka. Ovo nesumnjivo važi i za socijalistička društva u kojima se posebno naglašava oslobodilački karakter revolucije kojom su uspostavljena. Jer, ljudska prava i slobode predstavljaju onaj minimum uslova bez kojih ljudi ne mogu da se razvijaju i napreduju kao autonomna i samosvojna moralna bića. Stoga pouzdano garantovanje i dosledno poštovanje osnovnih ljudskih prava predstavlja *conditio sine qua non* dobrog društva, kakvo bi, po zamisli svojih rodonačelnika, trebalo da bude i socijalističko društvo.

Da bi ova ljudska prava odista bila ostvarljiva, treba da se predupredi nekontrolisano širenje granica vlasti na štetu zajedničke slobode. A da bi se to postiglo nužno je da se ustavom najpre utvrde jasne granice vlasti i odredi jedna neprikosnovena sfera individualnih sloboda i prava u koje vlast ne sme da dira, i da se potom obezbede odgovarajuće institucionalne garancije koje će ove granice vlasti učiniti relativno čvrstim i pouzdanim. To su pre svega nezavisnost sudstva, stvarna izbornost, javna odgovornost i povremena smenljivost vladodržaca, slobodna javnost, slobodna i nezavisna štampa i odgovarajući politički pluralizam.

Tako, dakle, osnovna prava i slobode treba da predstavljaju protivtežu svekolike političke celishodnosti i srž pravne vezanosti odnosno ograničenosti državne vlasti. Izgleda, međutim, da je neposredno posle rata bila zvanično priznata bitno drugačija zamisao ljudskih i građanskih prava, koja je pretpostavljala brisanje svake čvrste granice između vlasti i ovih prava. Ovu zamisao je možda najbolje izrazio Jovan Đorđević, koji je decembra 1945. na sednicama ustavotvornih odbora Savezne skupštine i Skupštine naroda istupio kao vladin poverenik. Po njegovom kazivanju, građanska prava »predstavljaju izvesna pravna sredstva data (naš kurziv) na raspoloženje našim građanima«. A to je bila bitna novina u odnosu prema izvornoj liberalnoj ideji, po kojoj građanske i ljudske slobode nisu prava koje državna vlast daruje po-

²² Ustanova narodnih tužilaca bila je predviđena članom 22. Zakona o javnom tužilaštvu (»Službeni list FNRJ«, 60/46), koji glasi:

»Radi učešća naroda u ostvarivanju zadataka javnog tužništva, javnim tužiocima pomažu narodni tužioc kao dobrovoljni saradnici.

Narodne tužioce biraju građani na svojim zborovima u privrednim preduzećima, nadležstvima, ustanovama, ulicama i naseljima većih gradova, selima i mestima.

²³ Ibid., str. 496.

²⁴ Ibid., str. 507.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibid., str. 507—508.

²⁷ Treće redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26. mart—26. april 1947, str. 142—143.

²⁸ Ibid., str. 143—144.

²⁹ Ibid., str. 169.

³⁰ Ibid., str. 143.

³¹ Jakov Blažević, »Narodni sudovi moraju biti izraz demokratske volje naroda«, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 1—2/1945, str. 95.

danicama, već predstavljaju bitne ciljeve i granice te vlasti. Uz to je Jovan Đorđević, umesto izvorne ideje o razlici pa i suprotnosti između građanskih prava i državne vlasti, zastupao zvaničnu zamisao o njihovom prožimanju i jedinstvu. »Najzad, na četvrtom mestu — veli Jovan Đorđević — potrebno je ovde naglasiti da građanska prava, koja se obično u svima ustavima shvataju kao neka naročita sredstva za ograničenje i neutralisanje vlasti, kao neka protivteža aktivnosti i jačanju vlasti, ta koncepcija ustavnog prava poznata u celom građanskom demokratskom svetu, nije bila rukovodna prilikom određivanja građanskih prava. Zašto? Naša država nije zasnovana na čuvenom sukobu između građana i vlasti. Prema tome građanska prava ovde ne predstavljaju nikakvu otičina od vlasti, nikakvo ograničenje vlasti, nego su građanska prava kod nas baš formulisana u saglasnosti, u jednom *jedinstvu vlasti i građana* (naš kurziv). To je omogućeno time što je kod nas državna vlast po svojoj suštini narodna vlast. I ukoliko je naša vlast jača, šira, snažnija, demokratskija, utoliko su i građanska prava šira, demokratskija i jača.«³³

Ova ideja o jedinstvu građanskih prava i postojeće vlasti bila je posledica nekritičke i umnogome naivne vere da će se nova vlast i njeni konkretni nosioci *bitno* razlikovati od svih prethodnih vlastodržaca. Dok su, naime, svi raniji vlastodršci bili skloni zloupotrebi vlasti i stalnom proširivanju njenih granica na štetu zajemčene slobode, neposredno posle rata pojavili su se pojedinci koji su tvrdili, a možda i verovali, da će novi upravljači biti lišeni ovih pogubnih sklonosti. Tu veru ispevao je i Radovan Zogović kada je decembra 1945. uveravao poslanike Ustavotvorne skupštine da se u ovoj stvari nova narodna vlast uopšte ne može upoređivati sa starom, reakcionarnom vlašću, te da stoga nije opravdana bojazan da će i nova narodna vlast biti sklona da sužava i gazi ustavne slobode i prava. »Iako potpuno razumijem — veli Zogović — pozitivnu česticu koja je sadržana u bojazni g. Prodanovića da Ustav neće možda biti uvijek pravilno sproveden, mislim da je u izražavanju te bojazni bilo neke principi- jalne nelogičnosti. Naš Ustav ozakonjuje jedno stanje koje već postoji. On fiksira i daje perspektivu razvika narodne vlasti, koja je, kao narodna, izborna predstavnička, nastala u Narodnooslobodilačkoj borbi. Prema tome, nelogično je ikakvo upoređivanje stare i današnje vlasti; prema tome nelogična je bojazan da bi narod, koji je sam vlast, otuđivao tu vlast od sebe, okrenuo je protiv sebe.«³⁴

Godine 1945. ova naivna vera u nepokvarljivost novih državnih upravljača nije, međutim, predstavljala i opšte saglasje. To posebno potvrđuju amandmani Jaše Prodanovića na predloženi nacrt Ustava i njegova zapažanja o prirodi svake pa i nove narodne vlasti. Prilikom rasprave o ovom nacrtu on je upozorio da zakoni mogu biti »dobri, slobodoumni i dobro redigovani pa su se ipak vršile zloupotrebe. To smo i u Srbiji osetili i dobro iskusili. Jedan te isti zakon kada ga primenjuje dobra vlast drukčiji je nego kada ga izigrava jedna rđava vlast.«³⁵ I u tom pogledu ni vlasti u novoj Jugoslaviji ne predstavljaju nikakav izuzetak. »Ja se bojim — rekao je tada Jaša Prodanović — da se ne desi i u novoj Jugoslaviji kao što je bilo u staroj. Kod nas u staroj Jugoslaviji napravljen je Ustav, pa su ustavne slobode zakonima malo uskraćene, umanjene, pogoršane. Posle dolazi tumačenje, pa i to tumačenje još više ograničava zakone. Ustav je dao jednu količinu prava. Zakonsko tumačenje je malo skratilo ta prava, ono je vešto kamuflirano, pa zatim dolaze ministarske naredbe i najzad izvršenje koje još jače pooštava zakonske propise, tako da od prve ustavne odredbe pa do izvršenja nema skoro nikakve slobode. U našoj novoj Jugoslaviji desio se jedan nehotičan slučaj. Zakon o biračkim spisovima svojim tumačenjem ne odgovara onome što se u zakonskom paragrafu kaže, tako da jedan nevin čovek može da izgubi biračko pravo ako se taj zakon bude tako primenjivao.«³⁶

Za razliku od mnogobrojnih pobornika novih upravljača, Jaša Prodanović je, dakle, bio svestan da se pukom promenom nosilaca vlasti nije promenila i njena priroda, odnosno sklonost da se izrodi u samovolju i despotizam. I zato se odlučno zalagao za uvođenje čvrstih i pouzdanih garantija kojima će se vlast obuzdati i svesti u ustavom utvrđene granice. Prvi uslov koji pri tom treba da bude ispunjen je da ustavne odredbe o ljudskim i građanskim pravima budu tačno i nedvosmisleno utvrđene. Jaša Prodanović je, naime, zapazio da su naročito opasne one ustavne definicije građanskih prava kojima se ta prava proglašavaju neprikosnovenim, sem u slučajevima utvrđenim zakonom, što zapravo predstavlja *blanko* ovlašćenje potonjem zakonodavcu da ih po vlastitom nahođenju sužava i i gazi. »Ja mislim — veli Prodanović — da je najvažnija stvar kod nas, da kad se izradi dobar ustav, kad se odredbe njegove preciziraju, kad one budu jasne, kad ne budu dvosmislene, da se onda i zakoni moraju izvoditi na osnovu toga ustava kao što treba, mogu se samo ublažiti a ne smeju se pooštavati i svaki dalji rad mora da odgovara onome što je u ustavu određeno.«³⁷ Zato se prilikom rasprave o nacrtu ustava zalagao da pojedina građanska prava budu *apsolutna*, kako se ni na koji način ne bi mogla ograničiti, i da se uz to Ustavom propišu određene zabrane koje bi sprečavale svaku vlast da zadrži u neprikosnoveni sferu zajemčene

Praktički domašaj ove svoje zamisli Jaša Prodanović je pokazao na primeru slobode štampe, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija i prava na nepovredivost stana. On je najpre doveo u pitanje član 27. nacrta Ustava koji je glasio: »Građanima se zajemčuje sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija.« Po njegovom sudu: »Ova odredba kako je ovde unesena nije dovoljno jasna, jer se može pogrešno tumačiti, a može se jednoga dana doneti jedan zakon koji će ovu slobodu sužavati i uništiti je.«³⁸ Manjkavost ove odredbe ogledala se pre svega u tome što njome nije izričito zabranjeno uzimanje kaucije od novinara i izdavača, vršenje cenzure i davanje prethodnog odobrenja za politička udruženja i zborove u zatvorenom prostoru. Stoga je Jaša Prodanović predložio sledeću dopunu:

»Ne može se ustanoviti kaucija za izdavanje novina, časopisa i drugih štampanih stvari, a ni cenzura.

Za politička udruženja ne mora se tražiti odobrenje vlasti. Zborovi u zatvorenom prostoru mogu se držati bez prisustva vlasti.«

Time je Jaša Prodanović nastojao da se ovim izričitim ustavnim zabranama *unapred* vežu ruke vlastima kako se potonjim zakonima ne bi, *pod vidom izuzetka od opšteg pravila*, uvele na mala vrata kapija i cenzura i praktično ukinula sloboda *političkog* udruživanja, zborova i javnih skupova. Ondašnji ministar za Konstituantu Edvard Kardelj odbacio je ovaj amandman s obrazloženjem da ovu stvar treba kasnije urediti zakonom. »Moje je mišljenje — veli Kardelj — da ovaj član ostavimo kako jeste, pa da kasnije rešimo zakonom.«³⁹ Jer, po njemu, »...demokratska prava nisu ništa apsolutno što važi za sva vremena«, već se, zavisno od datih prilika, mogu proširiti ili sužiti, *dati* ili uzeti. »Mi smo već doneli i zakon o udruženjima, o zborovima i o štampi. Ti su zakoni u suštini demokratski, tako da odgovaraju članu 27, pa ipak tamo ima izvesnih ograničenja koja ćemo docnije moći da odstranimo. Ali mislim da oni odgovaraju današnjem stanju i da bi bilo pogrešno ako bismo *dali* (naš kurziv) šire slobode, jer bi se zakon o slobodi pretvorio u zakon za rušenje slobode.«⁴⁰

Za razliku od Kardelja, Jaša Prodanović nije smatrao da je ustav instrument tekuće politike kojim će se, već prema potrebi, širiti i sužavati građanske slobode i prava. Za njega je ustav zadržao svoje izvorno značenje iz doba borbe protiv Miloševog apsolutizma, pa je otuda njegov smisao bio u tome da ustavi, zajamči apsolutizam i samovolju nosilaca državne vlasti. Ovakvo poimanje ustava naročito je vidljivo u Prodanovićevom nastojanju da odgovarajućim ustavnim zabranama što više obezbedi nepovredivost stana. Stoga je predložio amandman na nacrt Ustava kojim se utvrđuje da se pretres ne može vršiti noću. Kako je vladin povernik Leon Geršković odbacio ovaj predlog s obrazloženjem da »uneti u Ustav jedan takav propis znači ostaviti noć neprijateljima da rade«, Jaša Prodanović je izložio poznatu ideju o kvarenju svake pa i tzv. narodne vlasti. »Dobro je što je ovo narodna vlast, ali i narodna se vlast kvari. Vreme kvari ljude. Gospodstvo, a naročito vlast ljude malo umekšava.«⁴¹ I tu, po kazivanju Jaše Prodanovića, nema nikakvih izuzetaka. »Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u opoziciji radilo.«⁴² Zbog toga je osnovna svrha ustava da predupredi one najgore posledice do kojih kvarenje onih koji su na vlasti neizbežno vodi. »Od zla ima i gore — veli Prodanović. Ali, Ustav se gradi radi toga da spreči nasilje pojedinih vlasti. Ako je jedna vlast dobra i ako ima dobar ustav, pa dođe druga vlast, drugi režim koji ne valja, onda on vrši nezakonitost, vrši nasilje i osramotiće se pred celom Evropom i celim svetom. Nije svejedno imati dobar ili rđav ustav. Kad imate dobar ustav, onda su oni koji ga ruše protivnici države. Ako nema takvog ustava, onda rđave vlade mogu da rade šta hoće. Bolje je da postoji dobra brana i da se onaj ko hoće nešto loše da uradi o nju spotakne.«⁴³ U slučaju nepovredivosti stana i pokušaja da se ona naruši, tu branu predstavlja ustavna zabrana da se pretres stana vrši noću. Jedva da treba reći da je i ovaj Prodanovićev predlog odbačen.

U stvari, odmah po završetku rata, a naročito prilikom donošenja prvog Ustava FNRJ klasična ljudska prava bila su podvrgnuta državnom razlogu i trenutnoj političkoj celishodnosti. Naj-

³³ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945.—4. januar 1946, str. 241.

³⁴ Ibid., str. 508.

³⁵ Ibid., str. 501.

³⁶ Ibid., str. 507.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibid., str. 620.

³⁹ Ibid., str. 622.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibid., str. 631.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibid., str. 633.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ J. B. Tito, »Odgovori na pitanja novinara na Konferenciji s predstavnicima strane i domaće štampe«, Izgradnja nove Jugoslavije knj. 1 tom

I KARAKTER DRUŠTVENIH POKRETA I STRANAČKOG SISTEMA

1. DRUŠTVENI POKRETI I NARODNI FRONT

Proučavanje društvenih pokreta i političkog sistema Jugoslavije u našem radu vezano je za jedno osobeno vremensko razdoblje, za period od 1944—1949. godine. To je revolucionarni period, period uspostavljanja jednog posebnog oblika političkog pluralizma koji od početka pokazuje tendenciju kretanja u pravcu stranačkog monizma. Odnosi između političkih stranaka u našem radu proučavani su, međutim, u sklopu širih društvenih pokreta kojima su ove stranke pripadale. U ovom istraživanju zato posleratni politički razvoj Jugoslavije posmatra se ne samo kroz prizmu međustranačkih odnosa, odnosno jenjavanja stranačkog pluralizma i uspostavljanja sistema stranačkog monizma, već je stranački život, i politički život uopšte, posmatran i u sklopu širih društvenih pokreta u kojima su posleratne političke stranke delovale ne samo posle oslobođenja zemlje, već i u ratnom i međuratnom periodu. Društveni pokreti i političke stranke zato predstavljaju okvir u kojem se kreće ovo istraživanje posleratnog sistema i političkog razvoja Jugoslavije.

U posleratnim političkim sporenjima i raspravama između Komunističke partije i stranaka opozicije zadržali smo se na političkim pitanjima u najužem smislu reči, na pitanjima demokratije, izbora, uloge političkih stranaka i sl. Sva ova pitanja pokrenuta su u debatama o političkim zakonima u Skupštini. Sporovima u drugim oblastima društvenog života (privrede, kulture i dr.) nismo se bavili. Prvenstvena je svrha ovog rada da odnos između liberalne i jedne u osnovi boljševičke varijante komunističke ideje u posleratnoj Jugoslaviji, u formativnom periodu novog političkog poretka — što vernije rekonstruiše.

Posleratni stranački sistem kakav je postojao u Jugoslaviji neposredno posle oslobođenja ne može se proučavati ako se, pored partija kao organizovanih društvenih formacija, ne uzmu u obzir i društveni pokreti kao kolektivna nastojanja da se izazovu krupnije promene u društvenim ustanovama ili, pak, da se stvori jedan potpuno nov poredak. U ovom smislu, uz svu tesnu isprepletenost i međusobne povezanosti društvenih pokreta i političkih stranaka, razlike između partije i pokreta ostaju bitne. Mada društveni pokreti u svojim redovima sadrže izvesne grupe koje su formalno organizovane, pokreti ne predstavljaju organizovane grupe. U društvenim pokretima dolazi do izražaja jedan stepen organizacije, ali pokreti nikada nemaju sasvim karakter formalno organizovanih grupa. Društveni pokreti koji postaju sve više birokratizovani i institucionalizovani u jednom trenutku gube svoj prvobitni, izvorni karakter, oni prestaju biti društveni pokreti.¹

Posleratne političke stranke, naročito pet velikih stranaka (Demokratska stranka, Radikalna stranka, Zemljoradnička stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Samostalna demokratska stranka) u međuratnoj Jugoslaviji predstavljale su delove širih društvenih pokreta koji su se borili od 1919. godine za promenu političkog uređenja. Međusobno suprotstavljeni, ovi pokreti su pod režimom šestojanuarske diktature počeli sve više i više da se približavaju u zajedničkoj borbi protiv jednog autoritarnog režima. Ovo kretanje različitih društvenih pokreta (od kojih je hrvatski deo pokreta težište stavljao na borbu protiv unitarizma, a srbijanski deo pokreta na borbu protiv autoritarnosti vladajućeg režima i stranačkih blokova) postepeno je dovelo do približavanja ovih pokreta, kao i njihovog slivanja u jedan, mada ne jedinstveni pokret. Najbolji izraz približavanja ovih pokreta jeste formiranje Udružene opozicije pred izbore 1935. godine, kao i formiranje Bloka narodnog sporazuma 1937. godine. Jedan drugi sporazum, sporazum Cvetković-Maček dovešće 1939. godine do raspada Bloka narodnog sporazuma, da bi ponovo jedan širok društveni pokret izazvan varnicom 27. marta 1941. doveo do povezivanja stranaka ranije suprotstavljenih režimu šestojanuarske diktature.

Na činjenicu da su u Jugoslaviji od 1919. godine postojali pokreti koji su smerali promeni institucionalnog uređenja zemlje podsetio je u svojoj načelnoj diskusiji o nacrtu Ustava u Ustavotvornoj skupštini Dragoljub Jovanović. On je pri tome istakao da je u osnovi »narodnog opozicionog pokreta, koji datira od 1919. godine naovamo« bilo jedno drugačije shvatanje jedinstva Jugoslavije od vladajućeg, režimskog i dinastičkog shvatanja: »svi oni koji su se borili protiv stare aleksandrovske države i Vidovdanskog ustava bili su složni u tome da hoće Jugoslaviju kao državu celinu, ali drukčije vođenu.« Odnos između tog društvenog pokreta i stranaka u okviru njega daleko je od toga da je jedinstven. Između samih političkih stranaka razmirice, sukobi, pa i razdori često su bili ozbiljni. Političke stranke, s druge strane, zaostajale su za talasanjem i trenutnim raspoloženjem u pokreti-

ma. Ipak, postojali su periodi u kojima su se opozicione političke stranke i ovi pokreti bitno približavali.

Od 1935. godine, kada pred skupštinske izbore dolazi do formiranja Udružene opozicije, jedna politička stranka istupa sa novom koncepcijom društvenog poretka.² Reč je naravno o ilegalnoj Komunističkoj partiji Jugoslavije koja posle odluka Sedmog kongresa Kominterne održanog u Moskvi od 25. jula do 20. avgusta 1935. godine, kao i ostale sekcije Komunističke internacionale, počinje da zagovara shvatanja o jednom širokom društvenom pokretu svih antifašističkih i demokratskih društvenih snaga, odnosno shvatanje o narodnom frontu. Tako je u proglasu Komunističke partije Jugoslavije, koji je 9. avgusta 1935. godine štampan u 2000 primeraka pod naslovom »Za jedinstvo radničke klase! Za narodni front slobode!«, data pozitivna ocena o strankama okupljenim u Udruženoj opoziciji, ali je istaknuto i to da ove stranke ne okupljaju sve narodne snage. Zato se pisci ovog proglasa zalažu da i radnička klasa u organizovanom obliku bude predstavljena u okviru jedne »šire udružene opozicije«, kao i da organizacija, odnosno stranka radničke klase u ovom pravcu okupljanja svih naprednih i demokratskih društvenih snaga ima rukovodeću ulogu. Tačnije rečeno, u pomenutom proglasu stoji: »Političke grupacije iz Udružene opozicije (HSS, zemljoradnici, davidovičevci, samostalni demokrati, lijevi federalisti) okupljaju oko sebe veliki dio naroda svih krajeva, koji je stvarno spreman da se bori za svoju slobodu. Ali te grupacije ipak ne obuhvataju sve napredne narodne snage, niti predstavljaju jedinstveni front, koji bi bez obzira na političke programe, okupio i poveo u zajedničku borbu sve borce za slobodu naroda... Radnička klasa bila je i do sada, a i sada je u prvim redovima svih akcija koje je vodila Udružena opozicija za narodne slobode, ali u tim borbama nije učestvovala kao organizovana i ravnopravna jedinica, poput ostalih grupacija iz Udružene opozicije, jer nije bila okupljena i ujedinjena u svoju jedinstvenu radničku stranku, koja bi je u toj borbi vodila i zastupala njene interese. Široki narodni front slobode tek treba da okupi radnike, seljake i sve napredne demokratske elemente, a radnička klasa treba pri okupljanju tih snaga da odigra odlučnu ulogu.«³

U nastojanju da radnička klasa učestvuje u pokretu Udružene opozicije kao »ravnopravna i organizovana jedinica«, Komunistička partija je činila određene korake u pravcu stvaranja jedinstvene radničke partije (pod nazivom Jedinstvena radnička stranka 1935. godine, odnosno Stranka radnog naroda 1937. godine), pregovarajući o ovome sa socijalistima. Do sporazuma između komunista i socijalista, međutim, nije došlo, a i režim je u pokušajima oko stvaranja jedinstvene radničke partije naslućivao težnju komunista da se izbore za svojstvo legalne stranačke organizacije.

Sporazum Ribentrop-Molotov 1939. godine prekinuo je akcije u vezi sa stvaranjem Narodnog fronta. U Rezoluciji Pete zemaljske konferencije 1940. daje se ovakva ocena aktivnosti u vezi sa stvaranjem Narodnog fronta: »U vreme stvaranja Narodnog fronta 1935—1939. našoj Partiji nije uspeo postignuti sporazum sa vrhovima nijedne političke partije ni grupe, osim u Sloveniji sa nekim sitnoburžoaskim političkim grupama, isto tako i jedinstvenog fronta radničke klase sa socijaldemokratskim vođstvom koje je sabotiralo to jedinstvo. No, konferencija konstatuje da je taktika stvaranja jedinstvenog i narodnog fronta donela vidne rezultate... u zajedničkim masovnim manifestacijama i demonstracijama pod vođstvom komunista... u vreme Minhena, Anshusa, okupacije Čehoslovačke... u vreme borbe protiv zloglasnog Stojadinovićevo režima i za sporazum i rešenje nacionalnog pitanja Hrvata... u mnogobrojnim krupnim i masovnim štrajkovima radnika u toku zadnjih godina... u masovnim demonstracijama protiv imperijalističkog rata u jesen 1939, u masovnim manifestacijama za saradnju sa SSSR-om.«⁴

Na osnovu ove vlastite procene Komunističke partije može se smatrati da je ova partija delovala u okviru opozicionih pokreta. Na poznatom zboru u Kragujevcu od 25. avgusta 1935. godine kojem je prisustvovalo 30.000—40.000 ljudi, a koji su organizovali demokrati i zemljoradnici, uprkos protivljenju organizatora istupili su i komunisti. U toku 1935. i 1936. godine samo na području Vojvodine Dragoljub Jovanović, inače jedan od najučinkovitijih zagovornika uključenja komunista u pokret Udružene opozicije, organizovao je oko 30 raznih zborova i sastanaka na kojima su pored

¹ Šire o društvenim pokretima videti: Rudolf Heberle, *Social Movements*, New York, Appleton-Century Crofts, 1951 i Paul Wilkinson, *Social Movements*, London, Macmillan, 1972. Od naših pisaca videti: Vladimir Goati, *Politička sociologija*, Beograd, »Mladost«, 1979, str. 158—186.

² Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar — 4. januar 1946, Beograd, Narodna skupština FNRJ, s.a., str. 23—24.

³ Videti o ovome podrobnije u Dušan Živković, *Narodni front Jugoslavije 1935—1945*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1979, str. 71—107 i Ivan Jelić, »Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine«, *Putovi revolucije 7—8/1966*, str. 71—100.

⁴ Živković, op. cit., str. 79—80.

⁵ Ibid., str. 103—104.

bolji primer ovakvog stava ondašnjih političara predstavlja sudbina prava na štrajk, koje su tokom 19. i 20. veka radničke organizacije teško izborile kao neprikosnoveno ustavno pravo. Novembra 1945. izgledalo je da je pravo na štrajk zaista neprikosnoveno pravo u koje niko, pa ni sama Vlada, ne može da dira. Jer, tada je predsednik Vlade, kao što smo to već naveli, nedvosmisleno izjavio: »Kod nas je sloboda štrajka. Radnici su stupili u štrajk... Oni imaju pravo štrajka i mi nemamo ništa u to da se miješamo.«⁴⁶ Kada je, međutim, januara 1946. ovo pravo trebalo uneti u prvi Ustav nove Jugoslavije, njegova važnost je osporena. U tome su se naročito isticali Gligorije Mandić, Nikola Jakšić i Milovan Đilas.

Za Gligoriju Mandića predlog da se u prvi Ustav unese pravo na štrajk bio je u osnovi reakcionaran i uperen protiv naroda: »Prekjuće nam je pročitao drug Đilas jednu primjedbu da neki pojedinci, ne znam da li je to jedinka ili grupa, predlažu da se u Ustav unese sloboda štrajka, motivirajući to da je sloboda štrajka uvijek bila moćno oružje u rukama radničke klase. Ja vjerujem i mislim da vi shvatate da onaj koji to predlaže, nema ništa zajedničkog sa radničkom klasom ni sa radnim marodom, a u najmanju ruku nije pročitao Ustav. Ovo je narodna država, država radnika i seljaka, država radnog naroda, a štrajk je moćno oružje u rukama radničke klase u nenarodnoj državi. Danas, kad su našim nacrtom Ustava zagarantovane potpune slobode i radničkoj klasi, i njihovim organizacijama i čitavom radnom narodu, takav prijedlog je skroz i skroz reakcionaran i protivnarodan.«⁴⁷ Tako je po Gligoriju Mandiću, pravo na štrajk odjednom postalo reakcionarno, iako je u trenutku donošenja prvog Ustava nove Jugoslavije najveći broj preduzeća još uvek bio u privatnim rukama, pošto još nije bila izvršena nacionalizacija industrije i trgovine.

Još teže optužbe protiv tadašnjih pobornika prava na štrajk izrekao je Nikola Jakšić. Po njegovom kazivanju, to su svrgnuti neprijatelji naroda koji pribegavaju najraznovrsnijim sredstvima borbe protiv nove narodne vlasti. »Oni kojima je štrajk bio ljuti neprijatelj i jeza ih je hvatala kad su za tu riječ čuli, danas im je on omiljen i povoljan, jer bi preko njega mogli da slabe pozicije naše vlade. Stoga nije ni čudo što zahtev da u naš Ustav uđe pravo na štrajk ne postavljaju radnici, nego uglavnom oporobani neprijatelji radničke klase, neprijatelji narodne vlasti. Diskusija u narodu o ovome nacrtu pokazala je svu lukavost tih neprijatelja, koji kušaju nesvesne ili, kad im to ne uspeva, i direktno postavljaju takve zahteve. Ako štrajk u našim prilikama postaje sredstvo reakcije u borbi protiv narodne vlasti, to znači protiv radničke klase i čitavog naroda, protiv njegovog blagostanja, onda je on reakcionaran.«⁴⁸

Izgleda, međutim, da ozakonjenje prava na štrajk nisu predlagali samo protivnici nove vlasti već i pojedini pobornici novog poretka, koji nisu zaboravili da je pravo na štrajk osnovno sredstvo borbe radničke klase čak i u slučaju kad država preuzme ulogu privatnog poslodavca. Tako je, po kazivanju Milovana Đilasa, pukovnik Petar Brajović, potojni general i narodni heroj, predložio »da u naš Ustav, u član 20, treba da uđe pitanje slobode štrajkova.«⁴⁹ Đilas ga naravno nije uvrstio u neprijatelje, ali njegov predlog ipak nije prihvatio. »Ja mislim — veli Đilas — da takvo formulisanje pitanja slobode štrajkova u našem Ustavu ne bi bilo pravilno. Štrajk u ustanovama koje su opštenarodna imovina, pa prema tome i imovina radničke klase, ustvari ne bi odgovarao interesima radničke klase; bio bi suprotan interesima radničke klase.«⁵⁰

Pravo na štrajk nije ipak bilo i jedino pravo koje nove vlasti nisu htjele da ozakone i garantuju. Sličnu sudbinu doživio je i predlog Dragića Joksimovića da se posebnim zakonom zajemči sloboda od straha. On se pri tome pozivao na Sporazum Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Kraljevske vlade od 1. novembra 1944. g. (»Službeni list DFJ« od 9. marta 1945. g.), kojim se nalaže novoj vladi da objavi deklaraciju kojom će sloboda od straha biti naročito naglašena i garantovana.⁵¹ Protivno ovom sporazumu, — upozorio je Dragić Joksimović — u deklaraciji vlade od 9. marta t.g. sloboda od straha ne samo što nije naglašena i garantovana, nego uopšte nije ni pomenuta. Trećem zasjedanju AVNOJ-a, odnosno Privremene narodne skupštine, koja je svoj rad počela 7. avgusta a završila 26. avgusta t.g., nije predložen nijedan zakon, koji bi regulisao ovu važnu pravnu materiju. Iz unutrašnjosti zemlje, međutim, stižu izveštaji, koji me uveravaju da donošenje zakona o slobodi od straha predstavljaju preku i nasušnu potrebu.«⁵² To je za Dragića Joksimovića već bio dovoljan razlog za donošenje posebnog zakona na osnovu kojeg bi se svaki postupak organa narodne vlasti, vojske i ustanova DFJ, koji ima karakter zastrašivanja naroda ili sadrži pretnju građanima, da ovi protiv svoje volje nešto čine ili ne čine, kažnjavao kao krivično delo protiv slobode od straha.

Odlučni protivnik ovog predloga bio je Moša Pijade. On je doduše priznao da se u tekstu sporazuma Tito-Šubašić »nalazi ta fraza (naš kurziv) o slobodi od straha.«⁵³ Ali izgleda nije

slobode uopšte nije neophodno. Jer, po njemu: »Nijedan ispravan građanin, čiste savesti nije imao ni dosada, nema ni sada, i neće imati ni u buduću, nikakav razlog da se ma čega plaši.«⁵⁴ Moša Pijade, međutim, nije ulazio u pitanje ko izriče sud o tome da li je dati pojedinac ispravan građanin i na osnovu čega se taj sud donosi. I mada nije izričito odgovorio na ovo pitanje, prečutan odgovor je sadržan u njegovom napadu na Dragića Joksimovića da je ovaj predlog zakona napisao »sa očiglednom tendencijom da predstavi stanje u našoj zemlji takvim kao da je ogromna većina naroda zaplašena, da živi u neprekidnom strahu od postupaka vlasti, civilnih, vojnih, sudskih itd. A to će reći kao da u ovoj zemlji uopšte nema zakonitosti i da svaki građanin može na svakom koraku biti izložen bezakonju, teror, oduzimanju prava, progonima itd.«⁵⁵ Drugim rečima, kako o novom poretku misli drugačije od Moše Pijade, mišljenje Dragića Joksimovića ne može biti ispravno i dobronamerno. Jer, ispravno mišljenje mogu imati samo oni koji su na vlasti, a njima po prirodi stvari sloboda od straha nije ni potrebna. Ili kako to kaže Moša Pijade: »Nama (naš kurziv) nije potrebna sloboda od straha...«⁵⁶ Onima, pak, koji drugačije misle takva sloboda se ne može dati, jer oni nisu dobronamerni.

Jedan od prvih političkih zakona koji je donet po okončanju rata bio je Zakon o štampi (»Službeni list DFJ«, br. 65/45) od 24. avgusta 1945. godine. Njime je trebalo da se obezbedi sloboda štampe kao jedan od bitnih uslova demokratskog političkog života i ravnopravnog nadmetanja za glasove birača na predstojećim izborima za Ustavotvornu skupštinu. Ali su već prilikom njegovog donošenja izražene ozbiljne sumnje da će sloboda štampe biti uistinu ostvarena.

Cest argument kojim su između dva rata komunisti dovodili u pitanje postojanje slobode štampe, bila je tvrdnja da se materijalna sredstva za izdavanje listova nalaze u rukama nekolicine bogatih pojedinaca. Sada su se sa tim istim argumentima suočili i negdašnji kritičari tzv. buržoaske štampe. Tako su predstavnici Demokratske stranke u ime skupštinske manjine upozorili da je predloženi Zakon o štampi »čisto formalni zakon, koji u svom članu 1. manifestuje slobodu štampe. Međutim, sloboda štampe kao sloboda mišljenja i sloboda političkog života, ne zavisi samo od nekoliko odredaba koje imaju formalni karakter, nego je uslovljena materijalnim i političkim činjenicama. Materijalni uslovi štampe (hartija i štamparije) nalaze se u rukama vlasti, koja je politički isključiva. Nije prosta slučajnost da između stotine listova, koji danas izlaze pod direktivom i disciplinom Narodnog fronta, nema nijednog lista, koji bi zastupao neko samostalno mišljenje izvan Fronta.«⁵⁷

Prirodu ovog monopola na materijalna sredstva za izdavanje listova pokušao je da objasni Edvard Kardelj. Po njegovim rečima, činjenica da se ova sredstva nalaze u rukama državne vlasti nimalo ne dovodi u pitanje slobodu štampe. Jer, za razliku od prethodnih vlasti, ova vlast je izrasla iz naroda. A kada je ovako poistovetio »narod« i »narodnu vlast«, Kardelj je mogao lako da zaključi da »ta činjenica — činjenica da se ta materijalna sredstva nalaze u rukama naroda, što znači u rukama narodne vlasti — upravo garantuje da će naši narodi imati slobodu štampe ne samo na papiru, nego i stvarno.«⁵⁸ Postavlja se ipak pitanje da li će tim sredstvima za izdavanje listova raspolagati samo vladini istomišljenici ili će se njima koristiti i oni koji drugačije misle. Na to pitanje odgovorila je Mitra Mitrović-Đilas, koja je u potpunosti prihvatila Kardojevo objašnjenje da je »sloboda naše štampe zagarantovana... time što se sredstva štampe ne nalaze u rukama neprijatelja, što narod nije lišen tih sredstava, već ih je u velikoj meri osvojio od neprijatelja i drži u svojim rukama, ona se nalaze u rukama narodne vlasti.«⁵⁹

Po njenom kazivanju, naša štampa »može da piše slobodno i nesmetano o onome što narodu leži na srcu.«⁶⁰ Ali ovakva slo-

⁴⁶ Zasedanje Ustavotvorne skupštine, 29. novembar 1945.—1. februar 1946. godine, str. 236.

⁴⁷ Ibid., str. 346—347.

⁴⁸ Ibid., str. 540.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ova odredba Sporazuma doslovno glasi: »Nova vlada objaviće deklaraciju koja će sadržavati temeljna načela demokratskih sloboda i garancije za njihovo sprovođenje. Lična sloboda, sloboda od straha, sloboda veroispovesti i savesti, sloboda govora, štampe, zbora i udruživanja, naročito će biti naglašene i garantovane, kao i pravo vlasništva i privatne inicijative.« — »Službeni list DFJ«, 3/51.

⁵¹ Dragić Joksimović, »Obrazloženje predloga Zakona o slobodi od straha«, Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembra 1944.—27. oktobra 1945.), str. 994.

⁵² Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila —25. oktobra 1945.), str. 571.

⁵³ Ibid., str. 573.

⁵⁴ Ibid., str. 572.

⁵⁵ Ibid., str. 573.

⁵⁶ Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Zasedanje Privremene narodne skupštine DFJ, 26. avgust 1945. g., str. 573.

boda štampe nije dostupna svima. »Nećemo valjda — upozorava Mitra Mitrović-Đilas — dozvoliti hartiju onima koji hoće da unose smutnju u narod dok nam deca, recimo, u Bosni i Hercegovini, nemaju bukvara.«⁶⁰ Oni, pak, koji traže slobodu štampe za sve zaboravljaju da je pojedincima oduzeto pravo pisanja i objavljivanja. »Manjina, dakle, kaže da je naša vlast politički isključiva i da danas nema nijednog lista koji bi zastupao neko samostalno mišljenje izvan Narodnog fronta. To odista nije slučajno« — upozorila je Mitra Mitrović-Đilas. Jer, jedino tako štampa može da postane »istinsko sredstvo i organ za kulturno podizanje i političko prosvetčivanje našeg naroda.«⁶²

Kako se ipak očekivalo da će neistomišljenici koristiti slobodu štampe iako ne raspolazu neophodnim materijalnim sredstvima, uvedena su nova, zakonska ograničenja ove slobode. To je učinjeno članom 11. prvog Zakona o štampi od 24. avgusta 1945, kojim se, između ostalog, zabranjuje rasturanje štampanih stvari ako sadrže lažne i alarmantne vesti koje ugrožavaju državne i narodne interese, odnosno uvrede ili klevete vrhovnih saveznih i zemaljskih predstavničkih tela Demokratske Federativne Jugoslavije. Već prilikom donošenja ovog Zakona skupštinska manjina je upozorila da su u ovim zabranama upotrebljeni neodređeni, bezobratni pojmovi, koji omogućavaju krajnju proizvoljnost u tumačenju i praktičnoj primeni ovih zakona. Tako je Dragić Joksimović ukazao da se na osnovu izraza koji su u ovim odredbama upotrebljeni, a koji su »proizvoljni, elastični i nedovoljno određeni«, može »zabraniti rasturanje i prodavanje devet desetina štampanih spisa.«⁶³ »I kada se još iz obrazloženja uzme, šta se sve može inkriminisati i šta se sve smatra kao tekovina, onda se postavlja pitanje: o kakvim stvarima štampa može da govori i raspravlja, ako se i načelne promene i reforme mogu lako inkriminisati.«⁶⁴ Ili kako je to Edvard Kardelj prikazao: »Za manjinu i gospodina Grola već odavno, takoreći od početka rada na političkim zakonima koji su se donosili i koji se donose, postoji jedan glavni protivargument. Oni se boje proizvoljnosti i prevelike širine u formulacijama ovih zakona i oni misle da te formulacije omogućavaju razne zloupotrebe od strane narodnih vlasti.«⁶⁵ Takvo rasuđivanje je, međutim, potpuno bez osnova — tvrdio je Kardelj. Jer, po njemu, nisu u pitanju neodređeni pojmovi, već se čitava stvar »kod manjine i kod g. Grola svodi na nepoverenje prema našim narodnim vlastima.«⁶⁶

Dalju mogućnost arbitrarnog sužavanja zajemčene slobode predstavljao je postupak za izricanje zabrane rasturanja i prodaje štampanih stvari. Prema članu 13. prvog posleratnog zakona o štampi, ovu zabranu izricao je okružni sud na predlog nadležnog javnog tužioca. Ovakva odredba ne bi izazivala neko veće pozorenje, da nije u stavu 2. ovog člana predviđen sledeći izuzetak: »U naročito hitnim i opravdanim slučajevima može javni tužilac izreći obrazloženim pismenim rešenjem privremenu zabranu rasturanja i prodavanja novina odnosno povremenog spisa. U tom slučaju, on će svoje rešenje o zabrani odmah dostaviti jednovremeno uredništvu i nadležnom okružnom sudu, a narodnoj miliciji narediti da uzapti štampane primerke i, ako je potrebno, da zapečati štamparski slog, klišee itd.« Postojala je naravno bojazan da će ovaj izuzetak postati uobičajeno pravilo, to jest da će svaki slučaj zabrane rasturanja štampane stvari biti »hitan« i »opravdan«. Zato je Dragić Joksimović izrazio uverenje »da se uopšte ne može govoriti o slobodi štampe ako se javnom tužiocu da ovakvo, naročito istaknuto pravo da može u svakom slučaju da interveniše u pogledu zabrane novina i povremenih spisa.«⁶⁷ Ovo upozorenje nije prihvaćeno, a u potonjim zakonima ovaj izuzetak je postao opšte pravilo, tako da javni tužilac uvek donosi privremenu zabranu o kojoj konačno odlučuje okružni sud.

Svim ovim sredstvima uspostavljena je potpuna kontrola nove vlasti nad štampom i celokupnom izdavačkom delatnošću. Ostalo je još da se, u meri u kojoj je to nalagala priroda ondašnje unutrašnje politike, uspostavi slična kontrola nad stranim štampom. To je učinjeno članom 15. pomenutog Zakona o štampi. Njime se na izgled utvrđuje da je novinama, knjigama i ostalim spisima štampanim u inostranstvu slobodan ulazak i rasturanje u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, ali se odmah dodaje da pravo na rasturanje strane štampe imaju samo ona domaća i strana preduzeća i ustanove koje dobiju za to naročito ovlašćenje saveznog Ministarstva informacija. To je zapravo bio sistem prethodnog odobrenja, koji se, doduše, nije ticao predmeta već samog subjekta rasturanja štampe. Ovo je, međutim, važilo samo za novine i knjige na stranom jeziku. Izuzetno od ove odredbe, ulazak i rasturanje u zemlji novina, knjiga i ostalih spisa koji se štampaju u inostranstvu na jezicima naših naroda ili su namenjeni našim narodima, bili su dozvoljeni po prethodnom odobrenju saveznog Ministarstva informacija. To je bila preventivna cenzura svake pojedinačne štampane stvari na jezicima naroda Jugoslavije. I što je najvažnije, zakonodavac je prepustio Ministarstvu informacija apsolutnu slobodu da po vlastitom nahođenju izda ovlašćenje odnosno uskrati odobrenje. Po rečima Dragića Joksimovića: »Ove i ovakve odredbe jako sužavaju načelo slobode štampe, jer Ministarstvu za informacije daju suve-

reno pravo da postupa kako za shodno nađe, a građane naše države u najvećoj meri ograničavaju u pogledu upotrebe inostranih štampanih spisa.«⁶⁸

Tako je odmah po okončanju rata sloboda štampe sputana brojnim i umnogome arbitrarnim ograničenjima. Sa donošenjem prvog Ustava od 31. januara 1946. izgledalo je da će sloboda štampe uistinu postati neprikosnovena, pošto je zajemčena bez ikakvih *ustavnih* ograničenja, sem opšte zabrane za sva građanska prava da se ne smeju upotrebiti radi *nasilne* promene postojećeg ustavnog poretka. Staviše, ova zabrana nije se praktično ticala slobode štampe, pošto pisana reč sama po sebi nikada ne može biti nasilje. Ali, jedno je bio Ustav, a drugo zakoni. Tako su novim Zakonom o potvrdi i izmenama Zakona o štampi (»Službeni list FNRJ«, 56/46) ne samo potvrđena sva ranija ograničenja slobode štampe, koja prvi Ustav uopšte nije preuzeo, već je uvedeno i jedno novo ograničenje. Naime, na osnovu člana 11. tačke 4. ovog novog Zakona mogla se izreći zabrana rasturanja štampanih stvari ako se njome vrši »pozivanje ili podsticanje na promenu ili narušavanje ustavnog uređenja u protivdemokratskom cilju«. To, dakle, nije bilo pozivanje na *nasilnu* promenu ustavnog poretka, što je i po prvom Zakonu o štampi bilo zabranjeno (član 11. tačka 3.), već na *nenasilnu* promenu u protivdemokratskom cilju. A kako je ovako definisan cilj promene bio krajnje neodređen, sve je praktično prepusteno organu koji izriče zabranu da po vlastitom nahođenju protumači stvarnu sadržinu ovog cilja u datom slučaju.

Krajnji domašaj sužavanja zajemčene slobode štampe dostignut je 1947. godine Zakonom o izdavanju i rasturanju omladinske i dečje književnosti i štampe (»Službeni list FNRJ«, 29/47). Ovim Zakonom uveden je sistem prethodnih dozvola za izdavanje listova i knjiga namenjenih deci. Prema ovom Zakonu, omladinske i dečje knjige i ostalu štampu mogla su izdavati državna i druga izdavačka preduzeća, udruženja kao i pojedinci samo po prethodnom odobrenju ministarstva prosvete narodne republike na čijem će se području knjiga, spis, ortež ili slično štampati. To zapravo i nije bila preventivna cenzura već sistem *isključivih* izdavačkih prava koja je posebno odabranim i poverljivim izdavačima dodeljivalo ministarstvo prosvete. Svi ostali pojedinci ili udruženja, koji nisu bili dostojni ovakvog izuzetnog poverenja državne vlasti, nisu mogli izdavati čak ni ona dela koja su se, inače, bez ikakvih smetnji štampala i rasturala.

Najdelotvornije sredstvo za potpunu kontrolu štampe predstavljala je velika neodređenost pojma književnosti i štampe za omladinu i decu. Na ovu neodređenost posebno je ukazao Dragoljub Jovanović u skupštinskoj raspravi o predlogu ovog Zakona. Po njegovim rečima: »Ministar Đilas, koji je predložio zakon, sam kaže da će se omladinski karakter određivati ne po tome što pisac izjavljuje da je neko delo namenjeno omladini ili nije namenjeno omladini, nego po njegovoj sadržini.«⁶⁹ A takva odredba književnosti za omladinu praktično se može odnositi na bilo koje književno delo. Dragoljub Jovanović se pri tom pozvao na Anatola Fransa koji je rekao da deca nikad ne čitaju ono što se naročito za njih piše, pa su tako osvojila najveća dela svetske književnosti, čiji pisci nisu nikada pomišljali da svoja dela namene omladini.⁷⁰ Stoga, po Dragoljubu Jovanoviću, ovim Zakonom se praktično uvodi preventivna cenzura najvećeg dela štampanih stvari.

Uz to je Dragoljub Jovanović upozorio da je ovakva preventivna cenzura suvišna, pošto i onako nema ničega i nikoga izvan kontrole vladajuće grupe. »Isto tako — veli Jovanović — danas je to suvišna stvar u ovoj zemlji gde je sva hartija u državnim rukama, gde su štamparije skoro sve u državnim rukama, ili gde su sindikalni radnici tako disciplinovani da mogu onemogućiti štampanje svakog dela koje ovom poretku nije po čudi. Naročito je suvišna opasnost i suvišan strah od pisaca. Književnici i fariseji, otkad je sveta i veka, nikada nisu bili opasni ni za jedan režim.«⁷¹ Konačno, čak i ako se dogodi da ponešto i promakne »kroz ovo gusto sito kontrole, tu su budne oči pojedinih »komesara« u književnosti. »Najzad, mi u Srbiji imamo Radovana Zogovića i Čedomira Minderovića, i svaka republika ima takvih

⁶⁰ Ibid., str. 291.

⁶¹ Ibid., str. 293.

⁶² Ibidem.

⁶³ Ibid., str. 294.

⁶⁴ Ibid., str. 285.

⁶⁵ Ibid., str. 603—604.

⁶⁶ Ibid., str. 309.

⁶⁷ Ibid., str. 310.

⁶⁸ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila—25. oktobra 1945.), str. 429.

⁶⁹ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 286.

⁷⁰ Treće redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 26. mart—26. april 1947. godine, str. 259.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibid., str. 260.

⁷³ Ibid., str. 261.

ljudi, koji bdiju nad književnošću, i oni neće propustiti ništa što bi bilo nepovoljno za režim.⁷² Stoga, zaključio je Dragoljub Jovanović, ovakav zakon je jednostavno suvišan. On bi mogao biti potreban samo ako se dozvoli slobodna prodaja hartije i ako sva druga štampa, koja nije namenjena omladini, bude slobodna. A dok se to ne dopusti, prethodna cenzura omladinske štampe i književnosti nije celishodna. Trebalo je ipak da proteknu četiri godine pa da to uvide i ondašnji »zaštitnici« dece i omladine. Tako je 30. decembra 1950. godine ovaj Zakon konačno ukinut (»Službeni list FNRJ«, 3/51), a da se u delotvornosti državne kontrole nad štampom i izdavačkom delatnošću ništa bitnije nije izmenilo.

3. KRIVIČNO ZAKONODAVSTVO

Krivično pravo predstavljalo je jednu od onih grana prava koje su već pri kraju rata doživele velike promene. Doduše, ovim promenama nije bilo zahvaćeno celokupno krivično pravo već pre svega oblast tzv. političkog i privrednog kriminala. To je bilo i područje velikih i nepomirljivih sukoba između Komunističke partije i opozicionih stranaka.

Osnovni predmet spora ticao se samog objekta zaštite onog dela krivičnog zakonodavstva kojim su se inkriminirala tzv. politička krivična dela. Prema shvatanju zastupnika ondašnje vladajuće grupe, krivično zakonodavstvo treba prevashodno da štiti novouspostavljenu vlast, i to na takav način da onemogući bilo kakvu promenu ove vlasti. Jer, svaka promena značila bi povratak na staro. Ili kako je to Milovan Đilas branio novu vlast: »U Jugoslaviji ima mogućnosti samo i jedino ova vlast, ili povratak stare vlasti. Mi hoćemo ovu vlast... nijednu drugu nego jedino ovu i ovakvu vlast...⁷³

Predstavnici ondašnje skupštinske manjine bili su protiv ovakvog poimanja osnovne svrhe zakona o političkim krivičnim delima, pošto bi se time ukinula mogućnost reforme postojeće vlasti. Jer, po kazivanju Milana Grola krajem avgusta 1945, ona još uvek nije uistinu narodna. »Tamo gde je narodna vlast uistinu o što reč kazuje, to jest da je vlast od naroda izabrana, redovno postavljena, očividno je da je ogrješanje o nju isto tako ogrješanje kao ogrješanje o otadžbinu. Ali tako se ne može postaviti ča ako narodna vlast nije još tako postavljena i ako narodna vlast nije narodna nego režimska. To su dva pojma i smisla. U takvom slučaju kritika takve jedne vlasti ne može se okrivljavati i pitanje je ko se više greši o državu i otadžbinu: da li onaj koji traži reformu, ili onaj koji ih zabranjuje i uskraćuje?⁷⁴ Tako je skupštinska manjina imala na umu ne samo zadržavanje postojeće vlasti u obliku koji je proistekao iz rata, već i njeno dalje reformisanje, koje bi moglo da ima za posledicu i povremenu smenu nosilaca ove vlasti. Stoga se strogo mora razlikovati pojam otadžbine, kao legitimnog oblik krivičnopravne zaštite, od pojma vlasti odnosno režima. Jer, ako se ova razlika pobrka, onda se, po Grolovini rečima, politički neistomišljenici mogu lako poistovetiti sa neprijateljima i izdajnicima otadžbine. »U danima reakcije eksploataisan je pojam otadžbine i hteo se izjednačiti sa pojmom režima. Ali i u mračnim danima se ustručavalo da se politički protivnici uvrste u izdajnike i neprijatelje zemlje i otadžbine. Toga se treba čuvati, naročito danas, kada se u tu kategoriju najtežih krivaca koje okrivljuju i obeščašćuju teškim krivama koje neće niko žaliti i braniti, lako mogu da svrstaju mnoge hiljade nevoljnih i nesvesnih okrivljenika.⁷⁵

Neposredni povod ove rasprave između većine i manjine u Privremenoj narodnoj skupštini krajem avgusta bio je predlog Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države. Kako je manjina bila sklona da ovaj Zakon prikaže kao drugo izdanje predratnog Zakona o zaštiti države od 1920. godine, na osnovu kojeg u gonjeni nacionalni separatisti i komunisti, predstavnici većine u nastojali da poreknu svaku sličnost između ova dva zakona. »Neki žele da prikažu — upozorio je Moša Pijade — ovaj akonski predlog kao onaj famozni predratni Zakon o zaštiti države. Ja mislim da nema ništa pogrešnije od toga nego kad se nasada takvim podvalama.⁷⁶ Moša Pijade je, doduše, upozorio da svaki krivični zakon, pa i ovaj Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države, ima da čuva u prvom redu (naš kurziv) interese države,⁷⁷ što se verovatno sa istim pravom moglo reći i za odozlašeni Zakon o zaštiti države od 1920. godine. Razlika je, međutim, u karakteru stare i nove vlasti. Po rečima Šime Balena: Ne može biti nikakvog poređenja sa starim Zakonom o zaštiti države, jer je on bio donesen za odbranu male klike, u prvom redu kraljeve, i bio je uperen ne samo protiv proletarijata nego, ko hoćete, protiv čitave države. Nasuprot tome, ovaj zakon hoće da odbrani narodne tekovine od one klike koja nikad nije branila Jugoslaviju.⁷⁸ A Jože Vilfan je na sličan način tvrdio da je Zakon o zaštiti države stare Jugoslavije bio »vanredna mera, zakon terora, koji je upotrebljavala manjina da bi se nasilno držala vlasti«, dok je novi zakon o krivičnim delima protiv naroda i države »redovni krivični propis, kakav ima svaka država u svom pšteru krivičnom zakoniku.⁷⁹

Druga ozbiljna zamerka skupštinske manjine ovom predlogu

Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države ticala se njegove političke isključivosti. Posebno je bila zabrinjavajuća činjenica da se ovaj Zakon donosi uoči izbora, što se, po Dragiću Joksimoviću moglo shvatiti kao »pretnja i presija«⁸⁰ kojom se utiče na ishod izbora. Uz to se u domaćoj javnosti i stranoj štampi pojavilo i mišljenje da ovaj Zakon nije uperen samo protiv prestupnika već i protiv političkih protivnika. Za predstavnike ondašnje skupštinske većine to je već bila zlonamerna glasina. »Najneobjektivnije je i najpristrasnije kazati — upozorio je Moša Pijade — da ovaj zakon ima takvu tendenciju da hoće da udari protiv političkih protivnika onih grupa koje ga donose.«⁸¹ Sličnu tvrdnju o ovom zakonu izneo je i Šime Balen: »On nije uperen protiv političkih protivnika, a to se vidi i u radu naše sjednice i u radu Privremene skupštine i na terenu, da oni imaju mogućnosti da istupe protiv većine.«⁸² Tako je avgusta 1945. Šime Balen uveravao neverne Tome da će politički neistomišljenici i dalje imati mogućnost da javno istupaju protiv vladajuće većine. A samo dve godine kasnije posle sistematske primene Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, glas političkih neistomišljenika nije se više čuo u jugoslovenskoj javnosti.

Postavlja se naravno pitanje na koji način je došlo do toga da se krivično zakonodavstvo koristi ne samo radi kažnjavanja stvarnih prestupnika i zločinaca već i za učutkivanje, suzbijanje, pa i progon političkih neistomišljenika. To se pre svega postizalo širokim i krajnje neodređenim formulacijama ličica krivičnog dela, što je organima gonjenja pružalo mogućnost da pod krivično delo podvedu bilo koje radnje ili nečinjenje nekog pojedinca, čije bi dalje držanje na slobodi bilo politički necelishodno. To, međutim, nije bila neka osobenost posleratnog jugoslovenskog razvoja već samo bleđa imitacija boljševičke prakse obračuna sa političkim neistomišljenicima. Tako je Lenjin u svom pismu komesaru pravosuđa Dmitriju Ivanoviču Kurskom od 17. maja 1922. godine pokazao kako se teror protiv političkih protivnika može da zaodene u odgovarajuću pravnu formu. U tom cilju predložio je uvođenje novog krivičnog dela propagande, kome je u zakonu trebalo dati »što šire formulacije (naš kurziv), jer će tek revolucionarna savest odrediti manje ili više šire primene u praksi.«⁸³ Lenjin je, dakle, dobro shvatio da ovo krivično delo mora da bude u zakonu definisano na krajnje neodređeni način, tako da se potonjim slobodnim tumačenjem po tzv. revolucionarnoj savesti skoro svaka radnja može podvesti pod to delo. A da bi se to postiglo, obično se koriste blanketne diskrecione norme koje sadrže neodređene, bezobalne pojmove, tako da organ koji tumači i primenjuje ovakve norme ima blanko ovlašćenje da u datom slučaju sam utvrdi njihovo bliže značenje i sadržinu. I upravo je sâm Lenjin svojom skicom dopunskog paragrafa Krivičnog zakonika dao primer ovako širokih, bezobalnih formulacija.⁸⁴

Taj isti način krajnje neodređenog inkriminisanja susrećemo i u prvim krivičnim zakonima koje su nove vlasti donosile posle oslobođenja Beograda odnosno cele zemlje. To su pre svega odluke⁸⁵ Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije o Sudu za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti. Prva odluka o ustanku Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti doneta je 11. novembra 1944. godine (»Službeni glasnik Srbije«, 1/45). Njome je samo ustanovljen ovaj Sud i utvrđene su kazne koje se mogu izreći, dok uopšte nije data odredba pojedinih krivičnih dela koja će se goniti i kažnjavati po ovoj odluci. Umesto toga, samo je rečeno da su to zločini i prestupi »koji se ne mogu kvalifikovati kao veleizdaja ili kao pomaganje okupatoru u vršenju ratnih zločina«, s tim da će Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije kasnije izdati »potrebne zakonske odluke u kojima će bliže odrediti krivice koje će suditi Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, uređenje Suda i postupak«. Sud, međutim, nije čekao na donošenje ovih zakonskih odluka kojima se bliže definišu pojedina krivična dela, već je odmah pristupio suđenju pojedinim licima. Tako je 24. januara 1945. Zarko Stupar, bivši

⁷² Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgusta 1945, str. 362.

⁷³ Ibid., str. 353.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila—25. oktobra 1945.), str. 458.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibid., str. 466.

⁷⁸ Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 348.

⁷⁹ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne skupštine DFJ (3. aprila—25. oktobra 1945.), str. 465.

⁸⁰ Ibid., str. 460.

⁸¹ Ibid., str. 466.

⁸² V. I. Lenjin, »Dopuna preambule Krivičnog zakonika RSFSR i Pisma D. I. Kurskome, Dela, Beograd, Institut za međunarodni radnički pokret, 1976, tom 35, str. 231.

⁸³ Ibid., str. 231—232.

⁸⁴ Do donošenja prvog Ustava FNRJ od 31. januara 1946. opšti akti predstavnika te federativne jedinice mogli su da istupaju protiv vladajuće većine.

docent Pravnog fakulteta u Beogradu, osuđen na osam godina gubitka srpske nacionalne časti i na četiri godine teškog prinudnog rada.⁸⁶ A 3. februara 1945. poznata glumica Živana Žanka Stokić osuđena je na osam godina gubitka srpske nacionalne časti „što je za vreme okupacije, kao članica Beogradskog narodnog pozorišta, sudelovala u pozorištima 'Veseljaci' i 'Centrala za humor', koja su bila pod blagonaklonom zaštitom nemačkog okupatora, a specijalno zato što je uzimala aktivnog učešća u programima Beogradske radio-stanice, koja je bila direktno u rukama Nemaca, i to u okviru dnevne emisije 'Sareno popodne', čime je kulturno i umetnički sarađivala s okupatorom i domaćim izdajnicima stavljajući u službu svoje umetničke sposobnosti i svoj veliki glumački renome.“⁸⁷ Potom je usledio čitav niz sličnih suđenja, da bi tek 9. aprila 1944. godine doneta Odluka o Sudu za suđenje zločinima i prestupa protiv srpske nacionalne časti, kojom su definisana pojedina krivična dela. A to znači da su do tog trenutka sva ranije okrivljena lica osuđena za dela koja nisu prethodno zakonom utvrđena kao kažnjiva, te da je sâm Sud u svakom pojedinačnom slučaju vršio ovu ulogu zakonodavca.

Novom Odlukom o Sudu za suđenje zločinima i prestupa protiv Srpske nacionalne časti od 9. aprila 1945. („Službeni glasnik Srbije“, 3/45) konačno je ozakonjena definicija biča krivičnog dela protiv srpske nacionalne časti, ali je i ona bila krajnje uopštena i neodređena. Prema članu 1. ove odluke, „zločinima i prestupima protiv srpske nacionalne časti... smatraju se sva ona dela, kojima se šteti ili se može šteti (naš kurziv) ugledu i časti srpskog naroda i njegovoj potpunoj snazi, ukoliko ta dela ne spadaju u veleizdaju i pomaganje okupatora u vršenju ratnih zločina“. A potom su radi veće određenosti, navedeni pojedini oblici ovih krivičnih dela (čl. 2.), među kojima je bilo i onih koji su omogućavali veliku proizvoljnost u praktičnoj primeni na pojedinačne slučajeve. Tako su se prema ovoj odluci uzimali za zločin odnosno prestup i „svako održavanje prisnih i prijateljskih odnosa sa pripadnicima okupatorske vojske“, pa čak i „krivice po položaju odgovornih lica iz državne uprave, koje se sastoje u propuštanju dužnih napora da ne dođe do sramnog poraza i kapitulacije Jugoslavije u 1941.“ A kada je posle brojnih suđenja svrha ovog specijalnog Suda ispunjena, 27. juna 1945. doneta je odluka o njegovom ukidanju („Službeni glasnik Srbije“, 18/45).

Najveće međustranačke rasprave izazvao je Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države. Još prilikom njegovog donošenja predstavnici skupštinske manjine oštro su upozorili da sadrži veoma neodređenu inkriminaciju. Dragić Joksimović je istakao da je u ovom Zakonu „najteža strana proizvoljna inkriminacija dela“, tako da je prepušten proizvoljnom tumačenju jedne vlasti koja je politički isključiva.⁸⁸ „I u njemu se — veli Joksimović — okrivljuje agitacija protiv tekovina Oslobođilačke borbe i protiv narodnih vlasti, što znači da se inkriminiše i sama diskusija tih malo određenih termina i svaka agitacija za reforme uopšte.“⁸⁹ A Milan Grol je kao veliku opasnost, koja proističe iz ovog Zakona, označio „širok i neodređen karakter inkriminacija podložnih proizvoljnim tumačenjima, a osobito u jednom vremenu netrpeljivosti, u jednom vremenu isključivosti i međusobnih nepoverenja.“⁹⁰

Ovo, međutim, nije bio i najizrazitiji primer neodređenosti inkriminacije u krivičnom zakonodavstvu. U tom pogledu mnogo veću pažnju zaslužuju zakoni o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže i o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora. Tako su prema Zakonu o suzbijanju nedopuštene špekulacije i privredne sabotaže („Službeni list DFJ“, 26/45) kao nedopuštena špekulacija kažnjavane i sledeće radnje: „svaki dogovor između proizvođača, posrednika i prodavca u cilju povećanja cena, odnosno u cilju održavanja visokih cena i sprečavanja njihovog opadanja;“ „višestruko preprodavanje, odnosno uvođenje nepotrebnih posredovanja u prometu robom važnom za snabdevanje, usled čega bi roba mogla poskupeti;“ „kupovanje robe važne za snabdevanje na trgovima (pijacama) ili na putu do trgova (pijaca) od proizvođača ili drugih lica u svrhu preprodaje;“ „odvrćanje proizvođača i drugih lica da proizvode takvu robu ili da je nude na prodaju“ (član 1. tačke 8—11.). A kao sabotaža kažnjavali su se, između ostalog: „zatvaranje privrednih i saobraćajnih preduzeća (radnja), obustavljanje ili ograničavanje rada u njima bez opravdanih razloga“ i „dogovor između proizvođača i posrednika koji ima za cilj smanjenje proizvodnje ili obustavu rada u privrednim i saobraćajnim preduzećima (radnjama) ili na poljoprivrednim gazdinstvima“ (član 2. tačke 6. i 7.). Svi ovi različiti oblici krivičnog dela špekulacije i sabotaže definisani su na tako širok i neodređen način da su se mnoge uobičajene poslovne delatnosti, kojima se prate prilike na tržištu, mogle podvesti pod kažnjivu radnju, koja se u naročito teškim slučajevima kažnjavala i smrtnom kaznom. Ovo je utoliko čudnije što se danas ove radnje po pravilu ne kažnjavaju ili su, pak, samo neznatni prekršaji za koji se izriču novčane kazne. Stvari ipak postaju razumljivije ako se ima na umu da je 1945. u vreme donošenja ovog Zakona privredna delatnost bila najvećim delom u privatnim rukama i da je ondašnja vlast bila sklona da se, umesto uobičajen-

nih poreskih, monetarnih i drugih mera, služi krivičnom represijom kao sredstvom za vođenje tekuće ekonomske politike.

Pored ovih širokih i krajnje neodređenih formulacija biča pojedinih krivičnih dela, dodatnu mogućnost učutkivanja i progona političkih neistomišljenika predstavljala je primena analogije u krivičnom pravu. To je bilo sredstvo kojim je narušeno osnovno načelo savremenog krivičnog prava — načelo legaliteta. Ovo načelo izražava latinska maksima *nullum crimen, nulla poena sine lege* (nema krivičnog dela ni kazne bez zakona), a njen osnovni smisao izražen je u odredbi: „Niko ne može biti kažnjen za delo koje, pre no što je učinjeno, nije bilo zakonom određeno kao krivično delo i za koje zakonom nije bilo propisano kako će se kazniti onaj koji ga učini.“ A da bi se omogućila primena ovog načela legaliteta, potrebno je da krivično delo sa svim obeležjima bude tačno i podrobno opisano u zakonu, kao i da kazne za krivično delo budu određene.

Posleratni jugoslovenski zakonodavci nisu, međutim, uvažavali vrednost i neophodnost načela legaliteta, čijom se primenom u krivičnom pravu ograničava samovolja izvršne, a naročito policijske vlasti i obezbeđuje neprikosnoveni sfera individualne sigurnosti i slobode. Oni zapravo nisu hteli da organima gonjenja unapred vežu ruke, već su nastojali da omoguće krivično kažnjavanje i onih dela koje zakonodavac nije izričito označio i opisao kao krivična dela. U tom cilju uveli su analogiju u krivično pravo, što nije moglo proći bez prigovora.

Prvi ovakav primer predstavljao je Zakon o suzbijanju nedozvoljene špekulacije i privredne sabotaže („Službeni list DFJ“, 26/45). U njemu se krivična dela špekulacije i sabotaže određuju tako što se posle krajnje uopštene i neodređene definicije biča ovih dela navodi primera radi dvanaest slučajeva nedozvoljene špekulacije (član 1. stav 2.) i šesnaest slučajeva privredne sabotaže (član 2. stav 2.), da bi se potom pod tačkom 13. odnosno 17. propisalo da će se kažnjavati i „drugi prednjim tačkama slični slučajevi“. Pravu nameru zakonodavca, zbog koje je uvedena mogućnost analogije, najbolje je objasnio Andrija Hebrang, kada je na sledeći način odbacio predlog, koji je izneo Frane Frol, da se ova mogućnost izostavi: „Ja sam protiv ovog prijedloga druga Frola zato što mi našim vlastima moramo ostaviti široke mogućnosti da gone špekulacije i u onim slučajevima koje mi nismo zakonom tačno predvideli.“⁹¹ Drugim rečima, organima gonjenja treba ostaviti određene ruke da u svakom pojedinačnom slučaju sami utvrđuju da li je neka radnja krivično delo, što zapravo znači da u datom pojedinačnom slučaju preuzimaju ulogu zakonodavca.

Posebno je zanimljivo objašnjenje potrebe i opravdanosti uvođenja analogije u krivične zakone, koje je novembra 1947. dato prilikom skupštinske rasprave o predlogu opšteg dela Krivičnog zakonika. Po svedočenju Vojina Carića: „To je ta analogija — i to analogia legis a ne analogia iuris — zbog koje je palo najviše prigovora u toku javne diskusije izvedene putem štampe o onome nacrtu kako je bio objavljen, a koji je, zaista, ipak osnova i ovoga zakonskog projekta.“⁹² To je bila sledeća odredba, koja je bez ikakvih izmena i usvojena: „Za ono društveno opasno delo koje, iako nije izričito određeno u zakonu, po sličnosti svojih obeležja odgovara krivičnom delu koje je u zakonu izričito određeno, postoji krivična odgovornost. U takvom slučaju osnovi odgovornosti i granice kažnjivosti utvrđuju se po propisima za ono krivično delo prema čijim je obeležjima ustanovljena krivična odgovornost“ (član 5. stav 3. — „Službeni list FNRJ“, 106/47). U obrazloženju ove odredbe u ime Zakonodavnog odbora Veća naroda Josip Hrnčević je pokazao zbog čega nije doslovno preuzeto načelo *nullum crimen sine lege*, koje predstavlja tekovinu stare nauke o krivičnom pravu. „Načelo 'nullum crimen sine lege' u našem krivičnom zakonodavstvu ne predstavlja usvajanje formalne definicije krivičnog djela nego mjeru za utvrđivanje naše nove demokratske zakonitosti.“⁹³ Po sredi je, dakle, odbacivanje stare formalne definicije krivičnog dela i prihvatanje tzv. materijalne definicije. Ili kako je to Mihailo Grbić objasnio: „Umjesto formalističkog principa krivičnog prava o pojmu krivičnog djela, projekt je zasnovan na materijalističkoj koncepciji... Dopuštajući na ovaj način analogiju, u tačno određenim i zakonski ograničenim okvirima, što odgovara materijalističkoj koncepciji krivičnog dela, mnogo će se doprinijeti učvršćenju zakonitosti i likvidiranju proizvoljnosti, koja je u dosadašnjoj sudskoj praksi bila mogućna.“⁹⁴

⁸⁶ Politika od 25. januara 1945.

⁸⁷ Politika od 4. februara 1945.

⁸⁸ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene Narodne skupštine DFJ, (3. aprila—25. oktobra 1945.), str. 489.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Treće zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zasedanje Privremene narodne skupštine, 7—26. avgust 1945, str. 354.

⁹¹ Zakonodavni rad Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembra 1944. — 27. oktobra 1945.), str. 173.

Najbolje razjašnjenje stvarnih razloga zbog kojih je uvedena analogija u novi Krivični zakonik dao je Vojin Carić. To je, po njegovom kazivanju, učinjeno pre svega zbog toga što zakonodavac nije u stanju da unapred predvidi nova kažnjiva dela za slučaj bitnije izmene tekuće politike. Do takvog slučaja dolazi »ako se, usled izmenjenih društveno-političkih okolnosti, nađe potreba da treba proglasiti krivim i kazniti nekoga koji je društveno opasan, jer smeta sprovođenju novih ciljeva koji su diktirani izmenjenim društveno-političkim prilikama.«⁵⁵ A to je zapravo potpuno podvrgavanje krivičnog progona potrebama trenutne politike celishodnosti. Možda najbolji primer sprovođenja tih »novih ciljeva koji su diktirani izmenjenim društveno-političkim prilikama« predstavljala raskid sa Staljinom. Do leta 1948. veličanje Staljina kao genijalnog vođe i učitelja svetskog proletarijata bilo je ne samo dopušteno već i probitačno; tako se pravila politička karijera. Od leta 1948. uzdizanje Staljina postalo je ne samo svetogrđe već i jedan od najvećih zločina protiv naroda i države; to je bio čin koji je vodio na dugogodišnju robiju.

V NAPUŠTANJE IDEJE STRANAČKOG PLURALIZMA

1. ISČEZAVANJE TRAGOVA STRANAČKOG PLURALIZMA

Posle likvidiranja opozicije izvan i unutar Narodnog fronta manje-više je postignuta potpuna jednoobraznost i homogenost političkog života. Ostalo je još samo da se zatru poslednji vidljivi tragovi prethodnog stranačkog pluralizma, pa da nova pokoljenja, odgojena u duhu monolitnosti, pomisle da ovog posleratnog pluralizma zapravo nikada nije ni bilo.

Rekli smo već da je KPJ imala odlučnu dugoročnu strategiju koja je smerala ukidanju svakog pluralizma i uvođenju jednostranačkog sistema. Ali su iz razloga trenutne taktike i celishodnosti njeni istaknuti rukovodioci povremeno davali izjave za širu javnost u kojima su na rečima priznavali dopuštenost, pa i legitimnost višestranačkog sistema. Posle izbora za Ustavotvornu skupštinu i donošenja novog Ustava ovi razlozi su uglavnom nestali, pa je jugoslovenska javnost postepeno pripremana na brisanje svakog traga stranačkog pluralizma. Prvi predznaci ove bitne promene pojavili su se sredinom 1946. godine, kada je J. B. Tito upozorio da bi ponovo uvođenje višestranačkog sistema moglo da ima pogubne posledice po jedinstvo i sreću naroda:

»Ja sam u svome govoru na Cetinju, prilikom proslave dana ustanka u Crnoj Gori, rekao da ima ljudi koji smatraju da naše jedinstvo danas nije potrebno, da sada, pošto smo svršili s borbom na bojniom polju, možemo da bacimo koplje u trnje. Oni govore da je sada došlo doba mira, u kome treba ponovo da počnemo da politiziramo na stari način, da ponovo razne partije vuku svaka na svoju stranu, da se kao i ranije, u staroj Jugoslaviji, natežemo na račun naroda — jedan za ovaj, drugi za onaj program, i tako dalje. Deset programa, a nijedan na korist naroda! Ne, drugovi i drugarice! Narod je stvorio svoj sopstveni program i sprovodi ga kroz naš jedinstveni Narodni front.«⁵⁶

U ovom izlaganju po prvi put nailazimo na tvrdnju kako različite političke stranke uopšte nisu potrebne. A kao razlog zbog kojeg treba napustiti ovu različitost navodi se »jedinstvo svih naroda Jugoslavije, jedinstvo svih nacionalnosti, ali i jedinstvo u svakom narodu posebice.«⁵⁷ Ovog jedinstva, međutim, ne može biti ako ima više programa — »jedan za ovaj, drugi za onaj program... Deset programa, a nijedan na korist naroda!« Drugim rečima, jedinstvo svih naroda i nacionalnosti i svakog naroda posebice jedino je moguće ako postoji jedan program i ako ovaj program sprovodi jedinstvena organizacija — »naš jedinstveni Narodni front«.

Drugi nagoveštaj ove bitne promene javnog stava prema stranačkom pluralizmu nalazimo oktobra 1946. u odgovoru J. B. Tita na pitanje šta misli o opoziciji. »To ne znači — upozorio je tada J. B. Tito — da smo mi a priori protiv opozicije koja želi da pomogne da se brže i lakše ostvaruje program Narodnog fronta, da se brže izgradi zemlja, da se isprave izvjesne greške. Ja i sam često popavljam da ima nedostataka i pojedinih grešaka. Protiv takve, konstruktivne opozicije, nemam ništa ni ja, niti iko od nas. Opozicija koja pomaže ispravljanju grešaka — potrebna je, ali ne i ona koja se koristi izvjesnim nedostacima da bi u točak naše izgradnje turila štap i okrenula ga natrag.«⁵⁸

Mada je i ovom prilikom dato javno obećanje da se opozicija neće progoniti, više nije bilo sumnje da se opozicija u pravom smislu te reči neće tolerisati. Jer, u ovom odgovoru američkim novinarima rečeno je da se nema ništa protiv konstruktivne opozicije, to jest samo one »opozicije koja želi da pomogne da se brže i lakše ostvaruje program Narodnog fronta«. A to zapravo i nije prava opozicija koja kritikuje sa stanovišta alternativnog političkog programa, već tzv. drugaarska kritika u okviru jedne te iste stranke, koja se upućuje stranačkim istomišljenicima koji sprovode zajednički usvojen program. Pa čak i ukoliko ova »konstruktivna opozicija« otkrije izvesne nedostatke i greške, ona ne sme dovesti u pitanje valjanost celokupnog programa Narodnog fronta, što bi, po ovom kazivanju, već predstavljalo stavljanje štapa u točak naše društvene izgradnje, već jedino može

da doprinese njihovom ispravljanju.

Nije, međutim, trebalo dugo čekati pa da se vodstvo KPJ nedvosmisleno izjasni protiv postojanja svih stranaka i svake opozicije kao samostalnih političkih organizacija, bilo da je reč o strankama u okviru Narodnog fronta ili izvan njega. To je učinjeno septembra 1947. godine na Drugom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije. Tada je zaključeno da se »... Narodni front izgradio i postao trajna, opštenarodna politička organizacija s trajnim programom, različita od svih dotadašnjih političkih partija i partijskih blokova. On je novi oblik političkog života, neophodan našem novom društvenom uređenju u ostvarivanju jedinstvenog ekonomskog programa. Naš Narodni front je danas političko jedinstvo radnika, seljaka, narodne inteligencije i svih radnih ljudi, u kome se nalazi i Komunistička partija, koja u njemu ima predvodničku ulogu.«⁵⁹ Sâmo odbacivanje legitimnosti stranačkog pluralizma, koji je u vreme nastanka Narodnog fronta bar u izvesnoj meri postojao, posebno je vidljivo u novom tumačenju načina na koji je Narodni front obrazovan. Naime, umesto koalicionog, višestranačkog karaktera Narodnog fronta bar u pojedinim delovima zemlje, istican je »poseban način postanka našeg Narodnog fronta, koji nije stvaran odozgo sporazumima između raznih političkih partija, već odozdo iz narodnih masa bez obzira na dotadašnju partijsko-političku pripadnost ili društveni položaj, a pod rukovodstvom Komunističke partije...«⁶⁰ Time je, pak, istaknuto da Narodni front nije započeo kao koalicija ravnopravnih stranaka učesnica, kako je tokom 1944. i 1945. godine nekoliko najviših rukovodilaca KPJ odlučno tvrdilo, već kao pokret masa koji je imao samo jednog predvodnika, koji stoga jedini i treba da postoji.

Ovaj zaključak, koji je doveo do potpunog iščezavanja tragova ranijeg stranačkog pluralizma, nedvosmisleno je izveden i u referatu predsednika Narodnog fronta Jugoslavije. On je odlučno tvrdio kako su sve građanske stranke izgubile ugled i poverenje, pa da stoga ne treba više ni da postoje: »To dokazuje da su se sve predratne građanske partije diskreditovale i izgubile pravo da danas govore u ime naroda. One su se pokazale da nisu sposobne rukovoditi zemljom, da u današnjem novom društvenom uređenju njihovo postojanje nema opravdanja i da je postalo suvišno.«⁶¹ No to jedino može biti razlog da ove građanske stranke budu u opoziciji, pošto se u višestranačkom sistemu gubitak ugleda i sposobnosti za rukovođenje po pravilu plaća gubitkom glasova na izborima. Uostalom, čim ima više stranaka sa različitim programima, očigledno je da sve ne mogu govoriti u ime naroda već da to može samo ona stranka koja pobedi na izborima.

Pored ovih političkih i moralnih razloga, ukidanje stranačke konkurencije u vršenju vlasti pravdano je i višim, teorijskim razlozima. U tom cilju navodena je postavka da izgradnja socijalizma zahteva ne samo ideološko već i političko jedinstvo, koje u svemu mora biti monolitno. Ili kako je to predsednik Narodnog fronta objasnio:

»Novo društveno uređenje u našoj zemlji zahteva i novi oblik političkog života. Mnogobrojne i heterogene po svojim shvatanjima, političke partije predstavljale bi u našoj zemlji najveću smetnju za brzi i trajni razvitak naše zemlje.

Ne samo politička nego i ekonomska struktura naše zemlje isključuje mogućnost postojanja brojnih političkih partija, sa starim programima i starim shvatanjima.

Jedinstveni ekonomski program zahteva i političko jedinstvo. Zamislite sebi ovakvu sliku: svršili smo rat, treba preći na izgradnju zemlje, treba sav narod mobilisati za izvršenje mnogobrojnih i važnih zadataka, a imamo razne partije, na čelu sa raznim Grolovima, Mačecima, Subašićima, Lazicama, Gavrilovićima i tako dalje. Jedan kaže: ne treba graditi najprije ovaj most, već onaj drugi. Drugi će kazati: zašto da se daje više pomoći, recimo Bosni, Lici, Crnoj Gori, nego nekoj drugoj republici? A svi zajedno bi vjerovatno kazali: zašto da bacamo milijarde na obnovu porušenih sela, treba radije čekati da se malo oporavimo ili da dobijemo reparacije... Da bi takve partije širile među narodom takve i mnogobrojne slične stvari, u to možemo biti duboko uvjereni. To bi naše snage paralizovalo, to bi onemogućilo sve ono što približava našu zemlju blagostanju i procvatu.«⁶²

⁵⁵ Četvrto redovno zasjedanje Saveznog veća i Veća naroda, 24—29. novembra 1947. godine, str. 172.

⁵⁶ Ibid., str. 141.

⁵⁷ Ibid., str. 156.

⁵⁸ Ibid., str. 172.

⁵⁹ »Protiv rovanjenja reakcionara«, govor u Titovoj Korenici na proslavi dana ustanka 27. jula 1946, Izgradnja nove Jugoslavije, knj. II, str. 118.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ »Odgovori na pitanja američkih novinara, 14. oktobra 1946«, Izgradnja nove Jugoslavije, knj. II, str. 198.

⁶² »Rezolucija Drugog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije«, Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd, Izdanje Narodnog fronta Jugoslavije, 1947, str. 51.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Josip Broz Tito, »Narodni front kao opštenarodna politička organizacija«, Drugi kongres Narodnog fronta Jugoslavije, str. 14.

Tako je predsednik Narodnog fronta u vreme velike oskudice i sveopšteg siromaštva upozoravao da neće biti *blagostanja* i *prosveta* ako ostanu brojne i heterogene stranke, što se praktično svodi na izbor između stranačkog pluralizma i ekonomske zaostalosti i siromaštva, s jedne, i jednostranačkog monolitizma i ekonomskog procvata i blagostanja, s druge strane. To je danas uobičajena preporuka u tzv. teorijama modernizacije, koje se bave pitanjima ubrzanog ekonomskog razvoja veoma zaostalih zemalja trećeg sveta. No to su po pravilu zemlje bez ikakvih demokratskih tradicija, kojih je na tlu Jugoslavije ipak bilo, naročito u Srbiji u periodu od 1903. do 1914. godine. Takođe treba reći da sprovođenje jedinstvenog ekonomskog programa ne zahteva apsolutno monolitno političko jedinstvo, već samo odgovarajuću većinu u parlamentu koji taj program donosi. A to znači da u postupku pripreme i izglasavanja ovog jedinstvenog ekonomskog programa razne stranke mogu imati različite predloge, recimo o tome gde treba graditi most ili kome treba dati veću pomoć. Ali na kraju posle glasanja samo jedan predlog postaje državni plan i program koji se praktički sprovodi. Stoga iznošenje različitih predloga ne može biti nikakva zapreka postepenom napredovanju ka procvatu i blagostanju.

Najveća nedoslednost u ovim stavovima i zaključcima drugog kongresa Narodnog fronta je u tome što su bili uperjeni protiv svih stranaka izuzev jedne jedine — KPJ, odnosno u tome što oni nisu smerali protiv stranačkog sistema *kao takvog* (koji može biti višestranački ili jednostranački), a za nekakvu *bespartijsku* demokratiju, već jedino protiv stranačke *konkurencije* koja bi ugrozila rukovođeću ulogu te jedine preostale stranke. Drugim rečima, izuzev KPJ, od svih stranaka, ukoliko kao opozicione već nisu bile ugašene, zahtevano je da se utope u Narodni front i izgube svoju političku vlastitost. A da bi se opravdao ovaj izuzetak, isticane su zasluge jedine rukovođeće stranke. Po rečima predsednika Narodnog fronta: »Komunistička partija Jugoslavije bila je inicijator i organizator Narodnog fronta Jugoslavije još pre rata. Ona je u njega donijela sve svoje veliko iskustvo organizatora i rukovodioca u borbi. Ona je Frontu dala svoje prekaljene u borbi kadrove, koji su služili i danas služe, kao primjer — svojim prednjačenjem u borbi u vrijeme Oslobođilačkog rata, svojim prednjačenjem u izgradnji zemlje. Prema tome Komunistička partija i danas ima, baš po tim svojim osobinama, rukovođeću ulogu u Narodnom frontu. Njoj su i dalje tu ulogu poverile široke narodne mase.«⁷ I da ne bi bilo nikakve sumnje u ovu rukovođeću ulogu KPJ, kako za vreme rata tako i u posleratnoj izgradnji, odmah je upozorio: »Poslije stvaranja nove države Kompartija postaje predvodnik u cjelokupnom društvenom razviku: u izgradnji narodne vlasti, to jest — organizaciji države, u izgradnji zemlje, u ekonomskom i kulturnom životu i tako dalje. Tu ulogu ona vrši kao sastavni dio Narodnog fronta jer je ona njegov predvodnički dio.«⁸

U svetlosti potonjeg sukoba sa Komunističkom partijom Sovjetskog Saveza, posebno je bilo zanimljivo pitanje: »Ima li Komunistička partija Jugoslavije neki drugi program van Narodnog fronta? Ne — odgovorio je J. B. Tito. Komunistička partija nema drugog programa. Program Narodnog fronta je i njezin program.«⁹ Tako je KPJ jedina zadržala svoju posebnu stranačku organizaciju, ali je zato prihvatila program Narodnog fronta u čijem su donošenju učestvovala i ostale političke stranke koje su u međuvremenu izgubile svoju organizacionu samostalnost.

No to je bio samo prvi korak ka potpunom iščezavanju u poslednjih ostataka ranijeg stranačkog pluralizma. Sledeći odlučan korak učinjen je jula 1948. na Petom kongresu KPJ. Tada je, pored niza drugih nepovoljnih posledica, Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u SKJ doprinela i ubrzanom ideološkom homogenizovanju Narodnog fronta. U napadima Staljina i Informbira na KPJ posebno je zaoštrano pitanje odnosa Komunističke partije i Narodnog fronta. »Kritičari« KPJ oštro su joj zamerili da se kao avangardna, boljševička organizacija rastvorila u Narodnom frontu, toj »bespartijskoj masi svih klasa i slojeva« i svih mogućih »buržoaskih« partija. Tako je izneta optužba da je KPJ prihvatila ideju da ne može i ne treba da ima svoj poseban program, nego da treba da se zadovolji programom Narodnog fronta. A to, po kazivanju ovih »kritičara«, samo pokazuje da su rukovodioci KPJ menjševički likvidatori, koji su revidirali boljševičko shvatanje partije i time pripremili likvidaciju vlastite partije kao »klasne partije radničke klase«.¹⁰ Uz to je i J. B. Tito lično zamereno što je na jednom mestu u svom govoru na Drugom kongresu Narodnog fronta izjavio da je program Fronta i program Komunističke partije.¹¹

Ovakvi prigovori nisu mogli ostati bez razjašnjenja i odgovora. Vođstvo KPJ odmah je upozorilo da je po sredi nerazumevanje odnosa između Partije i Fronta u Jugoslaviji, suštine Fronta i ostvarivanja rukovođeće uloge radničke klase u njemu. Jer, po ovom razjašnjenju, »... ne preuzima Partija program od Fronta, nego naprotiv Front dobiva osnovni pravac i program od Kompartije, što je prirodno s obzirom na njenu vodeću ulogu u njemu.«¹² A to samo znači da se ranija izjava na Drugom kongresu Narodnog fronta — da Komunistička partija nema drugog programa osim programa Narodnog fronta — ne može uzeti u

svom doslovnom već u svom skrivenom značenju, koje zlonamerni »kritičari« nisu hteli da prepoznaju. I upravo je na Petom kongresu ovo skriveno, ezoterično značenje naknadno potvrđeno donošenjem *posebnog* Programa KPJ.

Nema, međutim, nikakve sumnje da je ovaj prigovor o navodnom razvodnjavanju KPJ u toj »bespartijskoj masi svih klasa i slojeva« doprineo odlučujućoj i bržoj promeni ranijeg pluralističkog karaktera Narodnog fronta. Jedan od prvih koji je ovoj promeni u tekućoj politici dao i odgovarajuće ideološko obrazloženje bio je Edvard Kardelj. U svom referatu na Petom kongresu KPJ on je nedvosmisleno izjavio: »Partija se uvek borila, i to otvoreno i javno, za rukovođeću ulogu radničke klase i Komunističke partije u narodnooslobodilačkom ustanku. Naša Partija nikada nije skrivala tu svoju politiku, nego je, naprotiv, govorila radnim masama da je rukovođeća uloga radničke klase i komunističke partije glavni uslov za pobjedu narodnooslobodilačkog ustanka, jer sem KPJ nema druge snage koja bi mogla da ujedini narode Jugoslavije i radne mase u toj borbi.«¹³ Tako je Kardelj došao u protivrečje sa ranijim stavovima KPJ. Dok je još trajala oslobodilačka borba protiv okupatora i dok su bili potrebni saveznici i saborci, vođe KPJ su za odnose između koalicionih stranaka u Narodnom frontu isticali da »govoriti o većem ili manjem uticaju ove ili one stranke bilo bi nepravedno« i da je u ovom Frontu »diktiranje bilo koje strane isključeno«.¹⁴ A kada su topovi učitali i kada se postavilo pitanje vlasti, Kardelj više nije pristajao na odsustvo diktata, jednaki uticaj i ravnopravnost koalicionih stranaka u Narodnom frontu, već je »KPJ pripisao rukovođeću ulogu, osporivši drugim strankama organizacionu i političku samostalnost«.

Samo ideološko obrazloženje potrebe i istorijske nužnosti ovakve nezamenljive rukovođeće stranke je vrlo jednostavno. »Komunističkoj partiji pripada rukovođeća uloga u Narodnom frontu zato što ona odražava težnju i ulogu najnaprednije društvene klase, što se rukovodi ideologijom i naukom te klase — naukom marksizma-lenjinizma.«¹⁵ A to je zapravo ono isto obrazloženje kojim su boljševici opravdavali svoju neprikosnovenu rukovođeću ulogu. Posle toga trebalo je još samo da se istakne unutrašnji monolitizam ove rukovođeće stranke, pa da se skoro sasvim približimo ovom poznatom modelu monolitnog jedinstva koje se uspostavljalo po sledećoj shemi: jedan pogled na svet (marksizam-lenjinizam) — jedan politički program (program vladajuće stranke) — jedna politička stranka (boljševička stranka) — jedan veliki i nepogrešivi vođa i učitelj.

Ovako neprikriveno i javno proglašavanje rukovođeće uloge KPJ u Narodnom frontu ubrzo je dovelo i do novog određivanja njihovih međusobnih odnosa. To je učinjeno aprila 1949. godine na Trećem kongresu Narodnog fronta. Tada je još jednom odbaceno tvrđenje Informbira da je Narodni front »privremena koalicija buržoaskih partija« i da se KPJ »utapa« u takav Narodni front.¹⁶ A kako su Staljin i Informbiro oštro zamerili što KPJ nije imala svoj poseban program već je prihvatila program Narodnog fronta, sada je utvrđeno obrnuto rešenje. KPJ je na Petom kongresu donela svoj posebni program, a Narodni front je prihvatio ovaj program kao svoj. Tako Treći kongres Narodnog fronta utvrđuje: »program Komunističke partije Jugoslavije izražava u punoj meri i ciljeve i težnje Narodnog fronta Jugoslavije i na osnovu toga poziva sve organizacije i članove Narodnog fronta da se svestrano zalažu za ostvarivanje tog programa kao svog.«¹⁷ A članom 2. novousvojenog Statuta Narodnog fronta ne dvosmisleno je propisano da »član Narodnog fronta Jugoslavije ne može biti pripadnik one političke organizacije čiji je program u suprotnosti sa programom Komunističke partije Jugoslavije...«¹⁸ Time su sve negdašnje opozicione političke stranke u potpunosti svedene na saputnike KPJ. One su, kao kolektivne članice Narodnog fronta, bile dužne da program KPJ prihvate kao svoj, iako u njegovom donošenju uopšte nisu mogle da učestvuju. Uz to je članom 1. Statuta Narodnog fronta po prvi put izričito utvrđeno da je KPJ »rukovođeća snaga« ove opštenarodne političke organizacije, čime je hegemonija uloga KPJ i formalno propisana.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibid., str. 15.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ »Pismo CK SKP (b) od 27. marta 1948. drugu Titu i ostalim članovima CK KPJ«, Pisma CK KPJ i pisma CK SKP (b), Beograd, 1948, str. 33—36.

¹² Moša Pijade, »O projektu Programa Komunističke partije Jugoslavije«, Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, 21—29. jula 1948, str. 823.

¹³ »Izjava Centralnog komiteta KP Jugoslavije povodom rezolucije Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u KPJ«, Borba od 30. juna 1948.

¹⁴ Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, str. 574.

¹⁵ J. B. Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije, knj. 1, tom 1, str. 195.

¹⁶ Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, str. 574.

¹⁷ J. B. Tito, »Politički izveštaji«, Treći kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd, Savezni odbor Narodnog fronta, 1949, str. 8.

¹⁸ »Programska deklaracija«, ibid., str. 103.

¹⁹ »Statut Narodnog fronta Jugoslavije«, ibid., str. 107.

Posle ovakvih istupanja najodgovornijih rukovodilaca KPJ i odovarajućih rešenja u Statutu Narodnog fronta, postalo je neodrživo bilo kakvo samostalno postojanje pojedinih opozicionih stranaka, pa čak i samo javno nominiranje njihovog imena. Većina ranih stranaka je brzo razbijena i praktično onemogućena, a njihovo rukovodstvo raspršeno, tako da je vremenom čak i njihovo ime ostalo bez javnog pomena. Neke stranke su se napresto pritajile i zahvaljujući tome još relativno dugo zadržale neki privid svog postojanja. Ovo se naročito odnosi na Republikansku stranku u Hrvatsku republikansku seljačku stranku, koje su ostavile najduži trag u posleratnoj političkoj istoriji.

Kako je Republikanska stranka uglavnom ostala bez šireg članstva i brojnijih područnih ogranka, glavni pokazatelj njenog postepenog zamiranja je list *Republika*, čiji je vlasnik i izdavač bio Vladimir Simić. Iako je ovaj list dobio subvencije iz kase Narodnog fronta,²⁰ njegovo izlaženje nailazilo je na brojne teškoće, kao što su otkazi pojedinih revizora da prodaju list, odnosno veštačko sniženje prodaje. Stoga su u listu povremeno objavljivani napisi u kojima su navođeni konkretni primeri otežavanja prodaje i rasparčavanja lista. Tako je, recimo, Staša Milijanović pripisao ove postupke »lokalnim frontovskim zabudama da se dopadnu, da steknu zasluge na lak način, neizlečivi od navika hronično obolelog državnog i političkog organizma stare Jugoslavije u kojoj se kritika, ma i najlojalnija, nije trpela a za samokritiku se uopšte nije znalo».²¹ A kako su ovakve proizvoljnosti sve više pretile da poprime vid sistema, Staša Milijanović je zaključio da se više ne sme čitati i da »frontovima« koji otežavaju rasturanje lista treba reći: da je *Republika* organ stranke koja je zakonom dozvoljena; da je ta stranka organski u Narodnom frontu; da pisanje lista potpada pod zakon o štampi.

Tokom 1947. i 1948. godine uredništvo *Republike* se sve više žali na revizore koji otkazuju pretplatu, ili na one koji ne vraćaju neplaćene primerke. U isto vreme postepeno se menja karakter objavljenih napisa. Sem nekoliko uvodnika Jaše Prodanovića, nema više žalbi na nepravilnosti i preteranosti u prevarnim vremenima. Članci se pišu na nov, frontovski, mobilizatorski način: kliče se Frontu, Jugoslaviji, Sovjetskom Savezu i »žuljevitim rukama Maršala Tita« (govor Alekse Tomića na Prvom kongresu Narodnog fronta Srbije).

Zahvaljujući ovakvoj promeni načina i sadržine pisanja *Republika* je znatno produžila svoj vek izlaženja, mada ju je i dalje pratio zao glas »opozicionog« lista, oko kojeg su se među čitaocima i saradnicima uglavnom okupljali nezadovoljni elementi.²² To potvrđuje i Dragoljub Jovanović u svojim sećanjima na dane provedene u mitrovačkom kaznenom zavodu: »Kad su političkim osuđenici ponovo dozvolili da čitaju štampu, posle 4 i po godine 'gladovanja' u tome pogledu, čovek UDB-e u zatvoru, 'dušebrižnik' za osuđenike, Radovan Marković, otvoreno je izjavio da *Republiku* ne možemo dobiti, pošto je opoziciona. To je bilo 22. oktobra 1952.«²³

Sa takvom reputacijom list *Republika* ušao je i u 1956. poslednju godinu svoga izlaženja. Na njegovim stranicama još uvek je bio veći broj priloga republikanaca i drugih spisatelja nekomunista, a u zaglavlju lista je i dalje stajalo da je *Republika* organ Jugoslovenske republikanske demokratske stranke. Ono po čemu se ovaj list i dalje razlikovao od drugih dnevnih i nedeljnih listova, bili su prilozi iz kulture i političke istorije Srba i drugih jugoslovenskih naroda. Na republikansko poreklo lista i prošlost stranke podsećalo se i u pojedinim prigodnim prilikama, kao što je smrt istaknutih republikanaca. Tako u nekrologu Svetislavu M. Beriću, advokatu iz Bogatića stoji da je još kao student pristupio Republikanskoj stranci, a da je kao advokatski pripravnik radio kod pokojnog Bože Manojlovića, republikanca koji je umro u Banjičkom logoru. Takođe je pomenuto da je svoje društvene i političke poglede Berić širio »budući u društvu sa jednim od najuglednijih teoretičara republikanske stranke, sa pokojnim dr Mihailom Ilićem, bivšim profesorom univerziteta, koji je streljan od okupatorskih vlasti«.²⁴

Posle dva i po meseca od ovog nekrologa zaslužnom republikancu, došao je trenutak i za nekrolog *Republici*. Pretposlednji broj *Republike* izašao je 4. septembra, a poslednji broj posle dužeg prekida pojavio se 16. oktobra 1956. sa uvodnikom na prvoj strani pod naslovom: »Obaveštenja Redakcionog odbora prijateljima, pretprijateljima i čitaocima 'Republike'«. U uvodniku se govori da će od prijatelja, saradnika i čitalaca ovog lista zavisiti da li će prestanak njegovog izlaženja biti privremen ili trajan. Redakcija je objasnila da su materijalne teškoće jedini razlog privremene obustave izlaženja lista i izrazila nadu da će uz pomoć čitalaca ove teškoće biti prevaziđene. Uz to je rečeno da je redakcija činila sve što je u njenoj moći da se stanje popravi (uključujući i povećanje broja strana sa osam na deset, i uvođenje zabavnih rubrika), pa je tiraž počeo da raste. Ali od kako je aprila 1956. *Politika* počela da izlazi i utorkom, odnosno onog dana koji je već deset godina bio dan izlaženja *Republike*, što je predstavljalo neku vrstu njenog stečenog prava, tiraž lista je počeo da opada.

U ovom trenutku konačnog rastanka sa saradnicima i čitaocima, redakcija se osvrnula na delo koje je ostavila iza sebe. »Kao politički list, organ Jugoslovenske republikanske demokratske stranke, koja je još u vreme trajanja rata stupila u Narodni

front i dala svoj doprinos za proglašenje republikanskog oblika vladavine, *Republika* je smišljeno i sebi svojstveno pratila i učestvovala u svim fazama opšteg razvika zemlje i njenih naroda...»²⁵ A u toj delatnosti ona je, no kazivanju redakcije, bila slobodna. U uvodniku se dalje navodi šta je sve objavljeno u listu, počev od međunarodne hronike do brojnih priloga iz nacionalne, političke i kulturne istorije svih naših naroda. Takođe je pomenuto da je *Republika* objavila najveći deo podataka o radu i delatnosti Jugoslovenske republikanske demokratske stranke u prošlosti. »Pored istoriografske vrednosti ovih izvornih podataka oni sami po sebi i no svojoj moralno-političkoj i društvenoj sadržini daju najbolji odgovor na pitanje o jedino mogućem stavu ljudi iz ovog pokreta u savremenim zbivanjima, kao i o sadržini i liku njihovog lista *Republika* kakav je on bio i kakav, bez obzira na njegovo sadašnje neizlaženje, i dalje ostaje.«²⁶ Tako je sa političke pozornice Srbije i Beograda nestala i poslednja politička stranka, koja je svojim glasilom i imenom podsećala da je posleratno doba socijalističke izgradnje započelo sa stranačkim pluralizmom.

Znatno površniji i bleđi ali i duži trag ostavila je za sobom Hrvatska republikanska seljačka stranka. To je možda bila i jedina stranka kojoj je dopušteno (to treba shvatiti u doslovnom smislu te reči) da bar u skromnim razmerama razgrana svoje mesne i sreske odbore. A to je ondašnja vlast prećutno dopustila u nadi da će na taj način u hrvatskim selima suzbiti uticaj Vlatka Mačkoka. Ili kako je to objasnio Branko Petranović: »Partija je zadržala neke od ovih organizacija radi paralisanja aktivnosti svrgnutih klasa, suzbijanja uticaja pojedinih starijih političara i 'mačekovštine'... CK KPJ 1947. nije bio za likvidaciju HRSS. Partijsko rukovodstvo je polazilo od toga da su same organizacije KPJ dužne da više rade u organizacijama HRSS, održavajući preko nje jedinstvo demokratskih masa na selu. Postojanje HRSS pariralo je delatnost mačekovaca da obnove HSS«.²⁷

Zahvaljujući ovakvom blagonaklonom stavu KPJ, vodstvo HRSS je tokom 1945. i 1946. pristupilo osnivanju seoskih i sreskih odbora u svim okruzima naseljenim hrvatskim živiljem. Januara 1946. Izvršni odbor ove stranke sačinio je uputstva za izbore mesnih i kotarskih organizacija HRSS kojima je naloženo poverenicima stranke po svim selima i inicijativnim odborima kotarskih organizacija da na svom području provedu izbore za odbore mesnih organizacija HRSS.²⁸ Potom se pristupilo osnivanju ovih organizacija i odbora, o čemu je redovno izveštavano u *Slobodnom domu* u rubrici pod naslovom »Iz Hrvatske republikanske seljačke stranke«. Staviše, mesne i kotarske organizacije HRSS nisu osnivane samo na području Hrvatske već i u Bosni i Hercegovini i Bačkoj.²⁹ O tome posebno svedoči *Hrvatski glas*, koji je izdavao Odbor Hrvatske republikanske seljačke stranke za Bosnu i Hercegovinu.³⁰ Tako se u rezoluciji Prve zemaljske konferencije HRSS, održane u Sarajevu, zaključuje: »Ponovno oživljavanje stranačkog života i odabiranje odbora HRSS-e za Bosnu i Hercegovinu blagotvorno će delovati na nastojanje i rad svih naroda ove zemlje, a naročito na pravilno političko orijentiranje Hrvata«.³¹ Takođe je umozoreno da su suvišni i štetni svi pokušaji stvaranja nekih novih frakcija u hrvatskom narodu, pošto bi svako cepanje hrvatskih redova slabilo Narodni front. To je zapravo bilo upozorenje onim nezadovoljnicima koji su pomišljali na osnivanje nove političke stranke.

Ujedno su postali i jasniji razlozi blagonaklonog stava KPJ prema ovakvom širenju osnovnih i sreskih organizacija HRSS, što se inače ne bi moglo reći za stav KPJ prema sličnim pokušajima seljačkih i drugih građanskih stranaka u Srbiji. Za razliku, recimo, od vodstva Jugoslovenske republikanske demokratske stranke, naročito za života Jaše Prodanovića, vodstvo HRSS, uspostavljeno 29. aprila 1944. u selu Taborištu na Kordunu, od samog početka je prihvatilo ulogu transmissije KPJ, odrekavši se tako stranačke posebnosti i vlastitosti. To, dakle, nije bila uloga ravnopravnog savetnika već disciplinovanog saputnika koji u svemu i bez pogovora sledi svog predvodnika. A takvom saputniku KPJ je davala prednost u odnosu na ostale opozicione stranke. Tome je naročito doprinela činjenica da HRSS nije zapravo ni imala poseban politički program, već je od samog početka prihvatila program Narodnog fronta. Stoga je Mile Glavaš sledećim rečima upozorio malu grupu »prikrivenih naših neprijatelja koji hoće da im HRSS posluži kao barikada iza koje će raditi suprotno

²⁰ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, II knjiga, str. 115.

²¹ »Godinu dana 'Republike' u Republici«, *Republika* od 5. novembra 1946.

²² Arhiv za radnički pokret Jugoslavije, Izveštaj CK KP Srbije za 1947. navedeno prema: Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove*, str. 162.

²³ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, ljudi*, II knjiga, str. 115.

²⁴ *Republika* od 31. jula 1956.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji*, str. 161.

²⁸ *Slobodni dom* od 9. januara 1946.

²⁹ *Hrvatski glas* od 11. juna 1946.

³⁰ Izasko je ukupno dvanaest brojeva u periodu od 27. septembra do 7. novembra 1945.

³¹ *Hrvatski glas* od 1. novembra 1946.

općoj liniji Narodnog fronta: »...potrebno je najprije imati na umu (i to nikada ne treba zaboraviti), da je HRSS sastavni dio Narodnog fronta i da se njeno djelovanje ne može i ne smije kretati izvan linije Narodnog fronta. To tim više, i ako hoćete, baš zato, što se program NF-a potpuno slaže sa programom HRSS-a odnosno sa naukom braće Radića.«³² I u tome se išlo čak toliko daleko da se tvrdilo kako je posleratno društveno i političko uređenje dosledno i potpuno ostvarenje nauke braće Radića.

No ubrzo je i ovako predusjetljiv saradnik postao suvišan. Posle Drugog kongresa Narodnog fronta septembra 1947. KPJ je uskratila podršku daljem postojanju mesnih i sreskih ogranaka HRSS. Stoga je celokupna stranačka organizacija HRSS svedena na Izvršni odbor u Zagrebu i njegovo glasilo *Slobodni dom*. Prema Branku Petranoviću, ovo je bila posledica novog odnosa KPJ prema stranačkom pluralizmu: »Napuštanjem dalje izgradnje HRSS Partija je zadržala vrhove organizacije preko kojih se izražavala manifestaciona podrška politički Narodnog fronta.«³³ Prvi znak ove promene zapaža se na stranicama *Slobodnog doma*. Tako se posle Drugog kongresa Narodnog fronta više ne pojavljuju napisi o delatnosti područnih ogranaka HRSS. Čak je ukinuta i rubrika »Iz Hrvatske republikanske seljačke stranke«, što je rečito potvrđivalo da se u organizacionom smislu stranka uglavnom svela na Izvršni odbor u Zagrebu. Doduše, aprila 1948. Franjo Gaži izjavio je da »u svakom kotaru naše Narodne Republike Hrvatske, gdje živi hrvatski narod postoji kotarska organizacija Hrvatske republikanske stranke.«³⁴ No to je bila jedna od onih prigodnih izjava za stranu javnost.

Uz to je došlo i do iščezavanja poslednjih tradicionalnih obeležja negdašnje Hrvatske seljačke stranke iz doba braće Radić. Za razliku od komunista, pripadnici ove stranke nisu bili ravnodušni prema hrišćanstvu, već su, štaviše, po pravilu bili predani vernici. Stoga je posle oslobođenja i HRSS nastojala da sačuva ovo obeležje. To se, recimo, ogledalo u svečanim uvodnicima u *Slobodnom domu* u slavu Božića i Uskrsa, redovnom navođenju gesla »Vjera u Boga i seljačka sloga!« i izdavanju godišnjeg kalendara »Republikanska božićnica«, koji je, između ostalog, imao ulogu katoličkog kalendara. Čak je i začinjanje novih običaja činjeno u tradicionalnom katoličkom ruhu. Tako odavanje pošte J. B. Titu nije započelo slavljenjem njegovog rođendana već imendana, koji pada 19. marta na dan sv. Josifa zaručnika bezgrešne Djeve Marije.³⁵ Kasnije je u skladu sa političkom ateizacijom došlo do odbacivanja ovog tradicionalnog ruha. Najpre se odustalo od svečanog obeležavanja imendana J. B. Tita, da bi se isključivo slavio njegov rođendan, a potom su uklonjeni i ostali znaci uvažavanja hrišćanstva. Radićevo geslo »Vjera u Boga i seljačka sloga!« poslednji put se pojavilo u zaglavju *Slobodnog doma* 26. novembra 1948. a 26. marta 1949. poslednji put je objavljen prigodan uvodnik u slavu Uskrsa. Posle toga *Slobodni dom* se ni po čemu nije razlikovao od glasila KPJ i Narodnog fronta.

Godine 1950. došlo je do javnog priznanja da je HRSS ostala bez područnih ogranaka i organizovanog članstva. To je obelodaneno na oblasnim savetovanjima pristalica HRSS, održanim uoči plenarnog sastanka Izvršnog odbora, koji se nije sastajao od 1946. godine.³⁶ Na plenarnom sastanku od 11. oktobra 1950, koji je održan »radi osvježenja Izvršnog odbora i biranja novog Predsjedništva«, Ante Vrkljan je objasnio zbog čega se odustalo od posebne stranačke organizacije. Po njegovim rečima, »obnova široke mreže organizacija HRSS u toku 1945. i 1946., te početkom 1947., koliko je imala s jedne strane pozitivnog u obnavljanju političkog života u selu, toliko je imala — s druge strane — slabosti, jer su se tu i tamo uvlačili seoski špekulanti, te mačekovci, klerikalci, a i po neki ustaša. Zbog toga je ta organizaciona forma napuštena, prilaženjem sve većeg i većeg broja sledbenika Antuna i Stjepana Radića kotarskim, gradskim i osnovnim organizacijama Narodne fronte. Rad članova Izvršnog odbora od tada do danas odvijao se isključivo u okviru Narodne fronte.«³⁷ Drugim rečima, HRSS morala se odreći svojih ogranaka po selima i sreskim organizacijama, jer su u njih počeli da ulaze neprijatelji. To je ujedno i bila cena koju je HRSS trebalo da plati da bi održala »nerazrušiv savez sa svojom radničkom braćom organiziranim u Komunističkoj partiji.«³⁸ A samu prirodu ovog saveza u okviru Narodnog fronta najbolje izražava sledeće uputstvo za rad: »Cjelokupni rad Narodnog fronta dalje usmjeravati na sve doslednije i potpunije ostvarivanje političke linije Komunističke partije.«³⁹

Tako je HRSS svedena samo na Izvršni odbor u Zagrebu i *Slobodni dom* kao njegovo glasilo, preko kojih se, po rečima Branka Petranovića, »izražavala i sprovodila manifestaciona podrška politički Narodnog fronta.« Uzrok ovog relativno brzog raspuštanja HRSS je promena u stavu KPJ prema pojedinim političkim organizacijama. KPJ je, naime, zaključila da su razne kulturno-prosvetne organizacije, poput »Seljačke sloge«, »Napretka«, »Prosvjete« i »Proporoda«, pogodnije sredstvo za privlačenje seljačkih masa, prodiranje na selo i suzbijanje uticaja građanskih stranaka. U tom cilju — veli Branko Petranović — KP Hrvatske je nakon 1945. više forsirala Seljačku slogu nego odbore HRSS, mada su se ovi zadržali sve do 1948.«⁴⁰ To je upravo i bio razlog što se u *Slobodnom domu* prestalo da piše o lokalnim i sreskim organizacijama HRSS i umesto toga jedino prikazivala delatnost

kulturno-prosvetne organizacije »Seljačka sloga«, koja se ubrzano širila. Tako je 1954. u Hrvatskoj bilo 502 ogranka »Seljačke sloge« sa 35.000 članova,⁴¹ a već sledeće godine 553 ogranka sa 41.000 članova.⁴²

Poslednji čin postepenog iščezavanja HRSS ogledao se u zatiranju samog imena ove stranke. Tako se već sredinom pedesetih godina ime ove stranke jedino pojavljivalo u zaglavju lista *Slobodni dom*. Događalo se, inače, da prođe i po nekoliko meseci a da na stranicama *Slobodnog doma* samo ime HRSS ne bude pomenuto. To je, po pravilu, činjeno u veoma retkim prigodnim prilikama povodom smrti nekog istaknutog člana stranke⁴³ ili na godišnjicu osnivačkog skupa u Taborištu kod Slunja.⁴⁴ Konačno, nestalo je i samog imena HRSS. U poslednjem broju *Slobodnog doma* od 26. decembra 1963. redakcija je obavestila čitaoce i saradnike da list prestaje sa izlaženjem »usljud materijalno-finansijskih razloga«. Ali je propustila da pomeni ime svog izdavača — HRSS, tako da tadašnji čitalac ni po čemu nije mogao naslutiti da se iza ovog stereotipnog objašnjenja o finansijskim teškoćama krije zatiranje jedva vidljivog traga negdašnjeg stranačkog pluralizma.

Kod današnjeg čitaoca svakako će izazvati čuđenje činjenica da je poslednji trag stranačkog pluralizma uklonjen posle tolikih godina. Za razjašnjenje ove nedoumice neophodan je uvid u zapisnike sa zatvorenih sastanaka ondašnjih rukovodećih tela KPJ, pošto je od njihovog stava zavisila ovakva ili onakva sudbina opozicionih stranaka. Kako nam ovakav uvid još nije dostupan, neko pouzdanije objašnjenje nije moguće. Po svoj prilici, ovi zaostali tragovi predašnjeg stranačkog pluralizma bili su tako bleđi i bezopasni da nisu mogli izazvati neku veću neugodnost. Uz to ondašnjim političarima, sklonim pragmatizmu, nije smetao izvestan nesklad između tvrdnje da je višestranaki sistem davno prevaziđen i činjenice da i dalje izlazi glasila koje, bar na papiru, izdaje jedna nekomunistička stranka. Tako se, recimo, i moglo dogoditi da se krajem pedesetih godina Milovanu Đilasu prebacuje da je nameravao da ponovo uvede višestranaki sistem, a da u isto vreme sve do kraja 1963. i dalje izlazi *Slobodni dom* koji izdaje Hrvatska republikanska seljačka stranka.

No i pored ovih zanemarljivih nelogičnosti, osnovno pitanje prirode stranačkog sistema rešeno je već krajem 1947. a potom je konačno uklanjanje spoljašnjih privida ranijeg pluralizma ubrzano prigovorima Informacionog biroa da se KPJ »razvodnjava« u Narodnom frontu. Stoga je već tokom 1948. godine Narodni front izgubio ne samo pluralistički već i politički karakter, pošto se njegova osnovna delatnost svela na organizovanje javnih radova. »Tendencija pretvaranja Narodnog fronta u organizaciju za pozivanje na rad i izvođenje radnih akcija sve je više osvajala. Sem rada u nekim krajevima nije bilo političkih konferencija, zabava za omladinu, fiskulturnih sletova. Organizacije Narodnog fronta dobijale su sve više lik čisto radnih organizacija. Akcije pripremane bez političkog rada svodile su Narodni front na organizaciju za mobilizaciju radne snage. Mere KPJ sprovedene su preko organa narodne vlasti ili direktno preko ćelija i komiteta Partije.«⁴⁵ Tako je Narodni front sveden na puku »transmisiju« za obavljanje tekućih zadataka.

Posle konačnog ukidanja posleratnog stranačkog pluralizma bilo je više pokušaja da se ospori legitimnost višestranakog sistema kao takvog. Doduše, ovi pokušaji ne sadrže neku bitnu novinu u odnosu na argumente protiv stranaka i strančarstva iznetih u 19. veku, kada je uspostavljen stranački sistem u današnjem smislu te reči, ili u periodu posle oktobarske revolucije kada je uvedena jednostranačka diktatura boljševika. No i pored toga, ova osporavanja su veoma važna i zanimljiva, pošto predstavljaju bitan činilac jugoslovenskih političkih prilika.

Najjednostavniji razlog koji je iznošen protiv stranačkog pluralizma bio je po svojoj prirodi istorijsko-politički i ticao se držanja vođa pojedinih stranaka tokom rata. U tom smislu bilo je pokušaja da se ukidanje svih stranaka prikaže kao posledica njihove

³² Hrvatski glas od 8. maja 1946.

³³ Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, str. 161.

³⁴ Razgovor predsednika Izvršnog odbora HRSS s talijanskim novinaram, *Slobodni dom* od 9. aprila 1948.

³⁵ Pristaše HRSS sela Jarmina čestitali su Maršalu Titu imendan, »Proslava imendana Maršala Tita u Desničju«, *Slobodni dom* od 27. marta 1946.

³⁶ »Savjetovanje pristaša HRSS u Zagrebu i Karlovcu«, *Slobodni dom* od 13. septembra 1950.

³⁷ Ibidem.

³⁸ IV plenarni sastanak predstavnika HRSS, *Slobodni dom* od 18. oktobra 1950.

³⁹ Politički izveštaj Franje Gažija, ibidem.

⁴⁰ Rezolucija o tekucim zadacima Narodnog fronta Jugoslavije, *Slobodni dom* od 1. februara 1950.

⁴¹ Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, str. 101.

⁴² *Slobodni dom* od 18. februara 1954.

⁴³ *Slobodni dom* od 14. aprila 1955.

⁴⁴ *Slobodni dom* od 8. maja 1958.

⁴⁵ *Slobodni dom* od 1. maja 1961.

⁴⁶ Branko Petranović, »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945–1949)«, *Istraživanja* VIII, str. 386.

nacionalne izdaje. Tako je, recimo, novembra 1968. dato sledeće objašnjenje: »Od samog početka nije se kod nas uopšte postavilo pitanje stvaranja višestranačkog sistema, jer su se, uglavnom, sva rukovodstva buržoaskih partija kompromitovala saradnjom sa okupatorom, ili su pobjegla van i radila protiv našeg oslobodilačkog pokreta. A narodne mase su prišle k nama, borile se zajedno sa nama i prihvatile naš program. Zašto da sada izmišljamo neke nove partije?«⁴⁷

Uverljivost ovog objašnjenja razloga zbog kojih su, sem jedne, ukinute sve ostale političke stranke, zavisi od pouzdanosti istorijskih činjenica na kojima se ono zasniva. A do činjeničkih dokaza dolazi se ne samo putem isprava, dokumenata i spomenika već u putem svedočenja očevidaca. Jedno od takvih svedočenja iz 1944. koje smo već naveli, glasi: »U Sloveniji Oslobođilački front organizovan je rano, 27. aprila 1941, dvije sedmice nakon pada Jugoslavije. U njega su ušle sledeće stranke: komunistička, kršćanska socijalistička, zatim Soko, socijal-demokratska stranka, deljovi slovenačke seljačke stranke, slovenačke katoličke stranke pod doktorom Antonom Breceljem i još nekih deset političkih grupa i organizacija... Govoriti o većem ili manjem uticaju ove ili one stranke bilo bi nepravdno... U Hrvatskoj se oslobodilački pokret sastoji, u svemu, od Komunističke partije, Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske stranke (koja predstavlja uglavnom Srbe iz Hrvatske)«.⁴⁸

Kako je ovde reč o svedočenju tokom samog rata, očigledno je da ono uživa veću verodostojnost od potonjih kazivanja, izrečenih u trenutku kada je kod mnogih već izbledele sećanje na ratno doba i učešće pojedinih građanskih stranaka u narodno-oslobodilačkoj borbi. Uz to su se, po svoj prilici, upletli i izvesni praktični ciljevi i interesi, koji su nalogali da se prikaz i objašnjenje negdašnjih istorijskih zbivanja prilagode tekućim potrebama. Za to je, pak, bilo neophodno plauzibilno objašnjenje koje će opravdati ukidanje stranačkog pluralizma. Takvo objašnjenje predstavljala je tvrdnja da je jedino KPJ učestvovala u narodno-oslobodilačkoj borbi, te da se zbog toga ne može dopustiti višestranački sistem: »To je jasno, da mi ne odobravalo višestranački sistem. Kod nas je jedino Komunistička partija sprovela Revoluciju i vodila Oslobođilački rat«.⁴⁹ Time je, međutim, i pokazano da svaka bitna promena stava prema važnom političkom pitanju, kao što je, recimo, pitanje stranačkog pluralizma, zahteva i novo objašnjenje relevantnih istorijskih činjenica, pa čak i razaranje same činjeničke osnove na kojoj je prvobitni politički stav počivao.

Znatno veću pažnju zaslužuje sledeći pokušaj osporavanja legitimnosti stranačkog pluralizma, koji se temelji na tvrdnji da ovaj pluralizam nema nikakvog razloga za postojanje u društvu koje gradi socijalizam.

»Mnogopartijski sistem je potreban tamo gdje razne sporne partije imaju različite programe kako da privremeno rešavaju razna unutrašnja pitanja, a sa tendencijom kako da sačuvaju taj stari sistem. Neke od njih imaju u programu stare reakcionarne formule, druge imaju malo naprednije, ali sve partije idu za tim da sačuvaju stari, kapitalistički sistem.

Naša zemlja, međutim, nije kapitalistička, ovdje se stvara socijalizam. Ne postoji nikakav *raison d'être* za postojanje mnogopartijskog sistema. Zato ljudi koji dolaze sa strane teško to shvataju. Kad se bude izgradio socijalizam, onda će i Komunistička partija postepeno nestati kao partija, a država kod nas već postepeno odumire jer se čitavo upravljanje prenosi dolje na narod«.⁵⁰

Ovde se zapravo tvrdi da višestranački sistem smera očuvanju starog poretka stvari i da se zbog toga u okviru ovog sistema ne može postići ništa bitno novo. To je, međutim, samo delimično tačno, pošto u savremenom višestranačkom sistemu postoje socijalističke, pa i revolucionarne stranke, koje ne smeraju očuvanju starog, kapitalističkog sistema već nastoje da svojim učešćem u javnom životu i parlamentu otvore put izgradnje socijalističkog društva. Doduše, ovo je samo jedna od mogućnosti koje ovaj sistem u sebi nosi, i to teško ostvarljiva mogućnost. Ali je i to dovoljno za zaključak da višestranački sistem kao takav nije zatvoren sistem koji zaprečava sve mogućnosti novog, pa i radikalne izmene postojećeg poretka stvari.

Ovde, međutim, nije samo u pitanju procenjivanje otvorenosti višestranačkog sistema već i preispitivanje ideološkog suda po kome nema socijalizma bez jednostranačkog sistema. Ovaj sud se praktično svodi na uverenje da u društvu koje gradi socijalizam mora postojati samo jedan program društvenog razvoja, koji zastupaju vladajuća stranka, i da će taj program po prirodi stvari biti socijalistički.⁵¹ I obrnuto, po ovom uverenju socijalizam ne može da se gradi ako se dopusti postojanje različitih stranaka.

Zanimljivo je da na slično verovanje nailazimo i u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama Istočne Evrope. Izvorni začetnik ove ideje bio je Lenjin, ali ju je konačno razvio i uobličio Staljin, koji je poistovetio politički sistem socijalizma sa diktaturom proletarijata, a diktaturu proletarijata sa diktaturom vladajuće komunističke partije. Po Staljinovom kazivanju, diktatura proletarijata mora da bude trajni politički poredak društva u kojem se gradi socijalizam, a ovakva diktatura nije moguća ukoliko se ne oslanja na jednu trajno rukovodeću političku snagu. A u Sovjetskom Savezu ovu rukovodeću snagu jedino može da predstavlja vladajuća Komunistička partija na čijem je čelu sâm Staljin. Ili kako je

to Staljin upozorio:

»Jedino partija proletarijata, jedino partija komunistička kadra je da izvrši tu ulogu glavnog rukovodioca u sistemu diktature proletarijata...«

Bez partije kao osnovne rukovodeće snage nije moguća iole trajnija i čvršća diktatura proletarijata«.⁵²

Drugim rečima, Staljin je osporio postojanje bilo koje druge političke stranke, uključujući i radničke stranke, koje bi svoje članstvo poglavito vrbovale iz redova samih radnika. No kako je time bio izložen prigovoru da sovjetska diktatura proletarijata zapravo i nije diktatura proletarijata kao klase, već diktatura jedne stranke koja okuplja u svojim redovima samo manjinu radnika, Staljin je bez zavora priznao osnovanost ovog prigovora i sveo diktaturu proletarijata na diktaturu jedne stranke: »Kao najviši izraz rukovodeće uloge partije, na pr., kod nas, u Sovjetskom Savezu, u zemlji diktature proletarijata, treba smatrati činjenicu da naše sovjetske i druge masovne organizacije ne rešavaju nijedno važno političko ili organizaciono pitanje bez direktiva partije. U tom smislu moglo bi se reći da je diktatura proletarijata, u suštini, 'diktatura' njegove avangarde, 'diktatura' njegove partije«.⁵³ Ukoliko bismo pak učinili još jedan korak u pravcu daljeg razumevanja smisla ovog Staljinovog poimanja diktature proletarijata, brzo ćemo se uveriti da se ona svodi na diktaturu najvišeg stranačkog vođstva odnosno samog Staljina kao generalnog sekretara. Jer, kako je to Staljin izričito upozorio: »Izvojevanje i održanje diktature proletarijata nemoguće je bez partije, jake svojom kompaktnošću i gvozdenom disciplinom. Ali gvozdena disciplina u partiji ne može se zamisliti bez jedinstva volje, bez potpunog i bezuslovnog jedinstva akcije svih članova partije«.⁵⁴ No kako se misao i volja različitih ljudi ne mogu sasvim poistovetiti a da se time ne izgubi spontanost i individualnost svakog pojedinca, ovako potpuno i bezuslovno jedinstvo misli i akcije bilo je moguće samo po cenu apsolutnog potčinjavanja volji najvišeg rukovodstva na čijem je čelu bio Staljin.

U stvari, ovo apsolutno potčinjavanje članstva volji rukovodstva, koje je oličavao veliki vođa i učitelj, bila je logična posledica ukidanja višestranačkog sistema, koji je još uvek postojao u prvim godinama posle oktobarske revolucije. Dok je još bilo slobodnih rasprava i političke konkurencije u javnom životu, i unutrašnji život boljševičke stranke bio je pod njihovim uticajem: »Uništavajući višepartijski sustav, boljševici nisu ni stili kakve će biti posledice za njih. Zamisljali su da će izvan toga sustava ostati i dalje ono što su oduvijek bili: discipliniran, ali slobodan savez borbenih marksista. Smatrali su samo po sebi razumljivim da će kolektivni duh partije i dalje biti oblikovan uobičajenom razmjenom mišljenja, uzajamnim popuštanjem u teoretskoj i političkoj raspravi. Nisu shvatili da ne mogu ukinuti svaku razliku u mišljenju i raspravi izvan svojih redova a zadržati je na životu u svojim redovima: nisu mogli ukinuti demokratska prava društva u cjelini, a sačuvati ta prava samo za sebe«.⁵⁵ Tako su i boljševici, lišavajući svoje političke konkurente i protivnike slobode mišljenja, lišili i sami sebe te slobode. Jer, da su i dalje nastavili da slobodno i javno raspravljaju o razlikama u mišljenju u vlastitim redovima, to bi bio zarazan primer za neboljševičke stranke, kojima se tada ne bi mogla uskratiti ona sloboda koju su boljševici zadržali za sebe. »Ni jedna država — veli Dojčér — ne može biti devet desetina nijema, a jednu desetinu glasna. Pošto je nametnuta šutnja neboljševičkoj Rusiji, Lenjinova je partija napokon morala nametnuti šutnju i samoj sebi«.⁵⁶

Posle drugog svetskog rata vladajuće stranke u zemljama narodne demokratije preuzele su ovu boljševičku ideju da socijalizam jedino može da se gradi ukoliko je stranački pluralizam zamenjen jednostranačkim sistemom, koji počiva na monolitnom jedinstvu misli i akcije. Takođe je preuzeto i verovanje da jedino ova vladajuća stranka može imati istinski socijalistički program. Pri tom je malo ko javno postavio sledeće presudno pitanje: šta valja činiti ako se dogodi obrnuto, to jest ako ova vladajuća

⁴⁷ J. B. Tito, »Demokratija znači svestrano ispoljavanje i afirmaciju čovekove ličnosti«, intervju za francuski nedeljnik list »Pari mač«, Borba od 14. novembra 1968, str. 4.

⁴⁸ J. B. Tito, Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941—1945, knj. I, tom I, str. 194—195.

⁴⁹ J. B. Tito, »Odgovori na pitanja grupe američkih novinara«, 11. marta 1952, Borba za socijalističku demokratiju, Beograd, »Kultura«, 1955, knj. VI, str. 17.

⁵⁰ J. B. Tito, »Odgovori na pitanja urednika socijalističkog lista 'Navjakti'«, 9. novembra 1951, Borba za socijalističku demokratiju (od 26. juna 1950. do kraja 1951.), Beograd, »Kultura«, 1953, str. 455—456.

⁵¹ »U Narodnom frontu okupljeni su svi oni koji žele da se sprovede jedan narodni program, program koji ima za cilj ostvarenje socijalizma. Prema tome, ako se želi ostvariti jedan program, to je Program Narodnog fronta. A ako neko hoće da ostvari drugi program, van Narodnog fronta, onda to nije socijalistički program, već program neprijateljski socijalizmu, i mi takvog razumije se, nećemo pušiti na izbore.« — J. B. Tito, »Ostvarimo socijalizam u našoj zemlji«, 18. februara 1950, Izgradnja nove Jugoslavije (od januara 1949. do juna 1950.), Beograd, »Kultura«, 1952, str. 279—280.

⁵² J. Staljin, »K pitanjima lenjinizma«, Pitanja lenjinizma, str. 128—129.

⁵³ Ibid., str. 129.

⁵⁴ »O osnovama lenjinizma«, Pitanja lenjinizma, str. 81.

stranka ne ostvaruje socijalistički program, bilo da ga nikada ozbiljno nije primenivala ili je to vremenom prestala da čini, pošto se izopćila i prihvatila, recimo, birokratski ili državno-kapitalistički program društvenog razvoja? A da je ovo pitanje i te kako umesno najbolju potvrdu dalo je rukovodstvo KPJ, kada je posle objavljivanja Rezolucije Informbiroa od 1948. godine počelo da tvrdi kako su Staljin i KPSS napustili program izgradnje socijalizma i da se zbog toga Sovjetski Savez ne može više zvati socijalističkom zemljom. Staviše, tada je postavljeno u osnovi isto pitanje koje glasi: »Kakav je odnos u Sovjetskom Savezu prema trudbenicima? Kako se onda može jedna takva zemlja nazvati socijalističkom u punom smislu te riječi?« A odgovor koji je potom dat bio je nedvosmislen: »Oni nisu pošli putem stvaranja istinskog socijalizma, nego putem državnog kapitalizma najgore vrste, oslanjajući se ne na trudbenike dolje, nego na svoj NKVD i na svoje oružane snage. Stvara se kasta koja jaše na grbači milionskih masa tih naroda. Ili, zar je to socijalistički metod kako oni rješavaju nacionalno pitanje, iseljavanjem miliona ljudi u Sibir i razne pustinje? Nema tu ničeg zajedničkog sa socijalizmom. Eto, ti metodi pokazuju da ti ljudi ne idu socijalističkim putem.«⁵⁷ A time je data najbolja potvrda uverenja da jednostranački sistem kao takav nije dovoljno pouzdana garancija da će tekuća politika vladajuće stranke biti socijalistička, i da se stoga ne može, kako se to često čini, u ime socijalizma braniti opravdanost i nužnost ovog sistema. Jer, kako je to iskustvo Sovjetskog Saveza ili, recimo, Poljske pokazalo, socijalizam je u ozbiljnoj opasnosti ako je njegovo izgrađivanje monopol jedne stranke, pošto nema nikakvih garancija da će vodstvo te stranke odoleti svim iskušenjima koje vlast sa sobom nosi.

No da ne bi bilo nesporazuma, to naravno ne znači da višestranački sistem, posebno onaj sa više socijalističkih alternativa, predstavlja takvu pouzdanu garanciju. Daleko od toga! Sasvim je izvesno da ni u višestranačkom sistemu nema nikakve apsolutne sigurnosti da će politika stranke koja je na vlasti uvek i u svemu biti socijalistička. No za razliku od jednostranačkog sistema, stranački pluralizam, ukoliko nije zatvoren sistem, pruža daleko veću mogućnost obraćanja javnom mnenju i zakonitog otpora svakoj izopačenoj politici, a pre svega mogućnost redovne smene na vlasti. Doduše, uvek će biti onih koji će reći da se socijalističko društvo lakše izgrađuje ako pri tom treba savladati manji otpor, a otpor će biti manji ako nema opozicije i stranačke konkurencije, to jest ako je sistem jednostranački. To je nesumnjivo tačno, ali je isto tako istina da su u tom slučaju moguće i veće zloupotrebe vlasti, iz prostog razloga što je mogućnost javne kontrole i kritike vlastodržaca bitno sužena, i što oni koji vladaju po pravilu nemaju nikakve bojazni da će promašaje u politici koju vode platiti gubitkom vlasti kojom raspolažu. Tu je, dakle, otpor manji, ali je zato i mogućnost najpogubnije zloupotrebe vlasti daleko veća, o čemu najbolje svedoče dobro poznate razmere gnušnog nasilja nad ljudskim slobodama, pa i ljudskim životima u takvim jednostranačkim sistemima kakvi su bili fašizam i staljinizam. Stoga bismo s pravom mogli da prihvatimo sledeći nauk našeg skorošnjeg istorijskog iskustva: »Nikad, apsolutno nikad, nijedna vlast na ovom svetu ne treba da ostane bez opozicije i protivnika.«⁵⁸ I u tom pogledu ni vlast koja se krije iza programa socijalističke izgradnje ne treba da predstavlja nikakav izuzetak.

Postoji, međutim, još jedan razlog protiv višestranačkog sistema koji ima veliku težinu. To je tvrdnja da je višestranačkom sistemu svojstvena immanentna težnja ka rušilaštvu, građanskom metežu i povratku na staro. Staviše, ova mogućnost povratka na staro bila je tokom posleratnog perioda glavno opravdanje za primenu revolucionarne prinude protiv svakog pokušaja oživljavanja višestranačkog sistema, pošto bi takvo oživljavanje dovelo do rušenja tekovina revolucije. Ovo upozorenje sadržano je u sledećim rečima:

»Nama se stalno prebacuje da nemamo višestranačkog sistema, da je veliki, odnosno najveći i daleko pretežni dio naših građana lišen mogućnosti da pripada nekoj političkoj organizaciji i tako dalje... A šta bi u našim uslovima značio višepartijski sistem i šta on upravo znači?

Višepartijski sistem znači više partija i programa o društvenom životu i razviku. To znači da nosioci revolucije i društvenog preobražaja dopuste organizovano rušenje tekovina revolucije za koje je već prolivena krv, za koje je već riješena oružana bitka između starih preživjelih i novih revolucionarnih snaga koje u društvenom razvoju donose progres. Koja je to prava i dosljedna revolucija u historiji dobrovoljno dala pobijedenom protivniku oružje natrag u ruke, da se bori protiv uspjeha revolucije? Nijedna. Eto, ovu historijsku istinu neće da razumiju tamo na Zapadu, ali je razumiju pa hoće da nas navedu na tanak led... Čak i neki socijalisti na Zapadu postavljaju nam pitanje zašto nemamo višepartijskog sistema. A s druge strane, sviđa im se pravi socijalizam, ali ne mogu da razumiju da se kod nas do socijalizma ne može doći putem višepartijskog sistema, već protiv takvog sistema.«⁵⁹

Pravi domašaj ovog upozorenja ostaje na prvi pogled nejasan. Jer, ako se u ovom upozorenju uvažavaju ranije priznate činjenice o učešću pojedinih građanskih stranaka u narodno-os-

lobodilačkoj borbi, onda se ovo ograničenje slobodnog delovanja pojedinih stranaka ne bi moglo odnositi na hrišćanske socijaliste, social-demokratsku stranku, delove slovenačke katoličke stranke i slovenačke seljačke stranke, a i na Hrvatsku seljačku stranku i Samostalnu demokratsku stranku, pošto je za sve njih izričito rečeno da su se u ratu borili na onoj istoj strani na kojoj je bila i KPJ.⁶⁰ Kako su uz to Jugoslovenska republikanska stranka, Narodna seljačka stranka, Zemljoradnička stranka i još nekolicina drugih grupa i stranaka stupile u Narodni front dok su još trajale borbe za oslobođenje zemlje, ni na njih se ne bi moglo odnositi ovo upozorenje. Sve ovo pod uslovom da je priznanje ovih činjenica i dalje na snazi.

Ukoliko se, pak, ove činjenice više nisu imale na umu, onda se ovim upozorenjem zapravo kaže da bi zadržavanje višestranačkog sistema značilo povratak u stanje građanskog meteža odnosno rata. Drugim rečima, nema građanskog mira i sigurnosti, a time i socijalizma, ukoliko ima više stranaka, što se praktično svodi na izbor između jednostranačkog sistema i građanskog rata. Kako se uz to ova mogućnost osnivanja drugih stranaka pored jedne vladajuće temelji na ustavnoj slobodi mišljenja i udruživanja kao opštem i jednakom pravu, na sličan način moglo bi se izreći i sledeće upozorenje: ili će biti građanskog mira bez slobode, ili će biti slobode bez građanskog mira i sigurnosti, pošto nekontrolisana sloboda mišljenja i udruživanja nužno dovodi do uspostavljanja višestranačkog sistema, a ovaj opet do građanskog rata i kontrarevolucije.

Zanimljivo je da ova dilema neodoljivo podseća na sličan izbor sa kojim je Tomas Hobz (Thomas Hobbes) suočio: »svoje savremenike kada im je predložio da moraju da biraju između prirodnog stanja, u kojem sloboda svakog pojedinca nema nikakvih zapreka, i građanskog stanja odnosno države u kojem se pojedinac odriče slobode i apsolutno pokorava državnom suverenu, tom velikom Levijatenu ili smrtnom bogu »kome dugujemo, pod besmrtnim Bogom, svoj mir i svoju odbranu.«⁶¹ A dramatičnost i težina ove dileme je upravo u tome što je to zapravo izbor između nesigurnosti prirodnog stanja odnosno stanja rata »u kome je svaki čovek protiv svakog čoveka« i u »kome ljudi žive bez ikakve sigurnosti do one koju im pruža njihova sopstvena snaga i dovitljivost«,⁶² i sigurnosti koju im pruža suverena vlast odnosno država koja je jedina kadra, zahvaljujući apsolutnoj vlasti kojom raspolaže, da obezbedi mir unutar političke zajednice. Drugim rečima, to je izbor između apsolutne slobode i krajnje nesigurnosti u stanju građanskog rata, s jedne, i apsolutne pokornosti i poželjne sigurnosti u stanju građanskog mira, s druge strane. U današnjem jednostranačkom sistemu ovaj izbor je samo pojednostavljen, pošto se uzroci nastanka stanja građanskog meteža i rata ne nalaze u neograničenoj individualnoj slobodi kao takvoj već u slobodi udruživanja u političke stranke, jer se višestranački sistem smatra glavnom pretnjom građanskom miru i sigurnosti. Stoga po ovom sudu, svi građani, izuzev članova vladajuće stranke, treba da se odreknu prava na organizovanje političkih stranaka da bi za uzvrat dobili mir i sigurnost.

Konačno, pored pretnje građanskim ratom, treba navesti i jedan osoben razlog koji je ponekad navođen prilikom osporavanja potrebe uspostavljanja višestranačkog sistema. To je, naime, sledeća tvrdnja da bi uspostavljanje nekolicine političkih stranaka dovelo do raspada Jugoslavije kao višenacionalne državne zajednice:

»U inozemstvu se često ne razumijevaju naše mjere. Zbog toga se često i postavlja pitanje zašto mi nemamo višepartijski sistem. Odgovor na to pitanje jasniji je kad se na našu zemlju gleda kao na zemlju mnogih nacionalnosti i kad se ima na umu situacija za vrijeme stare Jugoslavije, koja je, iako formalno objedinjena Versajskim ugovorom, bila ne jedinstvena država već heterogeno sastavljen konglomerat, koji se samo silom oružja držao kao cjelina, ali se raspao čim je došlo do rata. Onda je bilo mnogo partija. Sve nisu bile dozvoljene, ali ih je bilo i u Sloveniji i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Crnoj Gori. Te partije, ako su htjele narod uza se, morale su u prvom redu voditi čisto lokalnu politiku jedne nacije, a to je onemogućavalo stvaranje jedinstvene države. Zato, kad bismo mi sada počeli stvarati više partija, morali

⁵⁵ Isaac Deutscher, *Razoružani prorok*, Zagreb, »Libor«, 1976, str. 18.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ J. B. Tito, »Govor na Drugom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije«, 9. oktobra 1951, *Borba za socijalističku demokratiju* (od 26. juna 1950. do kraja 1951), Beograd, »Kultura«, 1953, str. 399–400.

⁵⁸ Dorbica Čosić, *Vreme smrti*, Beograd, »Slovo ljubve«, 1979, tom 1, str. 332.

⁵⁹ J. B. Tito, »Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju«, 3. novembra 1952, *Borba za socijalističku demokratiju*, Beograd, »Kultura«, 1953, str. 330–331.

⁶⁰ J. B. Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije 1941–1945*, knj. I, tom. 1, str. 194–195.

⁶¹ Tomas Hobz, *Levijatan*, Beograd, »Kultura«, 1961, gl. XVIII, str. 152.

⁶² *Ibid.*, gl. XIII, str. 108.

⁶³ J. B. Tito, »Iz razgovora s urednikom kanadskog lista »Otava žurnal«, 6. maja 1953, *Borba za mir i međunarodnu saradnju* (1953), Beograd, »Kultura«, 1956, str. 62–63.

njea uvek istupali i komunisti. Na zboru u Petrovgradu (Zrenjanin) od 10. novembra 1935. došlo je do sukoba između Udružene opozicije, s jedne, i Dragoljuba Jovanovića i komunista, s druge strane. Uoči ovoga zbora Udružena opozicija je izdala letak u kojem je kritikovan Dragoljub Jovanović zbog svoje politike i brisan iz redova opozicije.⁶

Ideju o potrebi da se Udružena opozicija proširi i predstavnicima Komunističke partije popularisao je Dragoljub Jovanović i na strani. Tako je u izjavi za francuski list *Popiler* Jovanović rekao: »Do jeseni dovoljno je da se Udružena opozicija konsoliduje i da u obliku Narodnog fronta primi u svoje krilo i ostale opozicione snage, koje ne žele ništa drugo, do da nesebično pomognu obaranju diktatorskog režima, koji još živi. Narodni front koji mi ovih dana stvaramo, udružujući nas iz levog krila opozicije sa socijalistima, republikancima i predstavnicima radničke klase koji se smatraju komunistima, taj Narodni front ni u kom slučaju nije uperen protiv Udružene opozicije, čak ni protiv njenog nedovoljno aktivnog vođstva: toliko nam je stalo do grunisanja svih demokratskih i levičarskih elemenata.«⁷

Ipak, do stvaranja ovakvog Narodnog fronta u neposrednim pregovorima komunista sa vođama ostalih političkih stranaka nije došlo. U Srbiji Demokratska stranka i Savez zemljoradnika bili su protiv ovakve ideje o Narodnom frontu, a podršku su davale samo frakcije ovih stranaka odnosno male političke stranke: socijalisti, republikanci, levi zemljoradnici i levi demokrati. U Hrvatskoj ideju o Narodnom frontu odbacivala je Hrvatska seljačka stranka. Razlozi protiv stvaranja Narodnog fronta glavne tri stranke Udružene opozicije (demokrata, zemljoradnika i HSS) bili su isti i mogli su se svesti na sledeći stav: Narodni front za koji su se zalagali komunisti ostvaren je samim postojanjem Udružene opozicije u kojoj je već sadržan jedan antifašistički front i front protiv diktature, odnosno front slobode. Ovaj otpor ili nezainteresovanost Udružene opozicije za saradnju sa komunistima može se objasniti činjenicom da su ove stranke već imale široku masovnu podršku i da nisu zato morale da se zainteresuju za saradnju sa jednom u vreme pregovora malom, kadrovskom, ilegalnom strankom, a povrh svega strankom koja je predstavljala samo sekciju Kominterne. Isto tako, shvatanje o tome da u Narodnom frontu veliku ulogu treba da ima radnička klasa moglo je biti prihvatljivo pripadnicima određenih idejnih orijentacija koje polaze od Marksovog shvatanja o istorijskoj misiji proletarijata, ali ova ideja nije bila bliska pripadnicima drugih stranaka, pogotovo u industrijski nerazvijenoj zemlji u kojoj brojčano prevladuje seljaštvo.

Na osnovu svega što je ovde izneto može se zaključiti da su ideju o Narodnom frontu uglavnom prihvatile pojedine frakcije velikih stranaka odnosno male političke stranke: socijalisti, republikanci, levi zemljoradnici i levi demokrati. Vođstvo velikih političkih stranaka smatralo je, pak, da udruživanje i sporazumevanje između opozicionih stranaka, stranaka koje se bore protiv režima diktature i njenih nosilaca čini izlišnim ideju o Narodnom frontu. Pojedini prvaci ovih stranaka su, pri tome, ispoljavali manje ili više trpeljivost prema istupanju i delovanju na sopstvenim zborovima i u štampi onih pojedinaca za koje su znali, ili su mogli pretpostaviti, da su pripadnici ili simpatizeri ilegalne Komunističke partije.

Ali ni političke stranke i grupe koje su podržavale zamisao o Narodnom frontu nisu na ovu formaciju gledale na isti način. Prva stvar sa kojom su se pripadnici ovih stranaka suočili bila je spremnost komunista da sarađuju sa pripadnicima onih idejnih orijentacija sa kojima su do nedavno odbijali svaki oblik saradnje. Tako su iznenađeno poželjni partner postale ne samo druge radničke stranke, do juče ocenjivane kao »socijal-fašističke«, već i građanske stranke. Mnoge od malih političkih stranaka o kojima je ovde reč nisu se preterano bavile ovim zaokretom u taktici Komunističke partije, polazeći od toga da izmenjene prilike nameću promenu u sredstvima borbe i oblicima delovanja političkih stranaka. Sem toga, ideja o okupljanju i povezivanju demokratskih i antifašističkih snaga odgovarala je duhu vremena i raspoloženju široke javnosti. Narodnofrontovsko shvatanje u izvesnoj meri bilo je nametnuto komunističkim strankama od strane masa, da bi tek potom ove stranke detaljnije razvile i nastojale da nametnu masama svoju zamisao o Narodnom frontu.

Pojedine stranke, odnosno njihovi prvaci ipak su obraćali pažnju na ovu promenu u taktici komunističkih stranaka. Tako je republikanac Vladimir Simić ukazivao na postojanje »dvojnog komunističkog shvatanja«. Prema Simiću, u samom Sovjetskom Savezu na delu je shvatanje o režimu diktature proletarijata koji je uveden kroz revoluciju i građanski rat, dok se van granica Sovjetskog Saveza Kominternu zalaže za demokratsko načelo. Revolucionarne promene u samom Sovjetskom Savezu dovele su do napuštanja laganog toka demokratske evolucije i samim tim do poništavanja svih demokratskih vrednosti, dakle do prihvatanja jedne političke taktike koja je, prema Simiću, antidemokratska. Nasuprot tome, »u zemljama sa jako razvijenom kapitalističkom

proizvodnjom (odnosno u zemljama u kojima komunističke stranke nisu na vlasti, već u opoziciji — naša napomena), prihvata se stav demokratske evolucije i njen mehanizam za uređivanje političkih, ekonomskih i privrednih problema u društvu«. Ovakav preokret u taktici Kominterne sadrži, prema Simiću, jednu unutrašnju nelogičnost: »Proglasiti režim diktature preleterijata kao osnovu političkog života u zemlji gde se vrši vlast, a zagovarati borbu za načela demokratije i društveni, ekonomski i privredni progres putem demokratske evolucije u zemljama gde po razmeru snaga komunistička orijentacija predstavlja manjinu jeste, najblaže rečeno, tako očigledna programatska razlika, da ona odmah pada u oči.« Ova promena u taktici komunističkih stranaka može se, prema Simiću, tumačiti na više načina. Može biti reč, pre svega, o promenjenoj taktici komunističkih stranaka koje nastoje da prikriju revolucionarni karakter svoje politike, da zavaraju buržoaziju i pristalice demokratske evolucije, pridobiju njihove pristalice, da bi zatim u pogodnom času, koristeći vlast, izvršili revolucionarni prevrat, »uspostavili režim diktature proletarijata i poništili sve demokratske vrednosti u društvu«. Drugo, može biti reči o jednoj promeni koja je objektivno uslovljena, koja je delo promenjenih društvenih okolnosti, a ne posledica partijskog voluntarizma. I treće, mogla bi biti reč o jednoj čisto borbenoj taktici koju je uslovljavala neposredna opasnost od fašizma.

Pošto je ukazao na dvojničkom boljševičkom shvatanju političkog razvoja, na razliku između režima diktature proletarijata i demokratskog režima, kao i na mogućnost objašnjenja promene u taktici Kominterne, Vladimir Simić sam čini nagao zaokret i odustaje od dubljeg ispitivanja »tajne ovog preokreta«, pa ustvrđuje da je svako zaključivanje ovde problematično i da se mora priznati da stvari tako stoje u stvarnosti bez obzira na motive. »A takvo stanje stvari«, prema Simiću, »ukazuje na ono što je za praktični politički život najvažnije, naime, da se politička akcija, makar i političkog protivnika, ima uzimati u obzir i ceniti prema stvarnim činjenicama i izrazima u momentu same te akcije, ili za vreme trajanja te akcije, kao i da se njena vitalna snaga ima koristiti za slučaj da se njeni neposredni ciljevi slažu sa sopstvenim političkim ciljevima.«⁸ Ovo utoliko pre važi za prilike u kojima »put demokratske evolucije prihvataju i oni, koji su bili izraziti predstavnici antidemokratskih sistema«, prihvatanje načela demokratske evolucije od strane komunističkih stranaka, bez obzira na njihove stvarne pobude, svedoči, prema Simiću, o »pobedi opštih demokratskih načela«.

Političke stranke koje su podržavale ideju o Narodnom frontu na različit način su gledale na karakter međustranačkih odnosa u ovoj političkoj formaciji. Većina ovih stranaka pri tome je smatrala da postojanje jednog širokog narodnog pokreta znači stavljanje u prvi plan zajedničkih ciljeva, ali ne i to da se postojeće stranke odriču vlastitog identiteta. Ovo shvatanje najbolje je istaknuto u poznatim rečima Ljube Davidovića na kragujevačkom zboru avgusta 1935: »Pozivam vas ne u Demokratsku stranku već pod zastavu demokratije, u široki narodni pokret!« Za razliku od ovakvog shvatanja o koalicionom karakteru Narodnog fronta, demokratska levica (frakcija Demokratske stranke) se zalagala za narodni pokret Udružene opozicije kao za jedinstvenu organizaciju. Demokratska levica, na čijem čelu su stajali Ivan Ribar, Života Milojković, Dragoslav Smiljanić i Čedomir Plečević, tako je praktično zastupala ono shvatanje o Narodnom frontu koje će Komunistička partija izneti po osvajanju i učvršćenju političke vlasti. U memorandumu koji je u vezi sa ovim vođstvo demokratske levice uputilo vođstvu Udružene opozicije marta 1938. godine stajalo je između ostalog da je »Udružena opozicija jedna jedinstvena politička grupacija, sastavljena od partija, grupa i pojedinaca, koji se saglašavaju u tome da se udruženim snagama, složno i rame uz rame bore protiv diktature od 6. januara 1929. u svim njenim oblicima i fazama kao i da rade na tome da se u našoj zemlji mesto ove diktature uspostavi vlada demokratije, tj. vlada većine naroda u korist većine naroda... Kao takav opšti narodni pokret, Udružena opozicija mora, pored jedinstvenog vođstva, imati jedinstven program, jedinstvenu taktiku i jedinstvenu organizaciju.«⁹

U odgovoru na memorandum demokratske levice o Udruženoj opoziciji kao jedinstvenoj organizaciji Ljubomir Davidović je, međutim, skrenuo pažnju da predlozi demokratske levice vode ukidanju stranačkog pluralizma i time otvaraju vrata jednostranačkoj diktaturi. Polemika između demokratske levice i vođstva Demokratske stranke zanimljiva je utoliko što podseća na polemiku

⁷ *Ibid.*, str. 87.

⁸ *Ibid.*, str. 96–97.

⁹ Vladimir Simić, *Ideološki frontovi*, Beograd, »Politika i društvo«, 1937, str. 32–43.

¹⁰ *Ibid.*, str. 37.

¹¹ *Ibid.*, str. 39.

¹² »Memorandum vođstvu udružene opozicije — Beograd« objavljen u: Dragoslav Smiljanić, *Sećanje na jednu diktaturu*, Beograd, »Rad«, 1960, str. 156.

bismo postaviti pitanje kakve bi one bile. Ako bi se stvorila jedna u Sloveniji, za slovenačku nacionalnost, druga u Crnoj Gori, treća u Srbiji, zatim u Makedoniji i Hrvatskoj, to bi značilo imati jednu razjedinjenu državu koja bi se opet raspala. Iz tih razloga, iz tih čisto praktičnih razloga, a ne samo principijskih, — mi ne možemo dozvoliti stvaranje takvih partija. Mi težimo stvaranju jedinstva svih!«⁶³

Ovde se zapravo tvrdi da postoji neposredna uzročno-posledična veza između stranačkog pluralizma i mogućnosti raspada jugoslovenske višenacionalne države. U stvari, tačno je da u mnogonacionalnoj državi sa stranačkim pluralizmom postoji tendencija ka stvaranju nacionalne stranke svake nacije ponaosob, kakva je pre rata, recimo, bila Hrvatska seljačka stranka, mada obično uvek ima stranaka koje okupljaju i pripadnike različitih nacija, pošto su za njihovo osnivanje bili presudniji određeni socijalno-politički a ne nacionalni činioci. Ali isto tako valja znati da po pravilu tog »greha« odnosno tendencije nije lišen ni jednostranački sistem u mnogonacionalnoj državi. Tako je, recimo, moguće da i vladajuća stranka bude ustrojena kao osobena federacija nacionalnih stranaka u pojedinim federalnim jedinicama, za čije uspostavljanje nisu bili presudni samo ideološki i klasno politički već pre svega nacionalni činioci. A kada je vladajuća stranka u jednostranačkom sistemu ustrojena kao takva federacija nacionalnih stranaka svake nacije ponaosob, onda se pre ili posle može očekivati da će bar jedna od ovih nacionalnih stranaka početi da vodi »čisto lokalnu politiku jedne nacije«. I mora se reći da je kod nas sklonosti ka takvoj usko nacionalnoj politici svoje nacije povremeno bilo, ali su se takve pojave obelodanivale tek nakon pada pojedinih republičkih rukovodilaca. Tako je tek 1948. objavljeno Kardeljevo pismo iz ratnih dana o Andriji Hebrangu u kojem se kritikuje Hebrangova sklonost ka hrvatskom separatizmu: »Radi se u prvom redu o tome da u Hrvatskoj stvari neće ići dobro dokle god se on uopće bude tamo nalazio. Čitav njegov mentalitet i njegov karakter je takav, da predstavlja stalnu tendenciju ka slabljenju povezanosti Hrvatske sa Jugoslavijom. Ima u tome pogledu i konkretnih momenata koji to pokazuju, a još više činjenica da u Hrvatskoj neprekidno imamo posla sa istim negativnim elementima. Prvo, kod Andrije Hebranga na svakom učinjenom koraku izbija na dan hrvatski nacionalistički uklon.«⁶⁴ I što je najzanimljivije, to nije bio i poslednji primer nacionalističke uskostranosti u okviru vladajuće stranke jedne federalne jedinice.

No i pored ovakvih pokušaja osporavanja legitimnosti stranačkog pluralizma i opravdavanja prednosti i valjanosti jednostranačkog sistema, činjenica je da to ipak nije bilo dovoljno. Jer, sećanje na ranije oblike stranačkog sistema još nije iščilo, a uz to i pojedine ranije izjave o osobenostima pojedinih jednostranačkih sistema nisu mogle da budu lako zaboravljene. Tako u jednom dokumentu KPJ od jula 1940. nailazimo na poistovećivanje jednostranačkog sistema i totalitarizma.⁶⁵ A to je bila logična posledica ondašnjeg uverenja da je jednostranački sistem, u poređenju sa višestranačkim, manje prihvatljiv i opravdan i da je stoga njegova legitimnost sporna.

Da bi se izbegla ovakva mogućnost kritičkog poređenja jednostranačkog sistema sa stranačkim pluralizmom, ubrzo se pribeglo tvrdnji da između ova dva sistema nema neke veće razlike. To je, recimo, bila svrha sledećeg objašnjenja prirode našeg političkog poretka: »Čitav naš sistem bazira se na takvim osnovama, na takvim principima, da se ne može govoriti o jednostranačkom sistemu. Mi smo socijalistička zemlja, ali ne centralistički već decentralistički uređena socijalistička zemlja i u ekonomskom i u političkom pogledu. Prema tome, kod nas ne određuju pravac politike pojedine partije, one koje su na vlasti i one koje su u opoziciji, na taj način što bi se sukobljavanjem mišljenja ta dva elementa određivali izvjesni pravci u zakonima i drugom. Kod nas postoji Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, a u njemu su svi, svi naši građani koji rade, svi koji ne žive parazitski. Tu su i sindikati i Savez komunista, organizacije omladine i žena i druge društvene organizacije i pojedinci. Razumije se da na taj način kod nas postoje apsurdno postojanje još neke posebne partije, jer se unutar toga Saveza razvija borba različitih mišljenja. A kad postoji borba mišljenja, onda se ni u kom slučaju ne može govoriti o jednopartijskom sistemu.«⁶⁶ I kako je odmah postavljeno pitanje karaktera izbora, to je pokazano na primeru načina kandidovanja i izbora poslanika, što je, po ovom kazivanju, potvrđivalo da u našoj zemlji postoji novi oblik višestranačkog sistema: »Kao što vidite, i to je višepartijski sistem, samo u novom obliku. To je već parlamentarizam na višem stepenu nego na Zapadu.«⁶⁷ A samo dve godine kasnije na postavljeno pitanje: »Kako vidite demokratizaciju: da li u okviru sistema jedinstvene partije, ili ona treba da se izrazi slobodnom razlikom u mišljenjima?« — dat je sličan odgovor: »... i ja i svi mi zajedno ne smatramo da samo u višepartijskom sistemu može da bude slobodnog mišljenja, već isto tako i u jednopartijskom, mada sistem koji kod nas postoji nije jednopartijski, pošto naš Socijalistički savez radnog naroda uključuje razne grupe i grupe, razne bivše pristalice pojedinih partija itd. Smatram da je slobodna diskusija moguća i u takvom sistemu kakav je kod nas,

a i u drugim socijalističkim zemljama, pošto je najdemokratskiji način kada se prihvati iskristalisano mišljenje većine.«⁶⁸

Treba odmah reći da su u ovim manje-više sličnim odgovorima stranim novinarima dobro uočene karakteristike jednostranačkog i višestranačkog sistema. Kako, naime, politička stranka predstavlja udruženje istomišljenika (otuda jedinstven stranački program i unutrašnja disciplina kojom se to jedinstvo mišljenja obezbeđuje), sasvim je očigledno da sučeljavanja i borbe bitno različitih mišljenja ne može biti u sistemu u kojem postoji i vladajuća samo jedna stranka. Ovaj zaključak je bio utoliko nezgodniji što se, po veoma raširenom uverenju, slobodno izražavanje i borba mišljenja poistovećuju sa demokratizacijom kao takvom. Ako se, dakle, tvrdilo da je naš novi politički poredak uistinu demokratski, onda je valjalo pokazati da i kod nas postoji sloboda izražavanja i borba različitih mišljenja. A kada je već izrečena ova tvrdnja, onda se lako mogao izvesti zaključak kako naš sistem u stvari i nije jednostranački, u kojem, inače, nema ovakve borbe mišljenja, već zapravo novi oblik višestranačkog sistema, za koji se čak može reći da predstavlja parlamentarizam na višem stepenu nego na Zapadu. Trebalo je, međutim, da prođe više od dve decenije pa da ovaj novi i viši oblik pluralizma, koji se ne može svesti ni na jednostranački ni na višestranački sistem, Edvard Kardelj nazove *pluralizmom samoupravnih interesa*.

Ovo objašnjenje bi sigurno bilo uverljivije kad bi se više uzimala u obzir činjenica da je za odgovor na pitanje o tome da li je dati poredak jednostranački ili višestranački najvažniji broj zakonski priznatih i postojećih stranaka, a potom i njihovi međusobni odnosi. Ova činjenica se, međutim, zanemaruje, da bi se potom izveo zaključak kako je za postojanje tzv. višestranačkog sistema u novom obliku dovoljno samo slobodno izražavanje i borba različitih političkih mišljenja, ali je to zadatak koji prevazišla okvir naših razmatranja.

Sužavanje posleratnog stranačkog pluralizma na jednostranački sistem dovelo je i do izvesnih nedoumica u pogledu smisla i domačaja Ustavom zajemčene slobode političkog udruživanja. Postavilo se, naime, pitanje da li je sloboda udruživanja jednako pravo koje uživaju svi građani bez ikakve razlike. Sa uspostavljanjem jednostranačkog sistema odgovor na ovo pitanje nije više mogao da bude potvrđen, pošto je jednakost svih građana pred zakonom jedino moguća ako svi građani uživaju slobodu udruživanja u političke stranke ili je pak ova sloboda svima uskraćena, i to bez ikakvog izuzetka. Jednostavno rečeno, tu slobodu moraju imati svi ili niko. Izgleda da je u trenutku preobraćanja stranačkog pluralizma u stranački monizam ovakvo rasuđivanje bilo prisutno i da se unekoliko naslućivalo da bi tzv. bespartijska demokratija bila možda jedino principijelno i pravično rešenje, koje je u skladu sa načelom pravne i političke jednakosti. Kako su, međutim, u to vreme sve građanske stranke članice Narodnog fronta uglavnom izgubile stranačku individualnost, pravičnost je nalagala da se u tome ne pravi nikakav izuzetak. Ovo je bilo utoliko očiglednije što je KPJ na ovaj ili onaj način zahtevala od koalicionih partnera u Narodnom frontu da prestanu sa uobičajenom stranačkom delatnošću, pa je utoliko bilo neugodnije da traži od drugih ono na šta, inače, sama ne pristaje. No kao i uvek, i u ovoj prilici nađeno je »srećno« rešenje po kojem sve druge stranke treba da odmah zamru, dok bi jedino KPJ još neko vreme postojala kao posebna organizacija, da bi i ona sama postepeno odumirala. Krajnja sudbina svih stranaka bila bi, dakle, ista, a jedina razlika bila bi u tome što ne bi bila i istovremena.

Na prve tragove ovakvog rešenja nailazimo 1951. godine u sledećem odgovoru jednom stranom novinaru: »Da bi se izgradio socijalizam moraju se naći putevi koji omogućuju da se on što lakše i brže izgradi. U već izgrađenom socijalizmu, odnosno kad se prelazi u višu fazu — komunizam, uopće nema govora o bilo kakvim partijama, pa ni o jednopartijskom sistemu; država, štaviše, odumire, a i uloga partije i jednopartijski sistem kao takav odumire.«⁶⁹ A šest godina kasnije u odgovoru stranom novinaru ovo je izričito potvrđeno: »Mi smo na Šestom kongresu dali orijentaciju na odumirajuće države i komunističke partije. Ali to je proces koji će trajati dosta dugo.«⁷⁰ U osnovi istu misao susrećemo i u Programu SKJ od 1958. u kojem se, doduše, ne govori o odumiranju već o postepenom iščezavanju vodeće političke uloge Saveza komunista Jugoslavije: »Vodeća politička uloga Saveza komunista Jugoslavije će, u perspektivi, iščezavati — sa razvijanjem i jačanjem sve obuhvatnijih oblika neposredne socijalističke demokratije.«⁷¹

⁶³ Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, »Kultura«, 1948, str. 126—127.

⁶⁴ J. B. Tito, »Situacija u Jugoslaviji«, napisano sredinom jula 1940, Sabrana dela, Beograd, Izdavački centar »Komunist«, 1978, tom 5, str. 129.

⁶⁵ J. B. Tito, »Iz razgovora sa učesnicima seminara Edi Servuda«, 18. jula 1954, Borba za mir i međunarodnu saradnju (1953), Beograd, »Kultura«, 1956, str. 202.

⁶⁶ Ibid., str. 203.

⁶⁷ J. B. Tito, »Iz razgovora sa direktorom pariskog lista »Mond«, 30. aprila 1956, Borba za mir i međunarodnu saradnju (1956—1957), Beograd, »Kultura«, 1959, str. 40—41.

Teza o postepenom odumiranju vladajuće stranke posle raspuštanja svih građanskih stranaka predstavlja poslednji čin u osporavanju legitimnosti stranačkog pluralizma i opravdavanju istorijske neophodnosti rukovodeće uloge predvođićke stranke. Jer, kad je posle dvadesetak godina kolektivno pamćenje manje-više izbledelo, nije više bilo neophodno da se ponovo prebira po prošlosti, da bi se osporio prvobitni stranački pluralizam i opravdao potonji monizam. Čak je bilo moguće da se izričito odbaci ideja o odumiranju komunističke partije i iščekavanju njene rukovodeće uloge, o čemu svedoči sledeća izjava: »Kao što vam je poznato, mi smo još na Šestom kongresu govorili o odumiranju države, ali nismo govorili o odumiranju partije jer bi to bilo preterano. Odumiranje države je duži proces i on se u današnjoj fazi ostvaruje sve širim učestvovanjem u samoupravljanju. Međutim, odumiranje Saveza komunista ne dolazi u obzir, kao ni slabljenje njegove uloge. To što neki naši prijatelji u istočnim zemljama pričaju da mi hoćemo da svedemo partiju na običnog prosvetitelja — nije tačno.«⁷²

3. USTAVNOPRAVNI I ZAKONSKI STATUS STRANAČKOG PLURALIZMA

Stariji ustavi i na njima zasnovani pravni sistemi obično nisu sadržavali posebne odredbe o političkim strankama niti su određivali prirodu datog stranačkog sistema. Tipičan primer predstavlja američki Ustav od 1787, koji je donet u vreme kad stranački sistem u današnjem smislu tih reči još nije bio ustrojen. U ovom Ustavu čak se izričito ne pominje ni sloboda udruživanja, tako da se potonje stvaranje pojedinih stranaka zasnivalo na pravu naroda da se mirno okuplja (*right of the people to peaceably assemble*), garantovano prvim amandmanom, i drugim pravima koja doduše nisu obuhvaćena enumeracijom u Ustavu, ali za koja se devetim amandmanom utvrđuje da ih je narod zadržao. Noviji ustavi po pravilu sadrže slobodu udruživanja, a često i druge odredbe kojima se određuje uloga stranaka u datom političkom sistemu i utvrđuju izvesna ograničenja koja se tiču načina i sredstava njihove borbe za vlast.

Ovo drugo rešenje ozakonjeno je u pravnom poretku posleratne Jugoslavije. To je učinjeno uoči prvih izbora Zakonom o udruženjima, zborovima i javnim skupovima od 25. avgusta 1945. (»Službeni list DFJ«, 65/45). Članom 2. ovog Zakona predviđeno je postojanje političkih stranaka (udruženja), koje, zavisno od svog delokruga rada, mogu biti političke stranke autonomnih oblasti, zemaljske političke stranke (na teritoriji jedne federalne jedinice) i savezne političke stranke. Za samo otpočinjanje rada novoosnovane ili obnovljene političke stranke bila je dovoljna prijava nadležnom organu vlasti (čl. 3.), što je za delotvoran stranački pluralizam mnogo bolje rešenje od tzv. prethodnog odobrenja. Prijavu o osnivanju odnosno obnovi rada političkih stranaka trebalo je da potpiše najmanje pedeset birača ako su u pitanju političke stranke autonomnih oblasti i zemaljske političke stranke, a za savezne stranke najmanje sto birača sa teritorije na kojoj deluju (čl. 4.). Ukoliko nadležni organ unutrašnjih poslova ne donese odluku u roku od petnaest dana po učinjenoj prijavi, smatralo se da političkoj stranci rad nije zabranjen (čl. 9. stav 2.).

To je, bar po slovu zakona, bio veoma liberalan sistem, koji je ipak sadržavao jedno bitno ograničenje. Nadležna vlast je mogla da zabrani osnivanje i rad političkih stranaka koje imaju fašistički i profašistički karakter ili služe izazivanju i raspirivanju nacionalne, rasne ili verske nejednakosti, mržnje i razdora ili ako su osnivači odnosno lica koja se nalaze na čelu stranke nosioci takvog rada (čl. 8. stav 1.). Još veće nedoumice izazivala je odredba po kojoj je nadležna vlast autonomne, odnosno federalne jedinice mogla da na svojoj teritoriji zabrani rad savezne političke stranke ako taj rad ugrožava ravnopravnost i jedinstvo dotične jedinice s drugim jedinicama (čl. 8. stav 2.). Jer, time je stvorena mogućnost da pojedine stranke slobodno deluju na većem delu jugoslovenske teritorije, a da istovremeno budu zabranjene na teritoriji pojedinih federalnih jedinica. Ova odredba je u stvari bila uperena protiv onih političkih stranaka koje u celini nisu prihvaćale već izvršenu podelu Jugoslavije na pojedine federalne jedinice, odnosno davanje statusa federalne jedinice pojedinim istorijskim pokrajinama.

Na osnovu ovog Zakona formalno je potvrđen već oživljeni stranački pluralizam posle konačnog oslobođenja zemlje. Skoro sve tadašnje političke stranke iskoristile su ovu priliku da ožive svoje delovanje. Do kraja 1945. savezno Ministarstvo unutrašnjih poslova donelo je rešenje o obnovi rada odnosno osnivanju Demokratske stranke (»Službeni list DFJ«, 73/45), Narodnog fronta Jugoslavije (77/45), Narodne radikalne stranke (78/45), Jugoslovenske republikanske demokratske stranke (86/45), Socijalističke partije Jugoslavije (88/45) i Socijal-demokratske partije Jugoslavije (97/45), dok je obnova delatnosti Narodne seljačke stranke (»Službeni list FNRJ«, 78/46) i Samostalne demokratske stranke (7/47) formalno potvrđena posle donošenja prvog Ustava od 31. januara 1946. godine. Zanimljivo je da pojedine ondašnje stranke nisu smatrale da je neophodno i formalno ozakonjenje

njihove delatnosti, što govori o njihovom privilegovanom položaju u odnosu prema tadašnjim vlastima. Tako je, recimo, Hrvatska republikanska seljačka stranka delovala u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Vojvodini a da prethodno nije podnela prijavu saveznom Ministarstvu unutrašnjih poslova. Izvesne nedoumice izaziva i KPJ koja nije formalno ozakonjena, pošto nije smatrala da ona sama, poput drugih stranaka, treba da podnese odgovarajuću prijavu saveznom Ministarstvu unutrašnjih poslova. Time je stvorena paradoksalna situacija da se stranka na vlasti formalno nalazila u ilegalnosti u odnosu na tu istu vlast koju je čvrsto držala. U prvo vreme to je pravdano činjenicom da je sve do 1948. godine KPJ ostala dobrim delom konspirativna, a kasnije se verovatno imao na umu rukovodeći i u izvesnom smislu nadustavni status ove stranke.

Donošenjem Ustava od 31. januara 1946. dalje je učvršćen status stranačkog pluralizma. Članom 27. ovog Ustava zajemčena je sloboda udruživanja, koja je prema tadašnjem tumačenju obuhvatala i slobodu udruživanja u različite političke stranke. To između ostalog potvrđuje i potonji Zakon o potvrdi i izmenama Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima od 25. avgusta 1945. (»Službeni list FNRJ«, 51/46), koji je donet na osnovu novog Ustava. Ovim Zakonom su skoro doslovno preuzete sve važnije odredbe ranijeg Zakona od 25. avgusta 1945. koje su se ticale osnivanja, prijavljivanja i delokruga rada političkih stranaka (čl. 2, 3. i 4. doslovno su preuzeti iz prethodnog Zakona). Jedina bitna razlika ticala se uslova pod kojima se moglo zabraniti osnivanje i rad političkih stranaka. Dok je u prvom Zakonu bila predviđena mogućnost zabrane stranaka koje imaju fašistički i profašistički karakter, u drugom Zakonu ova zabrana se ticala stranaka koje idu na to da se promeni i poruši ustavno uređenje u protidemokratskom cilju (čl. 9.). Ostali razlozi za zabranu — izazivanje i raspirivanje nacionalne ili verske nejednakosti, mržnje i razdora i ugrožavanje ravnopravnosti i jedinstva jedne narodne republike odnosno autonomne pokrajine — ostali su uglavnom isti (čl. 9.).

Tako je i posle donošenja Ustava od 31. januara 1946. stranački pluralizam ostao ne samo nešumnjiva činjenica ondašnjeg političkog života već i Ustavom zajemčena mogućnost. Kako su sve političke stranke, izuzev KPJ, vremenom iščezle sa političke pozornice; tih godina postavilo se pitanje da li su u posleratnoj Jugoslaviji višestranaki sistem i sloboda udruživanja u različite političke stranke pravno ukinuti, ili je sa stanovišta Ustava i zakona to još uvek dopuštena mogućnost, koja se iz određenih razloga više ne koristi. Odgovor na ovo pitanje zavisi od metoda kojim se služimo. Ukoliko se opredelimo za strogi normativizam, koji je inače primeren samo onim pravnim sistemima u kojima nema većeg raskoraka između norme i stvarnosti, onda bismo mogli zaključiti da je u posleratnoj Jugoslaviji i dalje postojala mogućnost stranačkog pluralizma.

U prilog ovakvog zaključka može se navesti činjenica da je neposredno posle rata doneto sedam rešenja na osnovu kojih je obnovljen rad predratnih političkih stranaka i da ova rešenja nikada nisu izričito ukinuta. Formalno posmatrano, ona su i dalje na snazi. Uz to je Zakonom o potvrdi i izmenama Zakona o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, koji je donet posle stupanja na snagu Ustava od 31. januara 1946, izričito predviđena mogućnost udruživanja u političke stranke. Ovaj Zakon važio je sve do aprila 1965. godine, to jest i posle donošenja Ustava od 7. aprila 1963. godine. Kako je uz to novi Ustav skoro doslovno preuzeo od Ustava od 31. januara 1946. odredbu kojom se zajemčuje sloboda udruživanja, s pravom se može pretpostaviti da je, sa stanovišta praktične primene, njena sadržina ostala nepromenjena. A to znači da je i dalje bilo zajemčeno pravo udruživanja u različite političke stranke. To između ostalog potvrđuje i činjenica da je posle donošenja novog Ustava od 7. aprila 1963. pored KPJ odnosno SKJ postojala još jedna politička stranka. To je bila Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je nastavila sa izdavanjem svog glasila *Slobodni dom*, čiji je poslednji broj izašao 27. decembra 1963. godine.

Doduše, bilo je izvesnih pokušaja da se zatre trag ovakvog tumačenja ustavne odredbe o slobodi udruživanja. To se naročito zapazilo u krnjoj strukturi novog Osnovnog zakona o udruženjima građana od 4. aprila 1965. (»Službeni list SFRJ«, 16/65), kojim je zamenjen do tada važeći Zakon o potvrdi i izmenama Zakona o udruženjima, zborovima i javnim skupovima od 25.

⁷⁰ J. B. Tito, »Odgovori na pitanja indijskog socijalističkog lista Navsakti, 9. novembra 1951, *Borba za socijalističku demokratiju* (od 26. juna 1950, do kraja 1951), Beograd, »Kultura«, 1953, str. 437—438.

⁷¹ J. B. Tito, Intervju predstavniku američke televizijske kompanije CBS, 20. juna 1957, *Borba za mir i međunarodnu saradnju* (1956—1957), Beograd, »Kultura«, 1959, str. 355.

⁷² Program Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, »Kultura«, 1958, str. 235.

⁷³ J. B. Tito, »Privredna reforma je revolucionaran posao koji se mora izvršiti«, 20. novembra 1966, *Borba za mir i međunarodnu saradnju* (20. oktobra 1966. — 1. oktobra 1967), Beograd, Beogradski izdavačko-grafički zavod, redakcija »Kultura«, 1972, str. 59.

avgusta 1945. godine. Dok je u starom Zakonu posebno poglavlje bilo posvećeno političkim strankama (udruženjima), u novom Zakonu se jedino govori o udruženjima. No kako se političke stranke s pravom mogu podvesti pod opšti pojam udruženja, to se i dalje može smatrati da sloboda udruživanja uključuje i slobodu udruživanja u političke stranke. Uz to je članom 22. novog Zakona izričito predviđeno da udruženja osnovana po dotadašnjim propisima nastavljaju rad po odredbama ovog Zakona.

Ovakvo tumačenje isključivo počiva, kako smo to već nagovestili, na strogom normativizmu. Ukoliko se, međutim, pođe od saznanja da u posleratnoj Jugoslaviji pravni normativizam nije bio na velikoj ceni zbog prirode novouspostavljenog političkog poretka, onda po svoj prilici treba pribеći pravnom realizmu. Ako se, dakle, pođe od pretpostavke da je pravo pre svega predviđanje o tome kako će postupati organi, a naročito sudovi, koji primenjuju pravo u pojedinačnim slučajevima, onda će odgovor na pitanje o slobodi udruživanja u različite političke stranke svakako biti određen. Jer, koliko je to nama poznato, počev od 1947. godine svaki pokušaj produženja uobičajene delatnosti ranije zakonjenih političkih stranaka ili osnivanje novih dovodio je do veoma neugodnih, pa i kobnih posledica.

Jedini izuzetak od ovog predstavljala je KPJ, koja je bez ikakvih teškoća i zapreka dalje razgranjavala svoju stranačku delatnost, pa se otuda postavlja pitanje njenog osobenog ustavnopravnog statusa. Rekli smo već da KPJ nikada nije formalno ozakonjena, pošto nije podnela odgovarajuću prijavu saveznom Ministarstvu unutrašnjih poslova. No kako je, i pored ove formalno-pravne manjkavosti svoga položaja, imala presudnu ulogu u celokupnom posleratnom razviku, ona je, prema rečima Dragoljuba Jovanovića, bila ono važno »parče« ustava koje se u Ustavu ne pominje (»parče« ustava je čuveni Lasalov izraz).⁷³ U tom smislu može se reći da je KPJ imala metapравни odnosno nadustavni status. To se konačno obelodanilo onog trenutka kada je ovaj osobeni položaj KPJ uvršten u osnovna načela Ustava, koja predstavljaju osnovu tumačenja ustava i zakona, kao i delovanja svih i svakoga. Tako je u »Osnovnim načelima« Ustava SFRJ od 7. aprila 1963. na sledeći način utvrđena uloga KPJ odnosno SKJ:

»Savez komunista Jugoslavije, pokretač i organizator narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, nužnoću istorijskog razvika postao je organizovana rukovodeća snaga radničke klase i radnog naroda u izgrađivanju socijalizma i u ostvarivanju solidarnosti radnih ljudi i bratstva i jedinstva naroda.

Savez komunista svojim usmeravajućim idejnim i političkim radom u uslovima socijalističke demokratije i društvenog samoupravljanja osnovni je pokretač političke aktivnosti radi zaštite i daljeg razvika tekovina Socijalističke revolucije i socijalističkih društvenih odnosa, a posebno radi jačanja socijalističke društvene i demokratske svesti ljudi« (Osnovna načela, VI). Time je rukovodeća uloga KPJ postala trajna i neprikrivena, što je po svojoj prirodi najvažnije obeležje jednostranačkog sistema.

Prvi primer ovakvog ustavnog rešenja predstavlja sovjetski Ustav od 1936. koji je u članu 126. na sledeći način definisao položaj i ulogu vladajuće stranke: »Najaktivniji i najsvesniji građani iz redova radničke klase i iz drugih slojeva radbenika ujediniuju se u Svesaveznu komunističku partiju (boljševika), koja predstavlja avangardu radnog naroda u njegovoj borbi za učvrš-

ćenje i razvitak socijalističkog uređenja, i koja predstavlja rukovodeće jezgro svih organizacija radbenika kako društvenih, tako i državnih.« To je bio uzor kako se osvojena rukovodeća uloga vladajuće stranke i formalno ozakonjuje. Stoga je u potonjem Ustavu SSSR-a od 7. oktobra 1977. godine utvrđeno da je Komunistička partija Sovjetskog Saveza »rukovodeća i usmeravajuća snaga sovjetskog društva, jezgro njegovog političkog sistema, državnih i društvenih organizacija« (čl. 6.).

U prvim posleratnim ustavima istočnovevropskih zemalja narodne demokratije, uključujući i jugoslovenski Ustav od 31. januara 1946. vladajuće komunističke partije nisu imale ovu ustavnu garantiju neprikosnovenosti i dugovečnosti svoje vlasti, pošto su još uvek bili prisutni manji ili veći ostaci stranačkog pluralizma. Kada je početkom pedesetih godina jednostranački sistem konačno učvršćen, ustavni položaj Komunističke partije Sovjetskog Saveza postao je uzor koji se više nije mogao zaobići prilikom prve potpune ili delimične izmene do tada važećih ustava. Tako je Ustavom Čehoslovačke od 11. jula 1960. godine Komunistička partija, kao avangarda radničke klase, proglašena »vodećom snagom u društvu i Državi« (čl. 4.). A Ustav Rumunije od 1965. godine na sličan način utvrđuje da je Rumunska komunistička partija »vodeća snaga celog društva« (čl. 3.).

Slične odredbe nalazimo i u novijim ustavima iz tzv. trećeg sveta. Članom 5. Ustava Republike Kube od 24. februara 1976. je, recimo, izričito propisano: »Komunistička partija Kube, organizovana marksističko-lenjinistička avangarda radničke klase, vrhovna je rukovodeća snaga društva i države koja organizuje i usmerava zajedničke napore u pravcu visokih ciljeva izgradnje socijalizma i kretanja ka komunističkom društvu.« Još dalje je otišao alžirski ustavotvorac koji je neprikriveno propisao da je Front nacionalnog oslobođenja jedina partija u zemlji (čl. 95. Ustava Alžirske Demokratske i Narodne Republike od 24. novembra 1976.). Ustavom je takođe potvrđena avangardna i rukovodeća uloga ove stranke (čl. 97.), tako da »odlučujuće odgovorne funkcije na nivou države vrše članovi rukovodstva Partije« (čl. 102.).

Najdalekosežniji korak u ustavnom normiranju stranačkog monizma učinjen je u ustavima Albanije i Kine time što je i ideologija vladajuće stranke proglašena jedino dozvoljenim i obavezujućim pogledom na svet. Prema Albanskom Ustavu od 28. decembra 1976: »U Narodnoj Socijalističkoj Republici Albaniji vladajuća ideologija je marksizam-lenjinizam« (čl. 3. stav 2.). A Ustav Kine od 5. marta 1978. je ovoj ideologiji pridružio i učenje Mao Ce Tunga: »Država podržava vodeću poziciju marksizma-lenjinizma i učenje Mao Ce Tunga u svim sferama ideologije i kulture« (čl. 14.). Uz to je kineski Ustav jedinstven u socijalističkom svetu po tome što i formalno obavezuje sve građane »da podržavaju rukovodeću ulogu Komunističke partije Kine« (čl. 56.). Ili je to možda samo dokaz razboritog političkog realizma i osvedočenog saznanja da se sveopšte podržavanje neprikosnovene rukovodeće uloge jedne stranke jedino zakonom može iznuditi.

⁷³ Ustavotvorni odbori Savezne skupštine i Skupštine naroda, 10. decembar 1945 — 4. januar 1946, str. 27.

S A D R Ž A J

UVODNA NAPOMENA

I KARAKTER DRUŠTVENIH POKRETA I STRANAČKOG SISTEMA

1. Društveni pokreti i narodni front — — — — —
2. Političke stranke i stranački sistem — — — — —

II PREOBRAZAJ STRANAČKOG SISTEMA

1. Stranački pluralizam tokom narodnooslobodilačkog rata — — — — —
2. Opozicija izvan Narodnog fronta — — — — —
3. Opozicija unutar Narodnog fronta — — — — —

III SREDSTVA BORBE POLITIČKIH STRANAKA

1. Metodi borbe hegemonne stranke — — — — —
2. Oblici delovanja opozicionih stranaka — — — — —

IV VAŽNIJA SPORNA PITANJA U SUKOBIMA IZMEĐU KOMUNISTIČKE PARTIJE I OPOZICIONIH STRANAKA

1. Nezavisnost sudstva — — — — —
2. Osnovne slobode i prava — — — — —
3. Krivično zakonodavstvo — — — — —

V NAPUSTANJE IDEJE STRANAČKOG PLURALIZMA

1. Išezavanje tragova stranačkog pluralizma — — — — —
2. Oспорavanje legitimnosti stranačkog pluralizma — — — — —
3. Ustavopravni i zakonski status stranačkog pluralizma — — — — —

TRIBUNA, glasilo UK ZSMS Ljubljana, XXXVII. letnik
odgovorni urednik (v.d.): Miran Kalin
glavni urednik: Tomi Gračanin
naslov uredništva: Kersnikova 4, Ljubljana
tisk: tiskarna Ljudska pravica, priprava BEP Dnevnik
naklada: 10 000 izvodov

Oprošćeno temeljnega dāvka za promet po sklepu
št.421-470 z dne 22.1.1973
posebna izdaja, 27. novembra 1987

Izid posebne izdaje je omogočilo predsedstvo UK ZSMS
Ljubljana.

ДЕМОКРАТИЈА

Н Е Д Е Љ Н И П О Л И Т И Ч К И Л И С Т

БРОЈ 5 — ГОД. I

БЕОГРАД
25 ОКТОБАР 1945

Уредништво и администрација
Гарашанинова број 1 — Телефон 22-605

ЛИСТ ИЗЛАЗИ ЧЕТВРТОМ
ЦЕНА 1.— ДИНАР

Силом или разлогом? ДОГАЂАЊИ И КОМЕНТАРИ

ХРВАТСКА СЕЉАЧКА
СТРАНКА

Четири године окупације чунају са чињеницама које су биле су за јавни живот четири године забрање сваке слободне измене мисли, четири године сашаптавања, прислушкивања гласова на радиу, у-

Само објективно рачунање једне и друге стране са чињеницама води стварној процени услова за решење задатака

нашег народа. Да се једна таква олозиција представља као реакција, то може служити циљу увећавања хајке, али то не може служити општем интересу, у стању у коме је на-

ки захтев не одбацивања него само прилагођавања идеје стварностима, то је одмах јерес: свака је критика онога што се у живог уводи и начина како се уводи — фашизам.

Од стране Х.С.С. уочи избора за градске заступнике у Загребу, објављено је било једно одавање поштовања министару др. Ивана Шубашинца, др. Шутеја, др. Јанчићу, вице гувернера Народне Банке и послајка Франца Гажи и Бандића. У њему је ре-

“STRANAČKI PLURALIZAM ILI MONIZAM” je 1983 izdal Center za filozofiju in družbeno teorijo Univerze v Beogradu. Žal je knjiga izšla le v nakladi 1000 izvodov in bralci so jo seveda takoj razgrabili, ponatisov doslej ni bilo, prav jasno je, zakaj. Ta knjiga obudi ljudi in dogodke iz ene od belih lis naše zgodovine, premazane z zgodbami o zbornem petju, strumnem korakanju in plesanju kola. TRIBUNA jo ponatiskuje, ker se spodobí, da nekdo to stori in - ker mi to moremo.

Ce lahko recemo, da sta kronštatski pokol marca 1921 in zatrtje neodvisnega mišljenja v Sovjetski zvezi odprla pot Stalinovi policijski državi z njenimi milijoni in milijoni umorov, potem moremo tudi razmišljati — ali ni zatrtje politične opozicije v povojnih letih tisti ‘izvirni greh’ naše družbe, ki je omogočil, da smo, kot je napisal Kosta Cavoški — 40 let izredno hitro tekli na mestu.

Dvomim, da bi imela naša družba kaj upanja brez svobode razmišljanja, svobode spomina in svobode vprašanj. Najboljši način, da se boriš za neko svobodo, pa je še vedno ta, da jo uveljavljaš, da jo živiš.

Samo Resnik

V svojem programu (“Da bo Tribuna spet dobra”) sem obljubil nekaj posebnih izdaj s knjižno vsebino. Ta je prva. Upam, da ni zadnja.

Miran Kalin

između vodstva Komunističke partije i pojedinih prvaka opozicionih stranaka posle oslobođenja. U oba slučaja, naime, jedna strana se zalaže za Narodni front u kojem će biti očuvan stranački pluralizam (Davidović pre rata i opozicione stranke posle rata), a druga strana brani shvatanje o Narodnom frontu kao homogenoj formaciji, koja od jedinstvene organizacije postaje organizacija jedne avangardne političke stranke. U dopisu koji je uputio u ime Glavnog odbora Demokratske stranke Davidović skreće pažnju da se demokratska leвица pod firmom organizovanja jedinstvene akcije Udružene opozicije zalaže za stav da »partija više nema i da postoji samo narod isto kao što su vlastodršci govorili od 6. januara naovamo... Svako uman shvatiće bez daljeg dokazivanja da bi razbijanje naroda u prašinu pomoglo reakciji. Partije postoje, Demokratska, Radikalna i Zemljoradnička i one su garancija za disciplinovan rad određen odgovornostima svakog pojedinca iz svake grupe. One danas nastupaju u tesnoj zajednici kao Udružena opozicija i imaju određen program u aktu Narodnog sporazuma koji partije bloka Narodnog sporazuma razrađuju i dalje u istom duhu i sa težnjom da taj program odgovori situaciji... I maloj deci jasno mora biti da sad uoči velike bitke koja demokratiji predstoji, put za udruživanje ne može voditi kroz rušenje političkih partija koje su za sve ovo vreme borbu vodile, nego kroz disciplinu sa određenim vodstvom partija i partijskog bloka.«¹²

Više od sporova vođenih oko stvaranja Narodnog fronta posle 1935. godine, a podstaknutih odlukom Kominterne, dalji politički razvoj, a naročito posleratni, ukazao je na postojanje dva različita shvatanja društvenih pokreta. Opozicione političke stranke u međuratnoj Jugoslaviji manje ili više izričito prihvatale su društvene pokrete kao više neformalne i samo delimično organizovane kolektivitet, pri čemu su neki od ovih pokreta bili više organizovani (pokret oko Hrvatske seljačke stranke) od drugih pokreta (pokret oko srbijanske Udružene opozicije). Narodni front, u čijem je stvaranju pred kraj rata i posle oslobođenja rukovodeću ulogu imala Komunistička partija, sve više se krajem pedesetih godina udaljavao od ovog shvatanja pokreta i sve se više saobraćavao *boljševičkom shvatanju pokreta*, prema kojem je *organizacija* (Komunistička partija) nešto sasvim različito i iznad masovnog pokreta. Ovakvo shvatanje odnosa između organizacije i pokreta verovatno je najbolje izložio Lenjin u spisu *Šta da se radi?* Pod uticajem ovakvog shvatanja društvenog pokreta Narodni front se krajem pedesetih godina, kako piše Branko Petranović, pretvarao u »organizaciju za pozivanje na rad i izvođenje radnih akcija«, odnosno u »organizaciju za mobilizaciju radne snage«.¹³

U posleratnom političkom razvoju Jugoslavije treba pored postojanja dva različita gledanja na prirodu i zadatke društvenih pokreta ukazati i na postojanje dva različita shvatanja političkih stranaka i stranačkih sistema. Sistem političkih stranaka koji se u Jugoslaviji oblikovao u periodu od 1944—1949. godine

stoji pre svega u znaku dva potpuno različita shvatanja demokratije i uloge političkih stranaka. Tradicionalno liberalno shvatanje suočeno je sa ortodoksnim, boljševičkim shvatanjem demokratije, stranaka i parlamentarizma. Zanemarujući za čas razlike između opozicionih stranaka, koje su u međuratnom periodu bile veće ili manje i koje su neretko dovodile i do rascepa u strankama iste orijentacije, većina opozicionih stranaka u posleratnom periodu polazila je od jednog istog gledanja na demokratiju. Ta istovetnost u gledanju na demokratiju sastojala se u prihvatanju i opravdavanju vrednosti liberalne, pluralističke ili kompetitivne demokratije. Razlike između opozicionih stranaka u ovom periodu se smanjuju, podudarnosti počinju brže ili sporije da se ispoljavaju, jer su sve ove stranke po prvi put suočene, sa jakim ideološkim i političkim protivnikom u čijim je rukama vlast. Izuzevši one opozicione stranke, odnosno stranačke prvake koji su se u ratu ili neposredno posle oslobođenja odrekli dotadašnjeg stranačkog identiteta, sve ostale stranke i pojedini pripadnici stranaka suočili su se sa jednim političkim protivnikom koji je imao malo zajedničkog sa njihovim političkim svetom. Taj susret, ta suprotstavljenost dva sveta — liberalizma i boljševizma najviše se isticala u nesaglasnosti u shvatanjima demokratije i uloge političkih stranaka.

Prema liberalnom shvatanju, kao što je poznato, demokratije nema bez utakmice političkih stranaka u kojoj se kristališe razlika između većine i manjine. U demokratskom poretu važe takva pravila političke igre koja manjini omogućavaju da slobodno zastupa i širi svoje poglede, da se zalaže za njih, nastojeći da utiče na politiku vladajuće stranke i pokušavajući da i sama mirnim putem, preko parlamentarnih izbora, dođe na vlast. Da bi mogla uspešno da svoje razloge suprotstavi razlozima većine, manjina mora raspolagati onim sredstvima ubeđivanja javnosti, onim političkim oružjima kojima raspolaže i većina: organizacijom stranke i mogućnošću udruživanja, slobodom javnog okupljanja i istupanja i slobodom štampe. U savremenom, razvijenom društvu, politički istomišljenici mogu polagati nade u uspeh samo ako deluju organizovano, oslanjajući se na svoje stranke, udruženja i štampu. Ovo stavljanje znaka jednakosti između demokratije i

stranačkog pluralizma ne znači, prema liberalnom stanovištu, zatvaranje očiju pred nedostacima stranačkog pluralizma. Političke stranke, kako piše Harold Laski, pate od mana klikaškog separatizma, izvrću i kvare pitanja koja postavljaju, stvaraju, veštačke podele u biračkom telu, obezbeđuju odanost ličnosti umesto odanosti idejama, u svojoj delatnosti manipulišu mišljenjem ljudi, ali ipak imaju osobit značaj za obezbeđenje i funkcionisanje demokratskog procesa. One nisu savršene ali još uvek predstavljaju najefikasniju branu od opasnosti diktature.¹⁴

Ovo liberalno stanovište da političke demokratije nema bez političkog pluralizma, a da političkog liberalizma nema bez stranačkog pluralizma, podrazumeva i da nema demokratije tamo gde postoji stranački monizam. Izvorni pojam političke stranke, partije, podrazumeva postojanje više partija; svaka partija zastupa deo društva kao što kazuje i sam njen naziv. Svaka partija u suštini znači *pripadnost* određenog organizaciji i *odvojenost* od drugih organizacija posebnim programom. Sistem političkih partija podrazumeva skup odnosa između više partija, kao i određene odnose ovih sa sopstvenom sredinom (političkim sistemom). Tamo gde postoji jedna politička partija nema ni partijskog sistema, ni političke partije. Sistem jedne političke partije je *contradictio in adiecto*. Sistem jedne političke partije odriče izvorni smisao i svrhu političke partije; vladajuća partija suprotstavlja se postojanju drugih partija. Umesto da priznaje i prihvata svoju *parcijalnost*, koja je osnovno obeležje bica partije, jedina partija ističe svoj totalni karakter; druge političke partije nisu dopuštene. Time je i politička partija, pošto je istrgnuta iz svoje postojbine u demokratskom poretu, prestala da bude jedan od učesnika u diskusiji ili pretresu koji se vodi pred očima javnosti.¹⁵

Ono što je naročito karakteristično za liberalno shvatanje demokratije i od posebnog značaja za predmet našeg istraživanja jeste ideja o zaštiti prava manjine. Pri tome, važna je ona tendencija u političkoj misli liberalizma koja je stalno isticala opasnost da se vladavina većine kao osnov same demokratije izvrgne u tiraniju većine. To je ideja da svaka tiranija predstavlja zlo, a da tiranija većine može biti još pogubnija od tiranije manjine, zato, što otpor manjine čini još težim i beznadnijim. Otuda je u nadahnutom obliku razvijeno shvatanje da je potrebno zaštititi prava manjine: »Liberalizam je političko-pravni princip, po kome se javna vlast — premda svemoćna — ograničava sama sobom i kuša, makar na svoju štetu, da pusti slobodno jedno mesto u državi, kojom vlada, da bi tu mogli živeti oni, koji ne misle i ne osećaju kao ona, tj. kao jači, kao većina... Liberalizam izražava odlučnost da se živi zajedno s neprijateljem, i što je još više, sa slabim neprijateljem.«¹⁶

Ovaj stav da bitno obeležje demokratije i stranačkog pluralizma čini zaštita prava manjine, zastupali su u nas u posleratnim parlamentarnim debatama i u štampi predstavnici opozicionih stranaka. U posebno upečatljivom obliku liberalno stanovište o stranačkom pluralizmu izložio je Aleksa Tomić, jedan od prvaka Republikanske stranke: »Partija je samo deo jedne veće celine. Znači da partija u sebi sadrži samo svest jednog dela naroda, a nikada i ni u kakvom slučaju ne bi smela sebe izjednačiti sa narodom i državom. Ako neka partija to ipak učini, onda ona sebe i suviše precenjuje, precenjuje svoju snagu, i, bez obzira što će tim i takvim ustupkom učiniti nepravdu ostalim delovima, ona može upropastiti sebe, i narod, i državu... Nikakva partija, ako želi dobra sebi i zajednici, ne može živeti samo za sebe, kao što ne može ni pojedinac. Partija se može i razvijati, usavršavati se sve više i više samo tako, ako pored sebe ima i protivničku partiju. Zato je opravdano mišljenje, ako nema opozicije, treba je stvoriti, da bi poslovi tekli onako kako treba i na opšte dobro naroda i države.«¹⁷

Nasuprot izloženom shvatanju demokratije, boljševički tip organizacije zastupa jedno sasvim drugačije shvatanje, polazeći pri tome od Lenjinovog i Staljinovog učenja o diktaturi proletarijata, koja se svodi na vladavinu jedne, komunističke partije kao osnovne rukovodeće snage proletarijata, pri čemu se podrazumeva da partija ne deli niti može da deli rukovodstvo sa drugim partijama.¹⁸ Prema ortodoksnom boljševičkom shvatanju koje teorijski utemeljuje Đerđ Lukač (Georg Lukács), da bi se revolucionarni

¹² »VIII Demokratsko saopštenje prijateljsima«, objavljeno u: Smiljanić, op. cit., str. 154—155.

¹³ Branko Petranović, »Narodni front u političkom sistemu Jugoslavije (1945—1949)«, Istraživanja VIII, Novi Sad, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1979, str. 386.

¹⁴ Harold Laski, *Politička gramatika*, Beograd, Geca Kon, 1935, knj. II, str. 194—195.

¹⁵ Ernest Barker, *Reflections on Government*, Oxford, The Clarendon Press, 1942, str. 284—311.

¹⁶ Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, London, Unwin Books, 1961, str. 68.

¹⁷ Aleksa Tomić, »Političke partije i stranačstvo. Njihova bit, funkcije i izopačenje«, *Republika* od 15. januara 1946.

radnički pokret odvojio od tla kapitalizma, on mora da se odvoji i od stranačkog života i njemu svojstvenog duha. Dokle god je proletarijat, prema Lukaču, delovao u okviru stranačkog sistema, »popnište, vrsta i okvir djelovanja spustili su se na razinu partijskih borbi, dakle na nivo koji je sa sobom donosio nesigurnost, kompromise i oportunizam. Kao nužna posljedica djelovanja unutar organizacionih okvira partije ono je nadalje značilo i to da je partija proletarijata bila prisiljena priznati formu kapitalističkog društva. Ona je uzalud rječu i djelom kritizirala tu formu, jer je sudjelovala na izborima i u parlamentarnom životu. Ona je stvarno priznala kapitalističko društvo. Tako je nastao onaj duboki ponor između riječi i djela koji zadnjih godina karakterizira pokret.«¹⁹ Pišući 1919. godine u toku mađarske revolucije, Lukač je ukazivao na razliku između socijaldemokratske i komunističke partije u Mađarskoj i uopšte: »Socijaldemokratska partija izgrađena je na hipotezi da sâm proletarijat nije još u stanju osvojiti vlast i cjelini društva nametnuti svoju volju. Stoga je socijaldemokratska partija bila partija među drugim partijama. S čijom diktaturnom proletarijata uništen je čitav onaj svijet u kojem je socijaldemokratska stranka djelovala kao jedna među mnogima.«²⁰ Kada je socijaldemokratska partija u Mađarskoj prihvatila komunistički program, sa uspostavljanjem diktature proletarijata, Lukač je ukazao na značaj velike razlike do koje dolazi kada na sceni postoji i deluje samo jedna radnička stranka — komunistička partija: »Partije su prestale postojati — sada postoji jedinstveni proletarijat: to je odlučno teoretsko značenje toga ujedinjenja. Ako se to novo ujedinjenje naziva partijom, riječ partija izražava posve drugi smisao nego prije... Napokon je dokrajčena ona kriza socijalizma koja se očitavala u dijalektičkim suprotnostima stranačkih pokreta. Proleterski pokret stupio je napokon u novu fazu: u fazu svoje vlasti.«²¹ Ako je, dakle, prema liberalnom shvatanju, stranački pluralizam neophodan uslov demokratije, onda je prema boljševičkom shvatanju, odsustvo stranačkog pluralizma neophodan uslov socijalističkog preobražaja društva i njemu svojstvene demokratije.

Ovde se, međutim, ne smeju prenebrežiti dve stvari. Prvo, ovakav odnos boljševičke organizacije prema stranačkom pluralizmu dolazi do izražaja u onom momentu kada se komunističke stranke učvrste na vlasti. U periodu dok se bore za vlast, ove partije se koriste pogodnostima stranačkog pluralizma i parlamentarizma. One se mogu čak i u buržoaskim državama boriti za poštovanje osnovnih pravila pluralizma i osuđivati njihovo kršenje od strane državne birokratije ili reakcionarnih buržoaskih društvenih snaga i njihovih stranaka. Čak i pošto osvoje vlast, u sredinama u kojima su koreni stranačkog pluralizma dublji, komunističke stranke mogu kraće ili duže vreme podržavati prividne oblike stranačkog pluralizma, kao što će biti pokazano i u našem radu.

Drugo, liberalno i boljševičko shvatanje demokratije i položaja i uloge političkih stranaka u obliku u kome su ta shvatanja ovde izneta tipična su pre svega za vreme kojim se bavimo. U kasnijem razvoju ovih dveju velikih ideja i pokreta doći će do znatnijih promena. Ostavljajući ovde po strani one orijentacije u komunističkom pokretu koje se nisu znatnije udaljile od prvobitnih stavova, pažnju skreću na sebe struje u komunističkom pokretu koje se u kritici stranačkog pluralizma danas služe sasvim novim argumentima i one struje koje smatraju da je stranački pluralizam spojiv sa demokratskim uređenjem i socijalističkim preobražajem društva (na primer, evrokomunizam). Za potrebe našeg istraživanja mora se imati na umu ideološko i doktrinarno stanje kakvo je bilo u Jugoslaviji posle drugog svetskog rata.

2. POLITIČKE STRANKE I STRANAČKI SISTEM

Vratimo se sada karakteristikama opozicionih političkih stranaka u poslerevolucionarnom periodu. Dok su na području politike, između dva rata, bili od važnosti neki sporovi, pomenute stranke su se razlikovale u više stvari, a pre svega u sporovima o obliku vladavine (monarhija ili republika), obliku državnog uređenja (federalizam ili unitarizam, centralizacija ili decentralizacija) i dr. Kada su posle rata mnogi od ovih sporova postali bespredmetni (pre svega pitanje o obliku vladavine i obliku državnog uređenja), pokazalo se da u promenjenim okolnostima između ovih stranaka ima više onoga što ih spaja od onoga što ih razdvaja. Ipak, i kada je reč o shvatanju političke demokratije mogu se zapaziti izvesne razlike između opozicionih stranaka. Pitanje političke demokratije, posebno demokratske procedure, osnovno je pitanje u programu i delovanju Demokratske stranke, dok je pitanje oblika vladavine od osnovnog značaja za Republikansku stranku i baca u zasenak sva druga pitanja političke demokratije. Dok se po svome programu, po tradiciji, i po ljudima koje je stranka okupljala, demokrati u posleratnim debatama javljaju kao najdosledniji zatočenici političke demokratije, za Narodnu seljačku stranku u čijem je programu u prvi plan izbačeno jedno socijalno pitanje (položaj i uloga seljaštva u društvu), problemu političke demokratije prilazi se nešto uzdržanije, problem demokratije se relativizuje. Stavljajući pitanje ciljeva iznad forme, procedure, sredstava, Narodna seljačka stranka se u prvim parlamentarnim debatama približava Komunističkoj partiji, odnosno u samoj taktici ove stranke bilo je nečega što je podsećalo na taktiku Komunističke partije.

Kakva je politička fizionomija i važnost svih ovih nekomunističkih stranaka, učesnika u posleratnom parlamentarnom životu? Na posleratnoj političkoj pozornici učestvovalo je devet ovakvih političkih stranaka (vidi tabelu 1).²² Od ovih devet, pet

Tabela 1. BROJ OSVOJENIH GLASOVA POSLERATNIH POLITIČKIH STRANAKA NA SKUPŠTINSKIM IZBORIMA 1920—1927.

Stranka	Skupštinski izbori (u %)			
	1920.	1923.	1925.	1927.
Narodna radikalna stranka	17,7	25,6	25,6	31,9
Demokratska stranka	19,9	18,5	11,8	16,6
Samostalna demokratska stranka			9,2	8,8
Hrvatska republikanska seljačka stranka	14,3	21,9	22,4	15,8
Komunistička partija	12,4			
Savez zemljoradnika	7,4	7,0	4,5	6,4
Socijaldemokratska stranka	2,9	2,2	1,0	1,0
Republikanska stranka	1,1	0,9	0,2	0,2

političkih stranaka mogu se smatrati većim i značajnijim strankama. To su Radikalna stranka, Demokratska stranka, Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka), Samostalna demokratska stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka. Radikalni, demokrati i zemljoradnici su, pri tome, prve tri srpske stranke po izbornoj snazi i uticaju, mada po broju osvojenih glasova na međuratnim izborima odskoču prve dve stranke. Na skupštinskim izborima do 1929. godine radikalni su predstavljali najjaču stranku, izuzev na izborima 1920. godine. Najviše glasova dobili su na izborima 1927. (31,9%), a najmanje na izborima 1920. (17,7%). Demokratska stranka, koja je po snazi druga od srpskih stranaka, najviše glasova je osvojila na izborima 1920. godine (19,9%), a najmanje na izborima 1925. (11,8%). Za razliku od ovih dveju stranaka, čije je poreklo starije i koje imaju u izvesnom smislu zajedničko genealoško stablo (potiču od Radikalne i Samostalne radikalne stranke), Zemljoradnička stranka je osnovana 1919—1920. godine prvobitno kao društveni pokret za podizanje sela i zemljoradnje. Najveći uspeh na izborima postigla je 1920. godine osvojivši 7,4% glasova. Od preostale dve velike stranke jedna je okupljala uglavnom Srbe izvan Srbije (pre svega u Hrvatskoj) i nastala je rascepom u Demokratskoj stranci 1925. godine, a druga Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) je najjača hrvatska stranka i druga po snazi stranka u jugoslovenskim razmerama na izborima 1923. i 1925. a treća po broju osvojenih glasova na izborima 1920. i 1927. Najveći broj glasova ova stranka je osvojila na izborima 1925. (22,4%). Posle odvajanja od Demokratske stran-

¹⁹ J. Staliin, *Pitanja lenjinizma*, Beograd, »Kultura«, 1946, str. 120—137.

²⁰ Georg Lukács, *Etika i politika*, Zagreb, »Libera«, 1972, str. 56.

²¹ *Ibid.* str. 59.

²² *Ibid.*, str. 60.

²³ Podaci o karakteru i izbornoj snazi ovih stranaka u međuratnom periodu dati su prema: Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, »Školska knjiga«, 1968.

ke, Samostalna demokratska stranka je na izborima 1925. godine osvojila 9,2% glasova.

Na poslednjim parlamentarnim izborima pre zavođenja šestojanuarske diktature pobrojanih pet većih stranaka osvojilo je četiri petine glasova birača. Sve ove stranke, odnosno njihovi delovi mogu se uglavnom smatrati demokratskim zbog svog suprotstavljanja režimu šestojanuarske diktature, kao i uloge koju su odigrali u okviru Udružene opozicije i Seljačko-demokratske koalicije. Dve od ovde pobrojanih stranaka glasale su i protiv Vidovdanskog ustava (HRSS i Zemljoradnička stranka). Sve ove stranke bile su zastupljene u vladi od 27. marta 1941. i u izbegličkim vladama do obrazovanja Šubašićeve vlade.

Preostale četiri političke stranke, koje obnavljaju svoj rad i posle rata, nisu u međuratnom periodu imale veći uticaj i nisu bile predstavljene u vladama u izbegličtvu. Dve stranke socijalističke orijentacije (Socijalistička partija i Socijaldemokratska partija) u stvari su delovi jedne iste, predratne stranke, koja je na izborima dobijala između 1—3% glasova. Još je slabija bila Republika stranka, koja je na prvim izborima sa 1,1% osvojenih glasova birača imala tri poslanička mandata, a kasnije ni jedan. Najzad poslednja stranka od onih koje su učestvovala u posleratnim zbivanjima je Narodna seljačka stranka, nastala 1940. godine izdvajanjem zemljoradničke sevice na čelu sa Dragoljubom Jovanovićem iz Zemljoradničke stranke. Birački potencijal i parlamentarni uticaj ovih stranaka bio je mali, premda je njihov vanparlamentarni značaj i lični uticaj njihovih vođa bio poznat (Dragoljub Jovanović, Jaša Prodanović, Nedeljko Divac i dr.).

Ovaj pregled političkih stranaka koje su učestvovala u posleratnom političkom životu uglavnom do 1947. godine, pokazuje da dve etničke, odnosno konfesionalne grupe nisu bile preko svojih stranaka zastupljene u posleratnoj skupštini: slovenačka i muslimanska. U Osvobodilnoj fronti koja je imala koalicioni karakter sve do 1943. godine i pored toga što je delovalo dvadesetak grupa, od kojih su neke bile frakcije dva osnovna stranačka bloka u predratnoj Sloveniji (liberalnog i katoličkog), nije učestvovala nijedna od slovenačkih stranaka, dok je vodeća Slovenačka ljudska stranka bila zastupljena u izbegličkim vladama. Posle Dolomitske izjave osnivačkih grupa Osvobodilne fronte (hrišćanskih socijalista, sokola i kulturnih radnika) da »u skladu sa svojim nacionalnim, političkim i socijalnim ciljevima koji su u pogledu svih osnovnih pitanja istovetni sa ciljevima KP Slovenije, ne osećaju i ne vide nikakvu potrebu za posebnim vlastitim partijama ili političkim organizacijama«,²² praktično su elementi institucionalizovanog stranačkog pluralizma nestali iz političkog života u posleratnoj Sloveniji.

U celini gledano, može se zaključiti i to da po svom karakteru, po broju političkih stranaka, u predratnoj Jugoslaviji (na prvim skupštinskim izborima 1920. godine pojavilo se oko 40 stranaka, među kojima je bilo dosta stranaka nacionalnih manjina), po karakteru i razlikama između stranaka, po nestabilnosti ovaj sistem spada u onu grupu stranačkih sistema koji se nazivaju *sistemima ekstremnog pluralizma*.²⁴

Zahvaljujući znatnom stepenu saglasnosti programa pojedinih malih predratnih stranaka (Republikanske stranke) i Komunističke partije, kao i doslednoj kritici građanskih stranaka u međuratnom periodu (levi zemljoradnici Dragoljuba Jovanovića), neke od ovih malih stranaka su dobile u posleratnom periodu u važnosti i rangu i pored toga što ovaj nije bio u skladu sa njihovim predratnim značajem. Ovo se vidi i po broju poslanika koji su ušli u Privremenu skupštinu sporazumno sa vođstvima tih stranaka. Izuzimajući Socijaldemokratsku stranku koja je imala jednog poslanika i radikale koji su imali šest poslanika (radikali ova mesta nisu ni popunili svojim predstavnicima), ostale stranke su bile dosta izjednačene i pored svih ranijih razlika u izbornoj snazi. Ne računajući predratne poslanike koji su u Privremenu narodnu skupštinu ušli zahvaljujući tome što su bili izabrani na poslednjim parlamentarnim izborima 1938. godine, u posleratnoj skupštini Demokratska stranka i Hrvatska republikanska seljačka stranka imale su po 13 poslanika, Zemljoradnička stranka 12, Samostalna demokratska i Republikanska stranka 11 i Narodna seljačka stranka 8 poslanika.

Sve predratne političke stranke »legalizovane« su na dva načina: davanjem izjava o pristupanju Jedinstvenom narodno-oslobodilačkom frontu, odnosno Narodnom frontu i podnošenjem zahteva nadležnim vlastima za odobrenje rada stranaka. Što se tiče prvoga, sve su navedene stranke pristupile Narodnom frontu, izuzev demokrata i radikala (dok su pojedinci iz redova ovih stranaka bili u Narodnom frontu). Jedna stranka (zemljoradnici) je uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu istupila iz Narodnog fronta, dok je jedan deo stranke ostao u ovoj organizaciji. Samo je zahtev jedne stranke za pristupanje frontovskoj organizaciji odbijen. Reč je o Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci, čiji je zahtev odbio Izvršni odbor JNOF Srbije, ostavljajući mogućnost pojedinim članovima koji su se »časno« držali u toku narodno-oslobodilačkog rata da pristupe ovoj organizaciji. Organizovana kao stranka koja je posle Ustava od 1931. godine režimu trebalo da da demokratski

privid, prilikom izbora 1938. godine ova stranka se pocepala u dva dela od kojih se jedan vezao za vladinu listu Stojadinovića, a drugi za listu opozicije čiji je nosilac bio Maček. Posle ovoga rascepa stranka je bila predstavljena u vladi od 27. marta i u izbegličkim vladama.

Pored pobrojanih političkih stranaka izjavu o pristupanju Narodnom frontu dala je i jedna vanstranačka organizacija — grupa »Napred«. Grupa »Napred« započela je svoj rad januara 1937. godine pokretanjem prvo Biblioteke »Politika i društvo« u kojoj su mesečno u manjim sveskama objavljivane rasprave iz političke, socijalne, ekonomske i kulturne oblasti, da bi aprila 1938. osnovala Izdavačku zadruhu »Politika i društvo«, a od juna 1938. godine počela da izdaje list *Napred*, koji je od mesečnog lista prešao u nedeljnik. Zbog svoje demokratske i antirežimske orijentacije list je više puta zabranjivan, a zabrane nisu mimišile ni Biblioteku »Politika i društvo«. U prvom broju lista *Napred* stajalo je da će »izvan svih političkih organizacija, list braniti i širiti demokratsku misao i demokratski duh«. Ovakva orijentacija povezivala je saradnike koji su inače zaslužili različita politička uverenja i opredeljivali se za različite, dakako demokratske političke stranke. Pored ovakve orijentacije, u samoj obradi tema list je karakterisao i visoki stepen kompetentnosti pisaca priloga za list (većinu ovih činili su profesori univerziteta, uglavnom sa Pravnog fakulteta u Beogradu), ali i nastojanje da se o najsloženijim temama piše na način koji svima može biti pristupačan i jasan (u svom podnaslovu *Napred* je nosio naznak da je »list za narod«). U Načelnom stavu o političkim, socijalnim i ekonomskim pitanjima, koji je objavljen u listu *Napred* na početku 1940. godine osnovni pravac okupljanja saradnika i pisanja u listu određen je na sledeći način: »Demokratija, kao osnovni zakon našeg narodnog života, jedina je u stanju da okupi i organizuje naše narodne snage na poslu izgrađivanja i odbrane naše narodne zajednice; Sporazum Srba, Hrvata i Slovenaca, kao osnovno merilo naše unutrašnje politike, jedino je kadar da zajemči slobodu saradnji tri bratska naroda u narodnim i državnim poslovima; federacija, kao jedini oblik unutrašnjeg državnog uređenja, koji u sadašnjem trenutku može da očuva, obezbedi i ojača državno jedinstvo; socijalna i ekonomska pravda, kao osnovni motiv i vrhovno pravilo državne politike u društvenim odnosima radi zaštite socijalno slabih i ekonomski potištenih; seljaštvo, kao rukovodno načelo privredne, agrarne i prosvetne politike, na koje ukazuje i sam privredni sklop naše države; kolektivna bezbednost i međunarodna solidarnost, kao načelo spoljne politike.«²⁷

Osnivač i glavni urednik Biblioteke »Politika i društvo«, kao i vlasnik lista *Napred*, bio je Mihailo Ilić, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, koji je vreme od novembra 1941. do marta 1944. godine zbog svojih demokratskih i antifašističkih uverenja i istupanja proveo u Banjičkom logoru, da bi krajem marta 1944. godine bio ubijen od strane Nemaca. Grupa »Napred« je odluku o pristupanju Narodnom frontu donela među prvima — 18. novembra 1944. godine. Izjavu o pristupanju dao je na Prvom kongresu Narodnog fronta u ime grupe Milivoje Č. Marković, docent Pravnog fakulteta u Beogradu.

U skladu sa Zakonom o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima od 1945. godine, sve stranke, izuzev Zemljoradničke stranke i Komunističke partije, podnеле su zahteve za odobrenje rada stranaka, mada je Demokratska stranka načelno prigovarala »da se stare stranke, stranke sa čistom političkom prošlošću i dugom tradicijom ponovo prijavljuju«. Kako je većina stranaka zahteva za obnovu podnela u vreme izbora za Ustavotvornu skupštinu, rešenja kojima im se odobrava rad doneta su u jesen 1945, dok je rad Narodne seljačke stranke obnovljen krajem 1946, a Samostalne demokratske stranke početkom 1947. godine.

Prisustvo više političkih stranaka pored Komunističke partije ispoljavalo se u posleratnom političkom životu na više načina. Predstavnioci stranaka nalazili su se u Vladi Demokratske Federativne Jugoslavije i Privremenoj narodnoj skupštini. U vrhovnim organima Narodnog fronta bili su delegati stranaka. Neke političke stranke imale su i svoje listove. Pojedinim strankama

²² Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Beograd, Vojnoistorijski Institut Jugoslovenske narodne armije, 1956, tom VI, knjiga 5, str. 185—189.

²⁴ Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework of Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, knj. I, str. 126—132.

²⁵ Podaci o delatnosti Izdavačke zadruge »Politika i društvo« mogu se naći i u *Narodnom kalendaru Napred* za godinu 1940. i 1941. O jednoj strani delatnosti Biblioteke »Politika i društvo«, pisao je Aleksandar A. Miljković, »Biblioteka »Politika i društvo« u istoriji naše sociologije selae», *Sociologija* 4/1982, str. 449—460.

²⁶ »Naša prva reč«, *Napred*, juni 1938.

²⁷ »Naš načelan stav o političkim, socijalnim i ekonomskim pitanjima«, *Napred* od 3. januara 1940.

²⁸ Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Privremene narodne Skupštine DFJ, 3. aprila — 25. oktobra 1945, Beograd, Prezidium Narodne skupštine FNRJ, 1952, str. 518.

bilo je omogućeno da razviju svoju organizacionu mrežu, mrežu lokalnih stranačkih odbora (ovo je bio pre svega slučaj sa HRSS). Stranke u okviru Narodnog fronta učestvovala su u predizbornoj borbi i objavljivale svoje izborne proglose, ističući i svoje kandidate u okviru lista Narodnog fronta. Vođe ovih stranaka davale su izjave predstavnicima strane štampe pred izbore (D. Jovanović) i posle izbora (J. Prodanović), koje su trebalo da potvrde demokratičnost izborne procedure i same izborne stvarnosti.²⁹ U napisu »Izbori u pravi čas« objavljenom u dva broja *Glasa*, lista Narodnog fronta Srbije, Dragoljub Jovanović je isticao da su na obe liste za Skupštinu naroda Ustavotvorne skupštine u Srbiji raspoređeni predstavnici svih stranaka i to prilično ravnomerno. U svim srezovima, sem jednog ili dva izuzetka, gde je bio kandidovan samo po jedan kandidat, nalazilo se po dva, tri ili čak pet kandidata. Narod u Srbiji je zato, prema Jovanoviću, imao prilike da bira ne samo između ličnosti već i po stranačkoj pripadnosti.³⁰ U sastavljanju predizbornog proglaša Narodnog fronta učestvovali su pripadnici različitih političkih stranaka (M. Pijade i D. Jovanović). Najzad, prilikom sastavljanja prve Vlade FNRJ u ovoj su od 21 člana 11 ministara bili nekomunisti, a sam Predsednik vlade J. B. Tito izjavio je da je ovu sastavio savetujući se sa predstavnicima stranaka u Narodnom frontu.³¹

Pored izjava lojalnosti novom režimu koje su stare političke stranke izricale dajući izjave o pristupanju Narodnom frontu i na druge načine, one su svoju spremnost na saradnju u novom poretku i u izgradnji novog društva iznosile i ograđujući se manje ili više izričito od onih delova stranačkog rukovodstva koje je ostalo van zemlje i nastavilo da radi protiv novog poretka i vlasti. Tako je aprila 1946. godine Socijalistička partija Jugoslavije uputila pismo Socijalističkoj partiji Italije zamerajući joj što na kongres italijanske partije u Firenci, na kojoj je učestvovao Živko Topalović, nije pozvana Socijalistička partija Jugoslavije. Italijanska partija je tom prilikom upozorena da je prilikom pristupanja Socijalističke partije Jugoslavije Narodnom frontu objavljena izjava o isključenju Živka Topalovića iz Socijalističke partije Jugoslavije.³²

Međutim, postojanje više stranaka u jednom političkom sistemu ne govori sve o karakteru samog stranačkog sistema. Stranački sistemi u kojima se i pored postojanja više partija na vlasti nalazi duže jedna stranka, razlikuje se od sistema u kojima se u ne preterano dugim vremenskim razmacima vrši smena političkih stranaka na vlasti. Kako u posleratnim godinama u Jugoslaviji stranačkim sistemom dominira jedna stranka (Komunistička partija), posleratni politički sistem Jugoslavije može se svrstati u onu kategoriju višestranakačkih sistema u kojima i pored postojanja više stranaka ceo stranački sistem stoji u znaku jedne političke stranke.

Na pojavu da i pored postojanja više stranaka jednim sistemom može da dominira jedna stranka prvi je ukazao Morris Diverže (Maurice Duverger).³³ Diverže je pri tome pravilno uočio da je pojam dominantne stranke dosta neodređen. S jedne strane stoje, naime, zemlje u kojima opozicione stranke stvarno postoje i okupljaju znatan broj glasova, tako da su njihovi sistemi bliži višestranakačkim nego jednostranačkim. Nasuprot ovome, u drugoj grupi zemalja opozicija je sasvim neznatna, a dominantna stranka ispoljava autoritarne sklonosti, odnosno ima dosta osnova da se pretpostavi da bi u slučaju da opozicija ojača i ugrozi dominantnu stranku ova druga uvela čist jednostranački sistem.

Najdalje je u proučavanju prave prirode ovakvih stranačkih sistema otišao Đovani Sartori (Giovanni Sartori), čija je tipologija stranačkih sistema od posebnog značaja za objašnjenje prirode stranačkog sistema u posleratnoj Jugoslaviji. Sartori je pre svega utvrdio da svi višestranakački sistemi u kojima dominira jedna stranka spadaju u sisteme sa opozicijom ili u sisteme bez opozicije, u kompetitivne ili nekompetitivne sisteme. Sama činjenica da u jednom sistemu postoji više stranaka ne govori da je reč o sistemu sa opozicijom. Tamo gde se stranačko takmičenje odvija u senci jedne stranke moguća su dva slučaja. Ili opozicija i pored predominacije jedne stranke može doći kad-tad na vlast ili opozicija nema izgleda da dospe na vlast. Prva grupa sistema je kompetitivnog karaktera, druga grupa sistema je nekompetitivnog karaktera. Prvu grupu sistema Sartori je nazvao sistemima sa predominantnom strankom, a druge sistemima sa hegemonom strankom.³⁴

Glavno obeležje sistema sa predominantnom strankom jeste da je pored jedne vladajuće stranke dozvoljeno postojanje i drugim strankama, koje su legalni i legitimni mada ne i uspešni takmaci vladajuće stranke. Sistemi sa predominantnom strankom su sistemi stranačkog pluralizma u kojima ne dolazi duže vremena do promene, smenjivanja na vlasti, ali ta promena kao mogućnost nije ukinuta, kao što postoji i mogućnost otvorenog nسلaganja i opozicije vladajućoj stranci. Iz ovoga sledeću da predominantna stranka može mirnim, legalnim putem, u okviru postojećih pravila igre, prestat i da bude predominantna, čime i stranački sistem menja svoju prirodu (u novije vreme do ovakvih promena je došlo u više zemalja — Švedskoj, Norveškoj, Indiji, Izraelu).

Za razliku od sistema sa predominantnom strankom u kojima je u dužem periodu jedna stranka jača od ostalih, ali su sve stranke po svojim izgledima izjednačene, u sistemima sa hegemonom strankom ako ne formalno a ono stvarno stranke nisu ravnopravne, one nisu istog ranga. U centru stranačkog sistema je jedna stranka, dok na periferiji sistema postoje sekundarne i drugorazredne stranke. U sistemima sa hegemonom strankom drugim strankama je dopušteno da postoje samo kao drugorazredne i sporedne stranke, ali im nije dopušteno da se na ravnopravan način bore za pridobijanje pristalica i za glasove birača sa hegemonom strankom. Ne samo da u ovakvim sistemima ne dolazi do promene na vlasti, već do ovih promena ne može ni doći, jer hegemon stranka ne dopušta mogućnost smene na vlasti. Pravila igre u ovakvom sistemu omogućuju opozicionim strankama da učestvuju sa vladajućom strankom u podeli mesta u državnom aparatu na svim nivoima, pa i da utiču na javno mnjenje, ne pokušavajući da potkopaju položaj hegemon stranke.³⁵ Sartori zato s pravom ističe da je sistem sa hegemonom strankom dvostepeni sistem (two-level system) u kojemu jedna stranka toleriše i diskreciono dodeljuje deo svoje vlasti podređenim strankama i drugim grupama. Stranke koje su izvan jezgra, središta sistema (out parties) nikada ne mogu prodrći u središte sistema, postati stranke u središtu (in parties), a njihova opozicija ostaje dopuštena opozicija (licensed opposition).³⁶

Ovakav sistem postojao je u Jugoslaviji posle oslobođenja. Stranke u ovom sistemu — mada bi se pre moglo govoriti o jednom prelaznom stanju nego o sistemu — bile su i formalno i stvarno neravnopravne. S jedne strane je stajala Komunistička partija koja je raspolagala mogućnostima i sredstvima delovanja jedne hegemon organizacije, dok su nasuprot njoj bile različite stranke drugog reda, koje su na periferiji političkog sistema bile potisnute time što su različite odredbe u političkim zakonima stavljale u povoljniji položaj vladajuću stranku, a u podređen položaj sve ostale stranke, omogućavajući i proizvoljnost u tumačenju propisa na štetu pripadnika stranke koji su mislili drugačije od vladajuće stranke. U izvesnom smislu, sporno je uopšte koliko se može govoriti o postojanju više stranaka, jer većina opozicionih stranaka nije imala osnovna svojstva stranačkih organizacija (stranački aparat i štampu).

Ako je sistem političkih stranaka u Jugoslaviji imao obeležje sistema sa hegemonom strankom, onda treba podsetiti da je to bila kratkotrajna faza u razvoju stranačkog sistema. Odnosi hegemon stranke prema drugim strankama mogu se — kao što pokazuju primeri Sovjetskog Saveza u poslerevolucionarnom periodu i drugih istočnoevropskih zemalja — kretati u dva pravca: ka potiskivanju i likvidaciji drugih stranačkih organizacija ili prihvatanju njihovog prividnog postojanja. Da li će pretegnuti jedan ili drugi pravac zavisi od uticaja rasporeda snaga u jednom društvu, zavisi od uticaja nekih društveno-istorijskih i kulturnih činilaca, ali i od toga koliko je sama komunistička stranka, da se poslužimo jednom formulacijom iz Dolomitske izjave, »izgrađena i rukovodena organizacionim i političkim načelima boljševizma«.³⁷

Od koristi u objašnjenju ove pojave može biti Sartorijevo ukazivanje na vezu između ideologije i stranačkog sistema, odnosno na dve dimenzije ideologije posmatrane sa stanovišta stranačkog sistema. Prvu dimenziju ideologije čini ideološka distanca, a drugu ideološki intenzitet. Kao što je pojam ideološke distance važan za razumevanje stranačkog pluralizma (reč je o ideološkim razlikama i razdaljinama između stranaka), pojam ideološkog intenziteta³⁸ bitan je za razumevanje stranačkog monizma; jednostranački sistemi mogu se podeliti u nekoliko vrsta prema stepenu ideološkog intenziteta. Relativno brz prelazak od sistema sa hegemonom strankom ka čistom jednostranačkom sistemu u Jugoslaviji posledica je duboke podeljenosti, polarizacije jugoslovenskog međuratnog društva, fragmentizacije predratnog stranačkog sistema, sposobnosti i sklonosti Komunističke partije da ovakvu situaciju iskoristi za osvajanje vlasti, ali je i posledica visokog stepena ideološkog intenziteta ove partije (prihvatanja navedenih »organizacionih i političkih načela boljševizma«). Zbog svega ovoga je, kako piše Petranović, nestajanje opozicionih stranaka »išlo lakše nego što se očekivalo u vreme Sremskog

²⁹ Izjava dr Dragoljuba Jovanovića predstavnicima strane štampe, *Politika* od 29. septembra 1945. i Izjava Jase Prodanovića — za inostranu štampu, *Republika* od 27. novembra 1945.

³⁰ *Glas* od 11. septembra i 6. oktobra 1946.

³¹ *Politika* od 2. januara 1946.

³² *Politika* od 24. aprila 1946.

³³ Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Paris, Armand Colin, 1951, str. 340—344.

³⁴ Sartori, *op. cit.*, str. 192—201; 217—238.

³⁵ Jerzy Wiatr, »The Hegemonic Party System in Poland«, *Mass Politics: Studies in Political Sociology*, eds. Erik Allardt, Stein Rokkan, New York, The Free Press, 1970, str. 312—321.

³⁶ Sartori, *op. cit.*, str. 234.

³⁷ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom VI, knj. 5.

³⁸ Sartori, *op. cit.*, str. 126.